

परिच्छेद एक

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक नेपाली वाच्यव्यवस्था रहेको छ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनको लागि तयार पारिएको हो ।

१.३ विषयपरिचय

भाषा मानवीय वस्तु एवम् विचार विनिमयको साधन हो । भाषा यादृच्छिक ध्वनिप्रतीकहरूको व्यवस्था हो । भाषा आफैँमा व्यवस्थित र गतिशील हुन्छ । संसारका हरेक भाषामा आफ्ना आफ्ना व्यवस्था, नियम र उपनियमहरू हुन्छन् ।

भाषिक व्यवस्थाको अध्ययन गर्ने व्याकरणात्मक साँचाहरू मध्ये व्याकरणात्मक कोटि प्रमुखरूपमा आउँदछन् । व्याकरणात्मक कोटि भाषाका ती व्यवस्था हुन् जसले भाषिक पदहरूको कोशीय अर्थ प्रदान नगरेर व्याकरणात्मक अर्थ प्रदान गर्दछन् । व्याकरणात्मक कोटि पनि सैद्धान्तिक र वर्णनात्मक गरी दुई भागमा विभाजित हुन्छन् । सैद्धान्तिक कोटि संसारका हरेक भाषालाई अध्ययन गर्ने मूल साँचा हुन् भने वर्णनात्मक कोटि भाषाविशेषलाई अध्ययन गर्ने साँचा हुन् । कोटिअन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, वाच्य र कारक पर्दछन् । यिनीहरू मूलतः क्रियासँग सम्बद्ध हुन्छन् ।

यस शोधपत्रमा वर्णनात्मक व्याकरणिक कोटिका रूपमा वाच्यको अध्ययन गरिएको छ । वाच्य क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक कोटि हो । वाक्यमा प्रयुक्त क्रियापदले कर्ता, कर्म र भावसँग प्रमुखरूपमा राख्ने आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्धलाई वाच्य भनिन्छ । नेपाली वाच्यअध्ययनपरम्पराको थालनी जे.ए. एटन (ए. ग्रामर अफ द नेपाली ल्याङ्ग्वेज, १८२०) बाट भएको हो । यसपछि क्रमिकरूपमा नेपाली वाच्यको अध्ययनपरम्परा 'चन्द्रिका' व्याकरण हुँदै अगाडि बढ्यो । हाल नेपाली वाच्यको बारेमा अध्ययन गरिएका थुप्रै व्याकरणहरू, शोधग्रन्थहरू र विभिन्न अनुसन्धानात्मक लेखहरू पाइन्छन् । यहाँ यिनै सामग्रीका आधारमा संरचना र अर्थलाई आवश्यकताअनुसार प्रयोग गरी भाषावैज्ञानिक ढङ्गले वाच्यको अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.४ समस्याकथन

नेपाली वाच्यको बारेमा अध्ययन गरिएका थुप्रै परम्परागत तथा आधुनिक व्याकरणहरू, विभिन्न शोधग्रन्थहरू र विभिन्न लेखहरू पाइन्छन् । यिनीहरूले गरेको वाच्यको अध्ययनलाई समेट्दा नेपाली वाच्यको अध्ययन धेरै अगाडि बढेको छ अर्थात् नेपाली वाच्यअध्ययनको क्षेत्र विस्तारित भएको छ तर यी सम्पूर्ण क्षेत्रलाई समेटेर वाच्यको अध्ययन गरिएको सामग्रीको भने अभाव देखिन्छ । यस अध्ययनमा नेपाली वाच्यसम्बन्धी भएका पूर्वअध्ययनका सम्पूर्ण क्षेत्रलाई समेटेर आधुनिक भाषावैज्ञानिक ढङ्गले वाच्यको अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएकोले यसको महत्व स्पष्ट हुन्छ । प्रस्तुत शोधपत्र निम्नलिखित समस्याको उत्तर खोज्ने दिशामा केन्द्रित रहेको छ :

- (क) नेपाली वाच्यको हालसम्म के कति अध्ययन भएको छ ?
- (ख) वाच्य र वाच्यान्तरण भनेको के हो ?
- (ग) नेपाली वाच्य र अन्य व्याकरणिक पक्षहरूका बीच कस्तो सम्बन्ध रहेको छ ?

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

शोधसमस्यामा देखिएका प्रश्नहरूको उत्तर खोज्नु नै यस शोधपत्रको उद्देश्य रहेको छ । प्रस्तुत शोधपत्रको मूलभूत उद्देश्यहरू निम्नलिखित रहेका छन्:

- (क) नेपाली वाच्यसम्बन्धी पूर्वअध्ययनको समीक्षा गर्नु ।
- (ख) वाच्य र वाच्यान्तरणको परिचय दिनु ।
- (ग) वाच्य र अन्य व्याकरणिक पक्षहरूका बीच हुने सम्बन्ध देखाउनु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली वाच्यको सम्बन्धमा भएका पूर्वअध्ययनको खोजी गर्नु यस शीर्षकको उद्देश्य हो । यसको बारेमा दोस्रो परिच्छेदमा चर्चा गरिएको छ ।

१.७ औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

नेपाली व्याकरण परम्परालाई हेर्दा जे.ए. एटनदेखि हालसम्म व्याकरणका अन्य कोटिहरू जस्तै वाच्यको बारेमा पनि अध्ययन हुँदै आएको छ र क्रमिकरूपमा यसको अध्ययनक्षेत्र पनि विस्तृत बन्दै गएको छ । हालसम्म भएका नेपाली वाच्यको सम्पूर्ण अध्ययनलाई समेट्दा यसको अध्ययन विस्तृतरूपमा भए पनि यी सम्पूर्ण क्षेत्रलाई समेटेर अध्ययन गरिएको सामग्रीको अभाव रहेको छ । यस अध्ययनमा नेपाली वाच्यको बारेमा भएका पूर्वअध्ययनका सम्पूर्ण क्षेत्रलाई समेट्नुका साथै नेपाली सक्कर्मक क्रियावाट बन्ने भावकर्मवाच्यका बारेमा थप अध्ययन गरिने प्रयास गरिएको छ । वाच्यको बारेमा जानकारी लिन इच्छुक जो कोहीलाई पनि प्रस्तुत शोधपत्र उपयोगी हुने भएकोले यसको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता पुष्टि हुन्छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्यमा नेपाली वाच्यव्यवस्थाको अध्ययन आधुनिक भाषावैज्ञानिक ढङ्गले गरिने प्रयत्न गरिएको छ । यस शोधकार्यका लागि नेपाली वाच्यका बारेमा चिन्तन गरिएका परम्परागत तथा आधुनिक नेपाली व्याकरणहरू, विभिन्न अनुसन्धानहरूको सामग्री सीमा र नेपाली वाच्यको परिधिलाई मात्र अध्ययन क्षेत्र बनाइएको छ ।

१.९ शोधविधि

१.९.१ सामग्रीसङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि निम्नलिखित प्रकारले सामग्रीसङ्कलन गरिएको छ:

(क) पुस्तकालयीय पद्धतिलाई शोधकार्यको सामग्रीसङ्कलनको प्रमुख आधार मानिएको छ । यसका लागि सम्बन्धित विषयका व्याकरणिक पुस्तकहरू, शोधग्रन्थहरू, पत्रपत्रिकाहरूको आवश्यक अध्ययन गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ ।

(ख) सामग्री सङ्कलनको द्वितीय आधार शोधनिर्देशक, सम्बन्धित विषयका गुरुहरू, अग्रज साथीहरू वा सम्बन्धित विषयसँग जानकार व्यक्तिहरूलाई बनाइएको छ ।

१.९.२ सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि आवश्यकताअनुसार ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, तुलनात्मक र विश्लेषणात्मक विधि अपनाइएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा:

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित र सुगठितरूपमा प्रस्तुत गर्न पाँच अध्यायमा विभाजन गरिएको छ:

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : पूर्वअध्ययनको समीक्षा

तेस्रो परिच्छेद : वाच्य र वाच्यान्तरण

चौथो परिच्छेद : वाच्य र अन्य व्याकरणिक पक्षहरूका बीच सम्बन्ध

पाँचौं परिच्छेद : उपसंहार

सन्दर्भसामग्रीसूची

परिशिष्ट

परिच्छेद दुई

नेपाली वाच्यव्यवस्थासम्बन्धी पूर्वअध्ययनको समीक्षा

२.१ विषयप्रवेश

नेपाली वाच्यको अध्ययन परम्पराको थालनी जे.ए. एटनको 'ए ग्रामर अफ द नेपाली ल्याङ्गवेज' (१८२०) बाट भएको हो भने व्यवस्थित र स्पष्ट अध्ययन परम्पराको थालनी हेमराज पण्डितको 'चन्द्रिका' व्याकरणबाट भयो । 'चन्द्रिका' व्याकरणपछि थुप्रै व्याकरणकारहरू र अनुसन्धाताहरूले आफ्ना-आफ्ना व्याकरण र अनुसन्धानमार्फत वाच्यको अध्ययन परम्परालाई अगाडि बढाउँदै लगे । त्यसपछि वाच्यअध्ययनको क्षेत्रविस्तार पनि क्रमशः हुँदै गयो । यहाँ एटनको व्याकरणदेखि आजसम्मका व्याकरणलाई परम्परागत नेपाली व्याकरण र आधुनिक नेपाली व्याकरणमा विभाजन गरी तिनीहरूमा भएका वाच्यसम्बन्धी अध्ययन र विभिन्न शोधग्रन्थहरूमा भएका नेपाली वाच्यसम्बन्धी पूर्वअध्ययनको समीक्षा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । यसका निम्ति वाच्यको बारेमा अलि विस्तृत चर्चा गरिएका परम्परागत र आधुनिक नेपाली व्याकरणलाई मात्र समावेश गरिएको छ ।

२.२ परम्परागत नेपाली व्याकरण

२.२.१ ए ग्रामर अफ द नेपाली ल्याङ्गवेज

नेपालीको प्रथम व्याकरण जे.ए. एटनको 'ए ग्रामर अफ द नेपाली ल्याङ्गवेज' (१८२०) हो । यसले सर्वप्रथम नेपाली वाच्यका बारेमा चर्चा गरेको हो । यस व्याकरणले क्रियाको उपशीर्षक (भाव) अन्तर्गत कर्तृवाच्यलाई राखेर चर्चा गरेको छ, तर यसले दिएको वाच्यको उदाहरण भने मिलेको देखिँदैन, जस्तै:

काल	एकवचन	बहुवचन
१. सामान्य ब्यचष्कत०	९ञ्चकत मँलाइदेखिजान्छुँ . तँलाइदेखिजान्छस . उसलाइदेखिजान्छ .	हामीलाइदेखिजान्छेउँ . तिमीलाइदेखिजान्छौ . उनीहरूलाइदेखिजान्छन् .

यसै गरी यो व्याकरणले पूर्णभूत, पूर्णपक्ष, पूर्णभविष्यत् र भविष्यत् सबैका दुवै वचनका उदाहरण दिएको छ, तर उदाहरण आजको सन्दर्भमा हेर्दा मिलेको छैन ।

यसरी वाच्यको बारेमा सर्वप्रथम चर्चा गर्ने विद्वान् एटन र प्रथम व्याकरण 'ए ग्रामर अफ द नेपाली ल्याङ्गवेज' हो । यसले नेपाली वाच्यको स्पष्ट परिभाषा, वाच्यका प्रकार, वाच्यपरिवर्तन प्रक्रिया आदि कुनै पनि विषयमा स्पष्ट धारणा दिन सकेको छैन । जे भए पनि सर्वप्रथम वाच्यको बारेमा कुरा उठाएर विभिन्न काल र वचनमा उदाहरण दिने प्रयत्न गर्‍यो यसलाई नै यस व्याकरणको महत्वपूर्ण उपलब्धि मान्नुपर्दछ ।

२.२.२ नेपाली ग्रामर एण्ड इङ्गलिस-नेपाली, नेपाली-इङ्गलिस भोकाबुलरी

टर्नबुलद्वारा लेखिएको व्याकरणिक पुस्तक 'नेपाली ग्रामर एण्ड इङ्गलिस-नेपाली, नेपाली-इङ्गलिस भोकाबुलरी' ले नेपाली वाच्यलाई क्रियाको रूपावलीअन्तर्गत राखेर चर्चा गरेको छ । यसले क्रियाको रूपायनमा भाव/अर्थ, काल, लिङ्ग, सङ्ख्या (वचन), पुरुष, अकरण जस्तै वाच्यको पनि महत्वपूर्ण भूमिका हुने कुरा उल्लेख गरेको छ ।

टर्नबुलका अनुसार सकर्मक क्रियाका कर्तृवाच्य र कर्मवाच्य गरी २ वटा वाच्य हुन्छन् । धातुभन्दा पछाडि 'इ' जोडेर कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्य बन्दछ । धातु 'आउ' (बग) मा टुङ्गिएको अवस्थामा 'इ' 'उ' मा बदलिन्छ, जस्तै: (पृ. ६१)

(क) गर - गरी	(ख) गरी - गरिई
(ग) गरुन - गरिउन	(घ) गच्यो - गरिँदा
(ङ) गर्दा - गरिनु	(च) गराउनु - गरिनु

आधुनिक मानक व्याकरणको कसीबाट हेर्दा उनले वाच्यको बारेमा जे जति चर्चा गरेका छन् त्यो अधूरो र उदाहरण पनि नमिलेको देखिन्छ, तर तात्कालिक स्थितिलाई मनन गर्दा टर्नबुलको योगदानलाई विर्सनु हुँदैन ।

२.२.३ चन्द्रिका : गोरखाभाषा व्याकरण

'चन्द्रिका' : गोरखाभाषा व्याकरण (१९६९) मा हेमराज पण्डितले वाच्यलाई क्रियापदका ६ अङ्गभित्र राखेर चर्चा गरेका छन् । उनका अनुसार वाच्य भनेको : "क्रियाबाट क्रियाको कर्ता, कर्म अथवा व्यापार मात्र जो मुख्य भई बुझिन्छ त्यसलाई वाच्य भनिन्छ ।"

यसले नेपाली वाच्यलाई कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य गरी तीन किसिममा विभाजन गरेको छ :

कर्तृवाच्य

"कर्तृप्रधान क्रियापदको प्रयोग गरेर कर्ता मुख्य भई बुझिएमा कर्तृवाच्य हुन्छ ।" उनले कर्तृवाच्यमा सकर्मक र अकर्मक दुवै क्रियापद हुने कुरा निम्न उदाहरणबाट स्पष्ट पारेका छन्:

अकर्मक कर्तृवाच्यका क्रियापद: जान्छ, जाँदैन, भयो, हुनेछैन, सुन्छ आदि ।

सकर्मक कर्तृवाच्यका क्रियापद : गर्छ, गर्दैन, खायो, देखाउँछ, देखाउँदैन इत्यादि ।

कर्तृवाच्यमा कर्ता प्रमुख हुने भएकोले कर्ताको लिङ्ग, वचन र पुरुषको आधारमा क्रियापद रहन्छ अर्थात् कर्तृवाच्यमा कर्ता प्रथमान्त हुन्छ । कर्तृवाच्यमा कर्मवाच्य नहुने हुनाले आफ्नो नियम बमोजिम द्वितीयान्त हुन्छ, जस्तै:

म तिनीहरूलाई डाक्छु ।

गोपाल गोविन्दलाई हेर्छु ।

कर्मवाच्य

“कर्मप्रधान क्रियापदको प्रयोग गरेर कर्म मुख्य भई बुझिएमा कर्मवाच्य हुन्छ ।” उनले गरिन्छ, गरिँदैन, लेखियो, पढाइन्छ, पढाइन्न इत्यादि सकर्मक क्रियापदको प्रयोगमा कर्म मुख्य भई बुझिएमा कर्मवाच्य हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । कर्मवाच्यमा कर्म प्रमुख हुने भएकोले कर्मको लिङ्ग, वचन र पुरुषको आधारमा क्रियापद रहन्छ । कर्मवाच्यमा कर्मप्रधान र कर्तृवाच्य नहुनाले आफ्नो नियम बमोजिम तृतीयान्त हुन्छ । कर्ता तृतीयान्त हुने भएकोले यसको लिङ्ग, वचन र पुरुषानुसारले क्रियापद रहँदैन, जस्तै:

(रामुले) म देखिन्छु ।

गोविन्दले छोरी डाकिन्छिन् ।

भाववाच्य

“भावप्रधान क्रियापदको प्रयोग गरेर धात्वर्थ (व्यापार) मुख्य भई बुझिएमा भाववाच्य हुन्छ । जाइन्छ, जाइन्न, सुतियो, सुतिएन, उठिन्छ इत्यादि अकर्मक क्रियापदको प्रयोगबाट भाववाच्य बन्दछ । भावप्रधानमा धात्वर्थ मात्र वाच्य भई कर्ता कर्म केही पनि वाच्य नहुनाले कर्ता तृतीयान्तै हुन्छ धातु अकर्मक हुनाले कर्म हुँदैन । कर्ता जुनसुकै लिङ्ग, वचन र पुरुषको भए पनि क्रियापद सधैं तृतीय पुरुष, नपुंसक-लिङ्ग, एकवचनको रूपमा हुन्छ । “कर्मवाच्य र भाववाच्यमा क्रियापदको स्वरूप एउटै हुने भए पनि अरू पुरुषका रूप फरक हुनाले प्रथम, द्वितीय पुरुषको र तृतीय पुरुषमा पनि पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्गको अनेक वचनको रूप देखिए कर्मवाच्यमै र तृतीय पुरुष नपुंसकलिङ्ग र एकवचन भएमा पनि त्यहीअनुसारको कर्म भएमा कर्मवाच्य नभए भाववाच्य भनी रचनाबाट छुट्टिन्छ ।”

जहिल्यै पुलिङ्गी क्रियापदको प्रयोग हुने भाववाच्यमा यिनले नपुंसकलिङ्गी क्रियापदको प्रयोग हुन्छ भनेका छन् ।

यस व्याकरणले वाच्य र विभक्तिको सम्बन्धको बारेमा पनि चर्चा गरेको छ । कर्तृप्रधान क्रियापदमा कर्ता वाच्य भई प्रथमान्त हुँदा ‘ले’ प्रत्यय हुन्छ । यो प्रत्यय सकर्मक क्रिया भूतकालको भए नित्यै रहन्छ अरू काल अर्थको भए विकल्पले लोप हुन्छ । अकर्मक क्रियाको प्रयोग भएको छ भने सबै काल र अर्थमा सधैं लोप हुन्छ । यस व्याकरणमा भावकर्मप्रधान क्रियामा वाच्य नभएको कर्ता तृतीयान्त हुँदा सधैं ‘ले’ रहने कुरा उल्लेख भए पनि ‘ले’ विभक्तिको सङ्गमा ‘द्वारा’/‘बाट’ को प्रयोग बढी सान्दर्भिक देखिन्छ, जस्तै :

रामले काम गरियो ।

हामीले पाठ पढियो ।

माथिका उदाहरण वाक्यका ऐच्छिक कर्तामा प्रयोग भएको 'ले' विभक्तिको सट्टा 'बाट' / 'द्वारा' विभक्तिको प्रयोग बढी सान्दर्भिक देखिन्छ ।

कर्मप्रधान क्रियामा कर्मवाच्य भई प्रथमान्त हुँदा जस्तोसुकै कर्म भए पनि प्रत्ययको लोप हुन्छ । कर्तृप्रधान क्रियामा वाच्य नभएको कर्म द्वितीयान्त हुँदा विशेषनाममा 'लाई' नित्यै रहन्छ । प्राणीवाचक सामान्य नाममा विकल्पले लोप हुन्छ र कहीं कहीं निर्जीव कर्ममा पनि केही विशेष अर्थ बुझिँदा 'लाई' रहने हुन्छ, जस्तै:

राम कामलाई त गर्छ तर धेरै दिने मानिस (लाई) खोज्छ ।

यसरी 'चन्द्रिका' व्याकरणले सर्वप्रथम नेपाली वाच्यको स्पष्ट परिभाषा, वाच्यको वर्गीकरण गर्ने काम गर्‍यो । यति मात्र नभएर यसले वाच्यमा हुने पदसङ्गति, वाच्य र विभक्तिका बीचमा हुने सम्बन्धलाई देखाउने कार्य गरेको छ । यो नै यस व्याकरणको महत्वपूर्ण उपलब्धि हो भने वाच्यको परिभाषासँगै स्पष्ट र पूर्ण उदाहरण नदिई केवल क्रियाको स्वरूप मात्रै देखाइदिनु, वाच्यपरिवर्तनका बारेमा चर्चा नगर्नु, वाच्य र व्याकरणिक कोटिहरूको बारेमा विस्तृत चर्चा नगर्नु, सकर्मक क्रियाबाट बन्ने भावकर्म वाच्यको उल्लेख नगर्नु र वाच्यपरिवर्तनका कारण र वाच्यपरिवर्तनमा प्रतिबन्धनका विषयमा कुनै चर्चा नगर्नु यसका अपूर्ण पक्ष हुन् भन्न सकिन्छ ।

२.२.४ मध्यचन्द्रिका

सोमनाथ शर्माको 'मध्यचन्द्रिका' (१९७६) व्याकरणले 'कर्मवाच्य र भाववाच्य' शीर्षक राखेर नेपाली वाच्यको बारेमा चर्चा गरेको छ । यसले वाच्यको बारेमा जति चर्चा गरेको छ त्यसलाई 'चन्द्रिका' व्याकरणकै सार हो भन्न सकिन्छ । यसले वाच्यको बारेमा परिभाषा नै नदिई एक्कासी कर्मवाच्य र भाववाच्यको परिचय दिएको छ । "सकर्मकमा 'इ'कार थपिँदा कर्मवाच्य र अकर्मकमा 'इ' कार थपिँदा भाववाच्य क्रिया हुन्छ ।" यस व्याकरणले कर्मवाच्य र भाववाच्य क्रियापदको निर्माण प्रक्रियालाई पनि देखाएको छ, जस्तै:

सकर्मक:	कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
	गर्छु	गरिन्छ
	लान्छु	लगिन्छ, आदि
अकर्मक	कर्तृवाच्य	भाववाच्य
	पस्छ	पसिन्छ
	सप्रन्छ	सप्रिन्छ, आदि ।

“कर्तृवाच्य क्रियाका भैं कर्मवाच्यका क्रियाका पनि सबै काल, अर्थ, लिङ्ग, पुरुष, वचनका भेदले रूप हुन्छन् । सबै धातु इकारान्त हुने हुनाले सबै उभि, विरि आदि अनेकाक्षर इकारान्त धातुका कर्तृवाच्यका भैं गरी रूप चल्दछन् ।”

भाववाच्यमा भाव (क्रिया) मात्र मुख्य गरी बुझिने हुनाले हर एक काल अर्थमा तृतीय पुरुष नपुंसकलिङ्ग, एकवचनका रूप मात्र हुन्छन् ।

‘चन्द्रिका’ व्याकरणपछि आएको ‘मध्यचन्द्रिका’ व्याकरणले ‘चन्द्रिका’ले जति क्षेत्रलाई पनि समेट्न सकेको छैन । यो व्याकरणले वाच्यको स्पष्ट परिभाषा वाच्यका प्रकार, वाच्यपरिवर्तन प्रक्रिया, वाच्य र अन्य व्याकरणिक कोटिहरूका बीच हुने सम्बन्ध, वाच्यपरिवर्तन हुन नसक्ने अवस्था आदिजस्ता अध्ययन क्षेत्रका बारेमा कुनै चर्चा गरेको छैन । यी पक्षहरू ‘मध्यचन्द्रिका’ व्याकरणका अपूर्ण पक्षहरू हुन् ।

२.२.५ बृहद् नेपाली व्याकरण

रोहिणीप्रसाद भट्टराईको ‘बृहद् नेपाली व्याकरण’ (२०३३) ले नेपाली वाच्यको अलि विस्तृत अध्ययन गर्ने प्रयास गरेको छ । यस व्याकरणले ‘वाच्यपरिवर्तन’ शीर्षकमा वाच्यपरिवर्तनलाई यसरी चिनाएको छ : “कर्ता, कर्म वा भाव मध्ये कुनै एउटालाई बुझाउने क्रियापदलाई अर्को वाच्य बुझाउने गरी बदल्नुलाई वाच्यपरिवर्तन भनिन्छ ।” यसले वाच्यलाई तीन प्रकारमा विभाजन गरी प्रत्येकलाई अलग अलग चिनाउने काम गरेको छ ।

(क) कर्तृवाच्य

“कर्ताको लिङ्ग, वचन, पुरुषअनुसार बनेको क्रियापदलाई कर्तृवाच्यको क्रियापद भनिन्छ, जस्तै” :

त्यो जान्छ ।

तँ खान्छस् ।

म हेर्छु ।

माथिका उदाहरण वाक्यका क्रियापदहरू कर्मको लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसारका छन् त्यसैले यी क्रियापदहरू कर्तृवाच्यका क्रियापदहरू र वाक्य कर्तृवाच्यका हुन् ।

(ख) कर्मवाच्य

“सकर्मक धातुदेखि कर्मअनुसार बनेका क्रियापदलाई कर्मवाच्य क्रियापद भन्दछन्, जस्तै”:

घोडा चढिन्छ ।

तिनीहरू धपिन्छन् ।

तँ भेटिन्छस् ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा 'घोडा', 'तिनीहरू', 'तँ' कर्मका रूपमा प्रयुक्त छन् । यिनै कर्मका लिङ्ग, वचन र पुरुषसँग सङ्गति राख्ने गरी क्रियापदको प्रयोग गरिएकाले 'चढिन्छ', 'धपिन्छन्', 'भेटिन्छस्' क्रियापदहरू कर्मवाच्यका क्रियापद हुन् र यी प्रयुक्त तीनओटा वाक्यहरू कर्मवाच्यका वाक्यहरू हुन् । कर्मवाच्य सकर्मक कर्तृवाच्य वाच्यान्तरित भएर बन्दछ । कर्मवाच्यको क्रियापद बन्दा क्रियापदको धातुपछि 'इ' प्रत्यय लाग्छ ।

प्रेरणार्थक सबै धातु सकर्मक हुने भएकोले 'आउ' प्रत्ययको उकारको लोप भई सामान्य रूप बन्दछ र यसमा सामान्य कर्मबोधक 'इ' प्रत्यय हुन्छ । कर्मवाच्य क्रियापद बनाउँदा सबै काल, अर्थ, पुरुष, लिङ्ग र वचनमा कर्तृवाच्यको इकारान्त धातु सरह करणका प्रत्यय र रूप हुन्छन् भने गरिन्छ, देखियो, सुनिए, हेरिनेछ, देखिएला आदि कर्तृवाच्यका इकारान्त धातुबाट कर्मवाच्यको रूप बनाउँदा धातुमा 'इ' थपेर बिसिइन्छ, बिसिइयो, बिसिइनेछ, बिसिइऊँ जस्ता रूप बनाइन्छन् ।

(ग) भाववाच्य

कर्तालाई नबुझाई काल र क्रियालाई मात्र बुझाउने गरी अकर्मक धातुहरूदेखि कर्मवाच्य सरह 'इ' प्रत्यय भई सबै पुरुष र वचनमा रूप नभई तृतीय पुरुष, नपुंसकलिङ्गी, एकवचनको रूप मात्र हुने क्रियापदलाई भाववाच्य क्रियापद भन्दछन्, जस्तै:

श्यामद्वारा पोखरामा बसिन्छ ।

आजदेखि मद्वारा सबेरै सुतिन्छ ।

यस व्याकरणले नेपालीमा सकर्मक क्रियाबाट भाववाच्य हुन नसक्ने कुरा उल्लेख गरेको छ । वास्तवमा सकर्मक क्रियाबाट पनि भाववाच्य बन्दछ । यसलाई भावकर्मवाच्य भनिन्छ, जस्तै:

रामले बहिनीलाई ठग्यो । (कर्तृवाच्य)

बहिनी ठगिई । (कर्मवाच्य)

बहिनीलाई ठगियो (भावकर्मवाच्य)

त्यसै गरी माथिका उदाहरण वाक्यमध्ये 'श्यामद्वारा पोखरामा बसिन्छ ।' वाक्य प्रयोगमा आउँदैन किनभने तृतीय पुरुष अकर्मक क्रियाबाट भाववाच्य बन्दैन । भाववाच्यको प्रयोग प्रथम पुरुषका सन्दर्भमा सबैभन्दा बढी र दोस्रो पुरुषमा प्रश्नात्मक र संवादात्मक सन्दर्भमा मात्र सीमित रहन्छ ।

कर्मवाच्य र भाववाच्यका रूप एकैनासका देखिए पनि पुरुष, लिङ्ग र वचनको फरकले कर्मवाच्यका धेरै रूप हुने र भाववाच्यका कर्ता तृतीयान्तै रहे पनि जुनसुकै

पुरुष, लिङ्ग, वचनको भए पनि क्रियापद तृतीय पुरुष, एकवचन र नपुंसकलिङ्गी हुन्छ । 'चन्द्रिका' व्याकरणले जस्तै यसले पनि भाववाच्यको क्रियापद पुलिङ्गी हुनुपर्नेमा नपुंसकलिङ्गी हुन्छ भनेको छ ।

“भाववाच्य हुँदा कर्तृपूरक पद छ भने त्यो विधेय विशेषण हुन्छ र तृतीय विभक्ति हुँदैन, जस्तै:”

श्यामेद्वारा बद्मास होइन्छ ।

व्यापारीद्वारा धनी बनियो ।

माथिको सिद्धान्तका आधारमा यी उदाहरण वाक्यहरू ठीक भए पनि भाववाच्यमा तृतीय पुरुष स्वीकार्य नहुने हुँदा यी वाक्यहरू प्रयोगमा आउँदैनन् ।

यस व्याकरणले वाच्य र विभक्तिको सम्बन्धको बारेमा पनि अध्ययन गरेको छ । कर्मवाच्यमा कर्म प्रथमान्त हुने भएकोले कर्मकै लिङ्ग, वचन पुरुषका आधारमा क्रियापदको सङ्गति हुन्छ, कर्ता तृतीयान्त हुने भएकोले प्रायः कर्ताको प्रयोग गरिँदैन । यदि गरिएमा पनि तृतीय विभक्ति 'द्वारा'को प्रयोग गरिन्छ । “कर्तृवाच्यमा कर्ता कर्मवाच्यमा कर्म मुख्य भई बुझिने हुनाले त्यो प्रायः रहन्छ; अरू कारक प्रसङ्गानुसार रहन्छन्; वाच्य भएको कर्ता र कर्म पनि प्रसङ्गले बुझिने भएमा नरहने पनि हुन्छन्, जस्तै”:

श्याम पढ्छ ।

कलम कतै पाइएन ।

माथिका उदाहरण वाक्यमा पहिलो कर्तृवाच्यको वाक्यमा कर्ता अनिवार्य भएकोले 'श्याम' कर्ता आएको छ । यहाँ 'किताब' कर्म दबिएको छ भने दोस्रो कर्मवाच्यको वाक्यमा कर्म प्रथमान्त भएकोले 'कलम' आएको छ र कर्ता ऐच्छिक हुने भएकोले यो दबिएको छ ।

“द्विकर्मक धातुको गौण कर्म सम्प्रदान भई चतुर्थी विभक्ति हुने हुनाले मुख्य कर्म उक्त भई प्रथमान्त हुन्छ र यो विभक्ति प्रत्यययुक्त हुन्छ, जस्तै:”

अध्यापकद्वारा छात्रलाई प्रश्न सोधियो ।

हाकिमद्वारा घुस्याहालाई पाँचसय दण्ड गरियो ।

यी माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा प्रत्यक्ष कर्म र क्रियाको बीचमा लिङ्ग, वचन र पुरुषको आधारमा सङ्गति देखिन्छ । कहिलेकाहीं प्रत्यक्ष कर्मको लोप भएको अवस्थामा अप्रत्यक्ष कर्मसँग पनि क्रियापदले सङ्गति कायम गर्दछ, जस्तै: रामले बहिनीलाई पैसा ठग्यो । श्र बहिनी ठगिई ।

माथिको वाच्यान्तरित कर्मवाच्यमा 'बहिनी' अप्रत्यक्ष कर्मसंग क्रियापदको सङ्गति देखिन्छ । प्रेरणार्थक धातु सकर्मक हुने भएकोले यसको कर्तृवाच्य र कर्मवाच्य हुन्छ । प्रेरणार्थक क्रियालाई कर्मवाच्य बनाउँदा नियमबमोजिम 'इ' प्रत्यय भई अन्त्य उकारको लोप हुन्छ,

जस्तै:

हिँडाउँछ्छ् श्र हिँडाइन्छ्छ्

लेखाउँछ्छ् श्र लेखाइन्छ्छ्

यस व्याकरणले प्रेरणार्थक क्रियाबाट भावकर्मवाच्य हुँदैन भने पनि वास्तवमा सकर्मक क्रियाबाट पनि भावकर्मवाच्य बन्ने भएकोले प्रेरणार्थक क्रियाबाट पनि भावकर्मवाच्य बन्दछ्छ्, जस्तै:

आमाले मलाई सुताउनुभयो । श्र आमामद्वारा मलाई सुताइयो ।

म बहिनीलाई हिँडाउँछ्छ् । श्र मद्वारा बहिनीलाई हिँडाइन्छ्छ् ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरू प्रेरणार्थक क्रियाबाट भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरित भएका छन् ।

“कर्मको प्रयोग नगरिएको कर्मप्रधान वाक्य 'आज सबै खायो ।' आदिमा दबिएको 'भात' आदि कर्म प्रसङ्गले बुझिन्छ भने भाववाच्यमा चाहिँ प्रसङ्गले पनि केही नबुझिने हुनाले कर्मवाच्य क्रियामा र भाववाच्य क्रियामा स्पष्ट फरक छ ।”

अकर्मक क्रिया पनि प्रेरणार्थक बनाउँदा सकर्मक बन्ने हुनाले प्रेरणाकर्ता वाच्य भई प्रथमान्त हुन्छ्छ्, यसकै लिङ्ग, वचन र पुरुषका आधारमा क्रियापद रहन्छ्छ्, प्रेरणा गरिने कर्मवाच्य नहुनाले यो द्वितीयान्त हुन्छ्छ्, क्रियासंग यसको कुनै सङ्गति हुँदैन भने कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण गर्दा प्रेरणा गरिने कर्म प्रथमान्त भई यसकै लिङ्ग, वचन र पुरुषका आधारमा क्रियापद रहन्छ्छ् । यतिबेला प्रेरणार्थक कर्ता वाच्य नहुनाले यो तृतीयान्त भई द्वारा/बाट विभक्ति लाग्दछ्छ्, जस्तै:

त्यो मलाई उठाउँछ्छ् । श्र त्यसद्वारा म उठाइन्छ्छ् ।

त्यसले बालकलाई सुतायो । श्र त्यसद्वारा बालक सुताइयो ।

यस व्याकरणले कर्तृ र कर्मवाच्यमा प्रथम र द्वितीय पुरुषका सन्दर्भमा प्रधान कर्ता र कर्मको प्रयोग नभए पनि क्रियापदबाटै प्रथम र द्वितीय पुरुष अर्थात् 'म' वा 'तँ' बुझिने हुनाले तिनको प्रयोग नगरे पनि अर्थ बुझिन्छ्छ् तर तृतीय पुरुषको चाहिँ नाम, सर्वनाम आदि धेरै थरी वाच्य हुन सक्ने हुनाले प्रायः तिनको प्रयोग हुने कुरा उल्लेख गरेको छ । साथै यसले कुनै कुनै क्रियाका सबै वाच्य प्रचलनमा आए पनि सबै क्रियाका सबै वाच्य प्रचलनमा नभएको कुरा पनि उल्लेख गरेको छ ।

यसले कर्तृवाच्यको प्रयोग सरल हुने, सर्वसाधारण र अशिक्षितहरूले पनि प्रयोग गर्न सक्ने भएकोले बढी हुन्छ भने कर्म र भाववाच्यको प्रयोग आदर र अनादरलाई स्पष्टरूपमा देखाउन नचाहेको अवस्थामा मात्र हुन्छ, भन्दै वाच्य प्रयोगको सन्दर्भलाई पनि कोट्याउने प्रयास गरेको छ ।

यसरी 'बृहद् नेपाली व्याकरण'ले वाच्यपरिवर्तन शीर्षकमा वाच्यपरिवर्तनको परिभाषा वाच्यपरिवर्तन प्रक्रिया, वाच्यका प्रकार, वाच्य र पदसङ्गति, वाच्य र विभक्ति, प्रेरणार्थक क्रियाको वाच्य परिवर्तन, पूरकापेक्षी क्रियाको वाच्यान्तरण, द्विकर्मक क्रियाको वाच्यान्तरण आदिजस्ता थुप्रै विषयमा विस्तृत अध्ययन गर्ने प्रयास गरे पनि यस व्याकरणले वाच्यको परिभाषा र उपयुक्त उदाहरण दिन बिराएको छ । सकर्मक क्रियाबाट भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुने नेपाली भाषाको विशिष्टतालाई आत्मसात् नगरी प्रभाववादी बन्न पुगेको छ । वाच्यान्तरणका सन्दर्भहरू उल्लेख नगरी केही वाच्यान्तरण प्रक्रियाको मात्रै चर्चा गर्नु, अनि वाच्यपरिवर्तन हुन नसक्ने अवस्थाको बारेमा पनि चर्चा नगर्नु बृहद् नेपाली व्याकरणका अपूर्ण पक्षहरू हुन् ।

२.२.६ अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन

अनिवार्य नेपाली विषय समितिद्वारा तयार पारिएको 'नेपाली शिक्षण निर्देशन' (२०४६) ले 'कर्तृवाच्यबाट कर्मवाची र भाववाची वाक्यमा वाक्यान्तरण' शीर्षकमा नेपाली वाच्यको बारेमा केही अध्ययन गरेको छ । यसले वाच्यलाई यसरी परिभाषित गरेको छ : "वाच्यको अभिधार्थ भनिनु हो र वाच्यको खास तात्पर्यचाहिँ कर्ता, कर्म वा भावमध्ये कुनै एक वाच्य प्रधान हुनु हो ।" वाक्यमा कर्ता, कर्म र भावमध्ये जुन प्रमुख छ, सोही वाच्य हुन्छ । वाक्यअन्तर्गतका कर्ता, कर्म वा भावमा कुनचाहिँ पद प्रधान छ, भन्ने कुरो क्रियासित यी पदले राख्ने सङ्गति वा मेलबाट पनि थाहा हुन्छ, जस्तै:

म भात खान्छु । (कर्तृवाच्य) श्र भात खाइन्छु । (कर्मवाच्य)

हामी सुत्छौँ । (कर्तृवाच्य) श्र सुतिन्छु । (भाववाच्य)

माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा दुई कर्तृवाच्यमा कर्ता 'म' र 'हामी' प्रमुख भएकोले यी दुई वाक्य कर्तृवाच्य भए भने यी दुई वाक्य वाक्यान्तरण हुँदा पहिलोमा 'भात' कर्म प्रमुख भएकोले कर्मवाच्य र दोस्रोमा 'सुतिन्छु' क्रियापदले दिने अर्थ/भाव प्रमुख भएकोले भाववाच्य भएको छ ।

"अर्थका दृष्टिले चाहिँ कर्तृवाच्यको वाक्यको कर्ता क्रियाको क्रियाव्यापारको असरबाट प्रभावित हुन्छ भने कर्मचाहिँ क्रियाको फलको असरबाट प्रभावित हुन्छ तर कर्मवाच्यमा चाहिँ क्रियाको क्रियाव्यापार, फल दुवैको असरसमेत सो कर्म उपर नै पर्न जाने हुन्छ । भाववाच्यमा क्रियाको क्रिया-व्यापार र फल दुवैको असर कर्ता उपर नपरी क्रियाको भावमा नै निहित हुन्छ ।"

यस व्याकरणले पनि सकर्मक कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्यमा र अकर्मक कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा वाक्यान्तरण हुने कुरा उल्लेख गरेको छ । कर्तृवाच्यमा कर्ताको लिङ्ग, वचन र पुरुषसँग क्रियापदको सङ्गति, कर्मवाच्यमा कर्मको लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसारको क्रियापदको सङ्गति हुन्छ भने भाववाच्यमा क्रियापद जहिल्यै तृतीय पुरुष, एकवचन र पुलिङ्गी हुन्छ । कर्म र भाववाच्यबोधक प्रत्यय 'इ' धातुका पछाडि लाग्दा लिङ्ग, वचन, पुरुष आदिमा परिवर्तन हुन्छ, जस्तै:

हामी भात खान्छौं । श्र भात खाइन्छ ।

म रुन्छु । श्र रोइन्छ ।

वाक्यान्तरण हुँदा वाक्यभित्रका पदको हेरफेर वा लोप, आगम आदि नित्यैवा विकल्पले हुन सक्दछन् भने कुनै वाक्य वाक्यान्तरण नहुन पनि सक्छन्, जस्तै:

म घर जान्छु । श्र (आफू त) घर गइन्छ ।

हामी सबै मछौं । श्र (हामी सबै) मरिन्छ ।

तँ मर्छस् । श्र मरिन्छ ।

राम केटाहरूलाई कुट्छ । श्र केटाहरू कुटिन्छन् ।

मलाई भोक लाग्यो । श्र ढ मलाई भोक लागिन्छ ।

मबाट यो काम हुँदैन । श्र ढ मबाट यो काम भइँदैन ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरू वाक्यान्तरण हुँदा वाक्यभित्रका पदको हेरफेर, आगम आदि भएका छन् भने तल्ला दुई वाक्यको वाक्यान्तरण भएको छैन भन्ने कुरा तारा ९८० चिह्नले सङ्केत गरेको छ ।

कर्तृवाच्यबाट कर्म र भाववाच्यमा वाक्यान्तरण हुँदा कर्तृवाच्यको कर्ता ऐच्छिक हुने भएकोले यसमा द्वारा/बाट विभक्ति रहन पनि सक्छ । त्यस्तै गरी सकर्मक क्रियाका साथ 'लाई' विभक्तियुक्त कर्म भएमा त्यस्तो वाक्य कर्मवाच्यमा वाक्यान्तरित हुँदा दुई प्रकारका देखिन्छन्, जस्तै:

सिपाहीले चोरहरूलाई समात्यो । श्र चोरहरू समातिए । श्र चोरहरूलाई समातियो ।

माथिको उदाहरणको आधारमा के भन्न सकिन्छ भने नेपालीमा सकर्मक क्रियाबाट भावकर्मवाच्य बन्न सक्छ तर यस निर्देशनमा यसको कुनै उल्लेख गरेको देखिँदैन ।

यसरी प्रस्तुत निर्देशनले नेपाली वाच्यको परिचय, यसका प्रकार, वाच्यपरिवर्तन र वाच्यपरिवर्तनमा देखापर्ने पदहरूको हेरफेर आदिजस्ता विषयमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरे पनि वाच्यको उदाहरणसहित स्पष्ट परिचय, वाच्यका प्रकारहरू, वाच्यान्तरणका कारणहरू, सकर्मक क्रियाबाट भावकर्मवाच्य, विभिन्न क्रियापद भएका वाक्यहरूको

वाच्यान्तरण, वाच्यपरिवर्तनमा प्रतिबन्ध जस्ता थुप्रै विषयहरूको स्पष्ट अध्ययन गरेको छैन ।

२.२.७ माध्यमिक नेपाली व्याकरण

शिक्षापदाधिकारीद्वारा तयार पारिएको 'माध्यमिक नेपाली व्याकरण' (२०४२) ले नेपाली वाच्यलाई यसरी परिभाषित गरेको छ : "वाक्यमा कर्ता कर्म र भावको काम बुझाउँदा फेरिने क्रियाको रूप वाच्य हो ।" वाच्य छुट्याउने आधार क्रियापद नै भएकोले वाक्यमा क्रियापदको सम्बन्ध कर्ता, कर्म अथवा भाव / व्यापार केसँग छ, त्यसको आधारमा वाच्य निर्धारित हुन्छन् । यस व्याकरणले नेपाली वाच्यको त्रयात्मक वर्गीकरणलाई नै स्वीकार गरी यिनीहरूको अलग अलग अध्ययन गरेको छ :

कर्तृवाच्य :

"जुन वाक्यमा कर्ता प्रमुख भएको बुझिन्छ, त्यसलाई कर्तृवाच्य भन्दछन् ।" कर्तृवाच्य सकर्मक र अकर्मक दुवै क्रियाद्वारा निर्मित हुन्छन्, जस्तै: उनले गीत गाए ।, म किताब हेर्छु ।, म खुब हाँसे ।, मैले पुस्तक किनेँ ।

कर्मवाच्य

"जुन वाक्यमा कर्म मुख्य भएको बुझिन्छ, त्यसलाई कर्मवाच्य भन्दछन्" नेपालीमा कर्मवाच्य सकर्मक क्रियाद्वारा मात्रै बन्दछ, जस्तै:

उनीद्वारा गीत गाइयो ।, मबाट किताब हेरिन्छ ।

भाववाच्य

"जुन वाक्यमा भाव मुख्य हुन्छ, त्यो भाववाच्य हो ।" नेपालीमा भाववाच्यको निर्माण अकर्मक क्रियाबाट मात्रै हुन्छ, जस्तै:

खुब हाँसियो ।, (भाइले) रोइएला ।

यस व्याकरणले पनि नेपालीमा अकर्मक क्रियाबाट मात्रै भाववाच्यको निर्माण हुने कुरा उल्लेख गरे पनि नेपालीमा सकर्मक क्रियाबाट पनि भाववाच्य बन्दछ, यसलाई भावकर्मवाच्य भनिन्छ, जस्तै:

रामले बहिनीलाई पिट्यो । श्र रामद्वारा बहिनीलाई पिटियो ।

माथिको वाक्य सकर्मक कर्तृवाच्यबाट भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरित भएको छ ।

यस व्याकरणले तृतीय पुरुष अकर्मक क्रियापद प्रयोग भएको कर्तृवाच्यलाई पनि भाववाच्यमा वाच्यान्तरित गरेको छ, जुन नेपालीमा त्यति सान्दर्भिक देखिँदैन । त्यस्तै गरी यो व्याकरणले सकर्मक कर्तृवाच्य क्रियामा 'इ' कार थपिएर कर्मवाच्य र अकर्मक कर्तृवाच्यको क्रियामा 'इ' कार थपिएर भाववाच्य बन्दछ, भने पनि यो सिद्धान्त

नेपालीमा कर्मवाच्यमा मात्रै लागू हुन्छ, भाव कर्मवाच्यमा लागू हुँदैन किनभने नेपालीमा सकर्मक क्रियाबाट भावकर्मवाच्य पनि बन्दछ, जुन माथिको उदाहरणबाट स्पष्ट हुन्छ ।

माध्यमिक नेपाली व्याकरणले वाच्यपरिवर्तनका सम्बन्धमा पनि अध्ययन गरेको छ । यसले वाच्यपरिवर्तनलाई यसरी चिनाएको छ :

“कर्तृवाच्यलाई कर्मवाच्य या भाववाच्य औ कर्मवाच्य वा भाववाच्यलाई कर्तृवाच्य बनाउने रीतिलाई वाच्यपरिवर्तन भन्दछन् ।” वाच्यपरिवर्तन गर्दा क्रियापद हेरी सकर्मक भए कर्मवाच्य र अकर्मक भए भाववाच्यमा वाच्यान्तरण गरिन्छ, भनी यस व्याकरणले उल्लेख गरे पनि नेपालीमा सकर्मक कर्तृवाच्यबाट भावकर्मवाच्य पनि हुने हुँदा वास्तवमा यसले दिएको परिभाषा एकलकाटे देखिन्छ ।

“कर्तृवाच्यमा कर्ताको लिङ्ग, वचन, पुरुषको आधारमा क्रियापद रहने भएकोले यो वाच्य बनाउँदा यसमा विचार गरिनुपर्दछ । कर्मवाच्यमा कर्म प्रथमान्त भएकोले यसको लिङ्ग, वचन र पुरुषका आधारमा क्रियापद रहन्छ । यसमा कर्ता तृतीयान्त हुन्छ, भने भाववाच्यमा कर्ता तृतीयान्तै हुन्छ, तर क्रियापद जहिल्यै प्रथम पुरुष, नपुंसकलिङ्ग र एकवचनमा रहन्छ ।”

यो व्याकरणले भाववाच्यको क्रियापद नपुंसकलिङ्गी हुन्छ, भने पनि वास्तवमा यो जहिल्यै पुलिङ्गमा रहन्छ ।

यसरी ‘माध्यमिक नेपाली व्याकरण’ले वाच्यको स्पष्ट परिभाषा, वाच्यका प्रकारहरू र वाच्यान्तरण प्रक्रियाको बारेमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरे पनि वाच्य र अन्य व्याकरणिक कोटिहरूको सम्बन्ध, वाच्यान्तरणका सन्दर्भहरू, सकर्मक क्रियाबाट भावकर्मवाच्य, विभिन्न क्रियापद प्रयोग भएका वाक्यको वाच्यान्तरण, वाच्यान्तरणमा प्रतिबन्धन आदि जस्ता थुप्रै विषयको अध्ययन गरेको छैन ।

२.३ आधुनिक नेपाली व्याकरण

२.३.१ शब्दरचना र वर्णविन्यास

मोहनराज शर्माद्वारा तयार पारिएको व्याकरणिक पुस्तक ‘शब्दरचना र वर्णविन्यास’ (२०५४) ले नेपाली वाच्यको अध्ययन अलि विस्तृतरूपमा गरेको देखिन्छ । यस व्याकरणले वाच्यको परिभाषा यसरी दिएको छ : “अर्थमा परिवर्तन नगरी वाच्यका क्रियाको सम्बन्ध कर्ता र कर्मसँग फेर्ने ढङ्गलाई वाच्य भन्दछन्, जस्तै :”

१. कर्ता ↔ कर्मसँग फेर्ने ढङ्ग:

(क) कर्तासँग सम्बन्ध

मैले धेरै चिठीहरू लेखें

- (ख) कर्मसँग सम्बन्ध
धेरै चिठीहरू लेखिए ।
२. कर्ता ↔ □ (न कर्ता न कर्म) सँग सम्बन्ध फेर्ने ठङ्ग ।
- (क) कर्तासँग सम्बन्ध
केटो खेल्दा खेल्दा थाक्यो ।
- (ख) □ (भाव) सँग सम्बन्ध
खेल्दा खेल्दा थाकियो ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा १. (क) र २. (क) मा कर्तृवाच्यको प्रयोग भएको छ, किनभने यी वाक्यमा कर्ताको लिङ्ग, वचन र पुरुषका आधारमा क्रियापद प्रयोग भएका छन् भने १. (ख) मा कर्मवाच्य प्रयोग भएको छ, किनभने यसमा प्रयुक्त क्रियापद कर्मको लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसार रहेको छ । त्यस्तै गरी २. को (ख) वाक्यमा क्रियाको सम्बन्ध न कर्तासँग छ, न कर्मसँग छ । यसमा क्रियाको व्यापार अर्थात् भाव प्रमुख भएकोले यो भाववाच्य हो ।

यसरी यस व्याकरणले क्रियासँगको सम्बन्धको आधारमा वाच्य कर्तृ, कर्म र भाववाच्य हुने कुरा उल्लेख गरेको छ । दुई भिन्न वाच्यमा आधारभूत अर्थ एउटै भए पनि तिनको शैली अथवा बलका स्तरमा केही भिन्नता आउन सक्ने कुराको सङ्केत पनि यस व्याकरणले गरेको छ ।

वाच्यका प्रकारका सम्बन्धमा यो व्याकरणले परम्पराभन्दा भिन्न किसिमबाट पृथक मत प्रस्तुत गरेको छ । यसले वाच्यलाई पाँच प्रकारमा विभाजन गरेको छ ।

(क) कर्तृवाच्य

वाक्यमा क्रियाको विषय कर्ता हुने अथवा कर्ता प्रधान हुने वाक्य कर्तृवाच्य हो । कर्ताको प्रधानता हुने हुँदा क्रिया त्यसकै लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसार रहन्छ । यसमा कर्ता नै क्रियाको व्यापार गर्ने हुन्छ तर त्यसको फल बेहोर्नेचाहिँ कर्ता वा कर्म हुन सक्छ ।

कर्तृवाच्यमा फल र व्यापार एउटै अधिकरणमा हुँदा अकर्मक क्रिया हुन्छ भने फल र व्यापार दुई भिन्न अधिकरण (कर्ता र कर्म) मा हुँदा सकर्मक क्रिया हुन्छ । कर्तृवाच्य सकर्मक र अकर्मक जे भए पनि त्यसका संरचनामा धातुका पछाडि 'इ' प्रत्यय जोडिदैन, जस्तै:

१. साँढेका पछिपछि स्याल दगुच्यो ।
२. पानी नपर्नाले धेरै पोखरी सुके ।
३. सबैले नेतालाई भावपूर्ण विदाइ दिए ।
४. म आफ्ना लुगा आफैँ धुन्छु ।

माथिका (१) र (२) वाक्यमा अकर्मक क्रियाको तथा (३) र (४) मा सकर्मक क्रियाको प्रयोग भएको छ ।

(ख) कर्मवाच्य

यस वाच्यले वाक्यमा क्रियाको विषय कर्म हो भन्ने बुझाउँछ । कर्मवाच्यको उद्देश्य कर्म हुने हुँदा वाक्यमा त्यसकै प्रधानता हुन्छ । कर्मको प्रधानताका कारण यसकै लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसार क्रियापद रहन्छ । यस वाच्यमा कर्म नै कर्ता बन्छ र त्यसले उद्देश्यको कार्य गर्दछ ।

कर्मवाच्य अकर्मक क्रियाबाट नभई सकर्मक क्रियाबाट बन्छ । वाक्यमा कर्तृवाच्यको कर्ता करण कारक (ले, बाट, द्वारा) मा राखिन्छ । क्रियाको धातुमा पहिला 'इ' प्रत्यय लाग्छ, त्यसपछि अन्य प्रत्यय लाग्छन् जस्तै:

१. रेडियोद्वारा ती सबै समाचारहरू प्रसारित गरिए ।

२. राति गस्ती प्रहरीद्वारा म समातिँ ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा 'समाचारहरू' र 'म' अनुसार 'गरिए' र 'समातिँ' क्रियाको पदसङ्गति छ । साथै उपर्युक्त दुवै वाक्यमा कर्ता 'रेडियोद्वारा' र 'गस्तीप्रहरीद्वारा' करण कारकमा आएको छ । कर्तृवाच्यको कर्तालाई छाड्न नमिल्ने र त्यसलाई करण कारकमा राख्नैपर्ने यस वाच्यलाई सकर्तृक कर्मवाच्य भनिन्छ ।

(ग) मध्यवाच्य

शर्माले यसलाई कर्मवाच्य कै अर्को प्रयोग मानेका छन् । “यो वाच्य कर्तृवाच्य र कर्मवाच्यको मध्यवर्ती हुने भएकोले यसलाई मध्यवाच्य भनिएको हो ।”

कर्मवाच्यमा भैं यसमा पनि कर्म नै उद्देश्य हुन्छ र वाक्यमा त्यसकै प्रधानता रहन्छ । कर्मको प्रधानता हुने भएकोले त्यसकै अनुसार क्रियापद राखिन्छ । यसमा कर्तृवाच्यको कर्ता आउँदैन त्यसलाई छाडिन्छ । यस वाच्यमा कर्तालाई छाड्ने काम त्यसको लोप वा अध्याहार नभई विवक्षाको अभावका कारण हो । यस वाच्यमा क्रियाको व्यापार र फल एउटै अधिकरणमा (कर्म) छ भन्ने कल्पना गरिन्छ र सकर्मक क्रिया पनि अकर्मवत् बन्न पुग्छ । यस वाच्यको क्रियाको रचना पहिला धातुमा 'इ' प्रत्यय र त्यसपछि अरू प्रत्यय जोडेर गरिन्छ, जस्तै:

१. कमजोर रुखहरू भाँचिन्छन् ।

२. सत्यका मार्गमा धेरै बाधाहरू भेटिन्छन् ।

३. इनारमा पानी भरियो ।

यस वाच्यमा सामान्यतः आत्मार्थ हुने हुँदा वाक्यमा आफैं, शब्द पनि थप्न मिल्छ, जस्तै:

१. रुखहरू आफैँ भाँचिन्छन् ।
२. बाधाहरू आफैँ भेटिन्छन् ।
३. पानी आफैँ भरियो ।

कर्मवाच्यमा कर्ता हुने हुँदा सकर्तृक कर्मवाच्य र मध्यवाच्यमा कर्ता नहुने भएकोले यसलाई अकर्तृक कर्मवाच्य भनिन्छ ।

(घ) पुरुषविहीन वाच्य

यस वाच्यमा कर्म कर्मकै रूपमा रहने अनि कर्ता अनुपस्थित हुने अथवा पुरुषविहीन भएर रहन्छ । कर्ताको अनुपस्थिति वा त्यसको पुरुषविहीनताका कारण क्रियाको सङ्गति कसैसँग हुँदैन । क्रियापद सङ्गतिको निलम्बनका कारण भाववाच्यमा भैँ एकवचन, पुलिङ्ग र तृतीय पुरुषमा सीमित रहन्छ ।

यो वाच्य पनि सकर्मक क्रियाबाट बन्छ । यस वाच्यका क्रियाको रचना गर्दा पहिला धातुमा 'इ' प्रत्यय जोडिन्छ, जस्तै:

१. मलाई पनि भोजमा बोलाइएछ ।
२. सबै अतिथिहरूलाई कोसेली दिइयो ।

यी माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा कर्ता अनुपस्थित रहेका छन् र क्रियापद तृतीय पुरुष, पुलिङ्ग र एकवचनमा छन् । यी वाच्यमा आफू, हामी, सबै शब्दहरू पुरुषविहीन भएर कर्ताका रूपमा आउन सक्छन् । शर्माले यस वाच्यलाई भावे प्रयोग अथवा कर्मभाववाच्य पनि भनेका छन् ।

(ङ) भाववाच्य

यस वाच्यले वाक्यमा क्रियाको विषय भाव हो भन्ने बुझाउँछ । यस वाच्यमा कर्ता वा कर्मको होइन भाव (क्रियाको अर्थ वा व्यापार) को प्रधानता हुन्छ । भाववाच्यमा अकर्मक क्रिया हुन्छ र त्यो प्रत्येक स्थितिमा एकवचन, पुलिङ्ग र तृतीय पुरुषमा रहन्छ । यसमा कर्ता अनुपस्थित अथवा पुरुषविहीन भएर करण कारकमा रहन्छ, जस्तै:

१. आज त यहीं बसिन्छ ।
२. मौका परे चुनावमा उठिन्छ ।

यस वाच्यमा पनि आफू, हामी, सबै आदि शब्दहरू पुरुषविहीन भएर कर्ताका रूपमा आउन सक्छन्, जस्तै:

१. आफू आज त यहीं बसिन्छ ।
२. आफू मौका परे चुनावमा उठिन्छ ।

यस व्याकरणले वाच्यपरिवर्तनका सम्बन्धमा पनि अध्ययन गरेको छ । “वाच्य फेर्ने प्रक्रियालाई वाच्यपरिवर्तन भनिन्छ ।” सकर्मक कर्तृवाच्यलाई कर्मवाच्यमा र अकर्मक कर्तृवाच्यलाई भाववाच्यमा परिवर्तन गरिन्छ । कर्मवाच्य बनाउँदा कर्मलाई उद्देश्य बनाउनुपर्ने, कर्मको लिङ्ग वचन र पुरुषअनुसारको क्रिया राख्नुपर्ने, क्रियाको धातुपछि ‘इ’ प्रत्यय थप्नुपर्ने र कर्तृवाच्यबाट कर्ता राख्न आवश्यक भए करण कारकमा राख्नु पर्ने हुन्छ, जस्तै:

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
समयले ठूलो घाउ पनि पुर्छ ।	श्र ठूलो घाउ पनि पुरिन्छ ।
म धेरैका माभ्रमा पनि तिमीलाई चिन्छु ।	श्र (मद्वारा) धेरैका माभ्रमा पनि तिमी चिनिन्छौ ।

कर्मवाच्यबाट कर्तृवाच्यमा वाक्यान्तरण गर्दा हटाइएको वा करण कारकमा रहेको कर्तालाई उद्देश्य बनाइन्छ, उद्देश्यका रूपमा रहेको कर्मलाई कर्मकारकमा राखिन्छ, कर्ताको लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसार क्रिया राखिन्छ । क्रियाको धातुबाट ‘इ’ प्रत्यय भिकिन्छ, जस्तै:

कर्मवाच्य	कर्तृवाच्य
सबै अतिथिहरूलाई कोसेली दिइयो	श्र हामीले सबै अतिथिहरूलाई कोसेली दियौं ।
कीटनाशकद्वारा कीटहरू मारिन्छन्	श्र कीटनाशकले कीटहरू मार्छ ।

माथिका वाक्यहरू कर्मवाच्यबाट कर्तृवाच्यमा वाक्यान्तरित भएका छन् ।

कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा वाक्यान्तरण गर्दा कर्ता र कर्म दुवै रहन्न, क्रिया नित्य पुलिङ्ग, एकवचन र तृतीय पुरुषमा हुन्छ, क्रियाको धातुमा ‘इ’ प्रत्यय थपिन्छ र कर्ता राख्न आवश्यक भए पुरुषविहीन तुल्याएर राखिन्छ, जस्तै:

कर्तृवाच्य	भाववाच्य
हामी आज त यहीं बस्छौं ।	आज त यहीं बसिन्छ ।
ऊ मौका परे चुनावमा उठ्छ ।	मौका परे चुनावमा उठिन्छ ।

भाववाच्यबाट कर्तृवाच्यमा वाक्यान्तरण गर्दा हटाइएको वा पुरुषविहीन भएको कर्तालाई उद्देश्य बनाइन्छ, कर्ताको लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसार क्रिया राखिन्छ र क्रियाको धातुबाट ‘इ’ प्रत्यय भिकिन्छ, जस्तै:

भाववाच्य	कर्तृवाच्य
हिजो घोडा बेचेर सुतियो ।	श्र हिजो म घोडा बेचेर सुतें ।
यहाँबाट रातमा हिँडिन्छ ।	श्र हामी यहाँबाट रातमा हिँड्छौं ।

माथिका वाक्यहरू भाववाच्यबाट कर्तृवाच्यमा वाक्यान्तरित भएका छन् ।

शर्माले सबै नेपाली वाक्यको वाक्यान्तरण हुँदैन भन्दै वाक्यान्तरका केही प्रतिबन्धहरू पनि उल्लेख गरेका छन्:

१. परिचयात्मक 'हो' क्रिया भएका वाक्यको वाक्यान्तरण कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा हुँदैन, जस्तै:

ऊ राम हो । अथवा (ऊबाट) राम होइन्छ ।

२. अस्तित्ववाचक 'छ' क्रिया भएका वाक्यको वाक्यान्तरण कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा हुँदैन, जस्तै :

घोडा दौडन्छ । घाम भुल्क्यो ।

न घोडाबाट दौडिन्छ । न घामबाट भुल्क्यो ।

यसरी शर्माले वाच्यका बारेमा केही नयाँ थप कुरा दिएका छन् । उनले वाच्यको परिभाषा, वाच्यका प्रकार, वाच्यपरिवर्तन प्रक्रिया र वाच्यपरिवर्तन हुन नसक्ने अवस्थाको बारेमा आधुनिक भाषावैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन गरेका छन् । उनले वाक्यान्तरणका सन्दर्भहरू, वाच्य र अन्य व्याकरणिक पक्षहरूका बीच हुने सम्बन्ध, विभिन्न क्रियापद प्रयोग भएका वाक्यहरूको वाक्यान्तरण प्रक्रिया आदिजस्ता विषयको अध्ययन गरेका छन् ।

२.३.२ नेपाली वाक्य व्याकरण

माधवप्रसाद पोखरेलले आफ्नो व्याकरणिक पुस्तक 'नेपाली वाक्य व्याकरण' (२०५६) मा नेपाली वाच्यको बारेमा अलि विस्तृत अध्ययन गरेका छन् । यस व्याकरणले नेपाली वाच्यको परिभाषा यसरी दिएको छ : "क्रियाको अन्तिम प्रत्यय वाक्यमा वाचक हुन्छ; त्यससँग मेल राख्ने नाम नै वाच्य हो ।" क्रियाको अन्तिम प्रत्ययले कर्ता बुझाएमा कर्तृवाच्य, कर्म बुझाएमा कर्मवाच्य र कर्ता र कर्म दुवै नबुझाएर व्यापार अर्थात भाव बुझाएमा भाववाच्य हुन्छ, जस्तै:

मैले बेहुली देखें ।

बेहुली देखिई ।

आफूले बेहुली देखियो ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा पहिलोमा देखें क्रियापदको अन्तिम प्रत्यय 'एँ' को सम्बन्ध 'मैले' कर्तासँग, दोस्रो वाक्यमा 'देखिई' क्रियाको अन्तिम प्रत्यय 'ई' को सम्बन्ध 'बेहुली' कर्मसँग र तेस्रो वाक्यको क्रियापद 'देखियो' को अन्तिम प्रत्यय 'यो' को सम्बन्ध कर्ता र कर्मसँग नभई भावसँग छ । त्यसैले यी वाक्यहरू क्रमशः कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्यमा छन् ।

नेपालीमा अकर्मक क्रियाबाट मात्र भाववाच्य बन्दछ, भन्ने पूर्ववत् व्याकरणहरूको धारणाप्रति यो व्याकरण सहमत देखिँदैन । कर्तृवाच्य र भावकर्मवाच्यमा अलग गर्न सकिने तत्व 'इ' प्रत्यय हो । कर्तृवाच्यको क्रियापदमा धातुपछि 'इ' प्रत्यय हुँदैन भने भावकर्मवाच्यमा क्रियापदको धातुपछि 'इ' प्रत्यय हुन्छ । वाच्यका प्रकारका सम्बन्धमा यस व्याकरणले पूर्ववत् व्याकरणकै अनुसरण गरेको छ ।

यो व्याकरणले विभक्ति वा नामानुगामी, क्रियाविशेषण र वाच्य शीर्षक दिएर जुन नामका पछाडि विभक्ति वा क्रियाविशेषण जोडिन्छ, त्यो नाम तिर्यक कारकमा बदलिने, 'ले' बाहेक यस्ता पछाडि विभक्ति र क्रियाविशेषण जोडिएका वाक्यमा क्रियाको कर्तासँग पदसङ्गति नहुने अर्थात् यस्तो तिर्यक कारक वाच्यपरिवर्तनमा प्रायः कर्ता हुन नसक्ने कुरा उल्लेख गरेको छ । यसरी वाक्यमा प्रयोग भएका सबै नामपछाडि विभक्ति ('ले' बाहेक) र क्रियाविशेषण आएको छ भने क्रियासँग मेल राख्ने नामका अभावमा भाववाच्य हुन्छ, जस्तै:

(क) मैले केटी चिनेँ ।

(ख) मबाट केटी चिनिई ।

(ग) मबाट केटीलाई चिनियो ।

वाक्य 'ग' मा प्रयोग भएका नामिक शब्दका पछाडि 'बाट' र 'लाई' जोडिएको छ, जसले गर्दा नामको क्रियासँगको पदसङ्गतिमा बाधा हुनाले भाववाच्य भएको छ । यो व्याकरणले कर्मवाच्य र भाववाच्यलाई भावकर्मवाच्य भनेको छ । नेपाली भावकर्मवाच्यमा प्रायः कर्तृवाच्यको कर्ता लोप हुन्छ । "यदि कर्तृवाच्यको कर्ता भावकर्मवाच्यमा लोप गरिएन भने त्यो सकर्तृक भावकर्मवाच्य र कर्तृवाच्यको कर्ता भावकर्मवाच्यमा लोप गरियो भने त्यसलाई अकर्तृक भावकर्मवाच्य भनिन्छ । यसको अर्थ कर्तृवाच्यको कर्ता भावकर्म वाच्यमा ऐच्छिक हुन्छ, भन्नु हो ।"

यो व्याकरणले शाश्वत, सार्वकालिक, सार्वभौमिक सत्यको उल्लेख गर्दा कर्ता र कर्म दुवै वर्णनको कथ्य छैन भने यसै गरी सामाजिक, सांस्कृतिक चलनले गर्दा हरेक कर्ताका लागि समानरूपमा लागू हुने परिस्थितिमा पनि वर्णनको विषय कर्ता वा कर्म दुवै नभएमा भाववाच्य हुन्छ, भनी वाच्यान्तरणको कारण प्रस्तुत गरेको छ । अङ्ग्रेजीमा जस्तो नेपालीमा अप्रत्यक्ष कर्म कर्तृवाच्यको कर्ता हुन नसक्ने कुरा यस व्याकरणले उल्लेख गरे पनि वास्तवमा प्रत्यक्ष कर्म लोप भएका स्थितिमा अप्रत्यक्ष कर्म पनि कर्मवाच्यको कर्ता बन्न सक्दछ, जस्तै:

हरिले बहिनीलाई पैसा ठग्यो । श्र बहिनी ठगिई ।

माथिको उदाहरण वाक्यमा वाच्यान्तरित कर्मवाच्यमा 'बहिनी' अप्रत्यक्ष कर्म भए पनि यो कर्मवाच्यमा कर्ता बनेको छ ।

नेपालीमा भावकर्मवाच्यको प्रयोग ज्यादै कम क्षेत्रमा मात्र गरिन्छ । कर्ताको सामर्थ्य व्यक्त गर्दा, धाक छोड्दा, सामाजिक चालचलनको वर्णन गर्दा अनि कर्ता अज्ञात, असान्दर्भिक र अवर्णनीय हुने परिस्थितिमा बाहेक नेपालीमा भावकर्मवाच्यको प्रयोग हुँदैन । वाच्यान्तरणबाट अर्थमा परिवर्तन हुने कुरा यस व्याकरणले उल्लेख गरेको छ ।

नाम, विशेषण, क्रियाविशेषण र अनुकरणात्मक प्रातिपदिकबाट अकर्मक नामधातु बनाउन 'इ' प्रत्यय थपिन्छ, जस्तै:

	शब्दवर्ग	शब्द	प्रातिपदिक	नामधातु
(क)	नाम	अक्कास	अक्कास्	अक्कासि
		काँध	काँध्	काँधि
(ख)	विशेषण	अमिलो	अमिल्	अमिलि
		एकोहोरो	एकोहोर्	एकोहोरि
(ग)	क्रियाविशेषण	टाढा	टाढ्	टाढि
		नजिक	नजिक्	नजिकि
(घ)	अनुकरण	पडक्क	पड्क	पड्कि
		भलक्क	भलक्	भल्लिक

यस्ता नामधातुले वाक्यमा भावकर्मवाच्यकै काम गर्छन्, जस्तै:

फर्सीको लहरो अक्कासियो ।

मूलाको अचार अमिलिएछ ।

अचेल मेरो साथी टाढिएको छ ।

घामले टिन टल्किरहेको छ ।

यो व्याकरणले आत्मनेपदी धातुको बारेमा चर्चा गर्दै आत्मनेपदी धातुबाट भावकर्मवाच्य बन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ, जस्तै: फुक्लिनु, फुस्किनु, हुर्किनु, उम्लिनु, खौरिनु आदि जस्ता आत्मनेपदी धातुहरूबाट नेपालीमा भावकर्मवाच्य बन्दछन् ।

यसरी 'नेपाली वाक्य व्याकरण'ले वाच्यको परिभाषा, वाच्यका प्रकार, पुरुष र भाववाच्यको सम्बन्ध, विभक्ति र वाच्यको सम्बन्ध, सकर्तृक र अकर्तृक भावकर्मवाच्य, वाच्यपरिवर्तन र अर्थभेद आदिजस्ता विषयमा अध्ययन गरेपनि वाच्यपरिवर्तन प्रक्रिया, वाच्यान्तरणका सन्दर्भ, विभिन्न क्रियापद प्रयोग भएका वाक्यको वाच्यान्तरण, वाच्यपरिवर्तनमा प्रतिबन्ध आदिजस्ता थुप्रै विषयवस्तुको अध्ययन गरेको छैन ।

२.३.३ शिक्षक निर्देशिका

अनिवार्य नेपाली विषय समितिले तयार पारेको 'शिक्षक निर्देशिका' (२०५७) ले नेपाली वाच्यको परिचय यसरी दिएको छ: "वाक्यमा कर्ता, कर्म वा भाव (क्रिया) मध्ये कुनै एकको प्रधानता वा वाच्यता हुने व्याकरणात्मक स्थितिलाई वाच्य भनिन्छ।"

यसले नेपाली वाच्यलाई तीन किसिममा विभाजन गरी प्रत्येकको उदाहरण मात्र दिएको छ अरू थप चर्चा गरेको छैन, जस्तै:

कर्तृवाच्य : तिमीले हामीलाई बोलायौ । म हाँसेँ ।

कर्मवाच्य : तिमीद्वारा हामी बोलाइयोँ ।

भाववाच्य : हाँसियो ।

यसका अनुसार सकर्मक क्रियाको कर्तृवाच्यलाई सामान्यतः कर्मवाच्यमा र अकर्मक क्रियाको कर्तृवाच्यलाई चाहिँ भाववाच्यमा बदल्न सकिए पनि सबै क्रिया र जुनसुकै वाक्यात्मक स्थितिमा कर्मवाच्य र भाववाच्यका प्रयोगहरू प्रचलित हुँदैनन् । खास सन्दर्भ र स्थितिमा मात्र यिनको प्रयोग स्वाभाविक देखिन्छ ।

कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्य र भाववाच्य हुने स्थिति

कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्य हुन निम्नलिखित कुरा आवश्यक हुन्छ :

- (क) सकर्मक क्रिया प्रयोग भएको वाक्य हुनु ।
- (ख) सकर्मक क्रियामूल (धातु) मा 'इ' प्रत्यय लाग्नु ।
- (ग) कर्तृवाच्यमा रहेको कर्मले कर्ताको स्थान लिनु र क्रियामा सोही कर्ताअनुसार लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरअनुसार सङ्गति कायम हुनु ।
- (घ) कर्तृवाच्यको कर्ता लोप हुनु वा त्यस्तो पूर्वकर्ताले द्वारा, बाट जस्ता विभक्ति लिई वाक्यमा गौण वा अनुन्तत स्थितिमा आफ्नो उपस्थिति दर्साउनु ।

कर्तृवाच्यबाट भाववाच्य हुँदाचाहिँ सामान्यतः निम्नलिखित कुरा आवश्यक हुन्छ :

- (क) अकर्मक क्रिया प्रयोग भएको वाक्य हुनु ।
- (ख) अकर्मक क्रियामूल (धातु) मा 'इ' प्रत्यय लाग्नु ।
- (ग) कर्तृवाच्यको कर्ता प्रायः लोप हुनु अथवा द्वारा बाट, जस्ता विभक्ति लिएर गौण र अस्वाभाविकरूपमा देखिनु ।
- (घ) क्रियार्थको प्रधानता / वाच्यता रहनु ।
- (ङ) लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरणको सङ्गतिबाट निरपेक्ष रहने हुँदा भाववाच्यको क्रिया तृतीय पुरुषको, पुलिङ्गी, एकवचनमा मात्र रहनु ।

यस निर्देशनले वाच्य र पुरुषको सम्बन्धको बारेमा पनि स्पष्ट पारेको छ । कर्तृवाच्यको प्रयोग तीनै पुरुषमा प्रचलित छ तर कर्मवाच्य र भाववाच्यको प्रयोगमा भने प्राथमिकता रहेको पाइन्छ । यद्यपि कर्मवाच्यको प्रयोग पनि प्रथम, द्वितीय र तृतीय तीनै पुरुषमा हुन्छ तथापि कर्तृवाच्यमा संस्थागत कर्ता रहेका सन्दर्भमा तृतीय पुरुषमा कर्मवाच्यको प्रयोग बढी स्वाभाविक रहेको पाइन्छ, जस्तै:

कर्तृवाच्य : सरकारले किसानहरूलाई ऋण बाँड्यो ।

कर्मवाच्य : सरकारद्वारा किसानहरूलाई ऋण बाँडियो ।

अन्य स्थितिमा चाहिँ केही कृत्रिम जस्तो देखिन्छ :

रामले भात खायो । श्र रामद्वारा भात खाइयो ।

“रामद्वारा भात खाइयो ।” जस्ता वाक्यहरू मौखिक भाषामा प्रचलित हुँदैनन् ।

कर्तृवाच्यमा प्रथम पुरुषको सन्दर्भ रहेका स्थितिमा कर्मवाच्य र भाववाच्यको प्रयोग स्वाभाविक र प्रभावकारी हुन्छ भने द्वितीय पुरुषमा कर्मवाच्य र भाववाच्यको प्रयोग प्रश्नोत्तरात्मक र संवादात्मक सन्दर्भमा मात्र स्वाभाविक हुन्छ, जस्तै:

प्रश्न : तिमिले मलाई कहिले देख्यौ ? श्र म कहिले देखिएँ ?

प्रश्न : तपाईं कता बस्नुहुन्छ ? श्र कता बसिन्छ ?

यस निर्देशिकाले सकर्तृक र अकर्तृक कर्मवाच्य तथा भाववाच्यको बारेमा पनि अध्ययन गरेको छ ।

सकर्तृक कर्मवाच्य

कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्यमा परिवर्तित भएको वाक्यको पूर्वकर्ता सामान्यतः अनुमेय हुन्छ भने त्यस्तो कर्मवाच्यलाई सकर्तृक (अभिकर्तृक) कर्मवाच्य भनिन्छ, जस्तै:

जग्गा हेरियो । मान्छे बोलाइए ।

अकर्तृक कर्मवाच्य

स्वरूपतः कर्मवाच्य भए पनि त्यसको पूर्वकर्ता कथन सन्दर्भमा अनुमान गर्नु अनावश्यक हुने भएमा त्यस्तालाई अकर्तृक कर्मवाच्य भनिन्छ, जस्तै:

बजारमा थरी थरीका जुत्ता पाइन्छन् ।

शिवपुरीबाट हिमाल देखिन्छ ।

यिनमा पूर्वकर्ता अनुमान गर्न खोजिए पनि म, तँ, ऊ, जस्तो तोकेर भन्न नसकिने ‘जोकोही’ पनि हुन सक्छ । तसर्थ यस्तो कर्मवाच्यलाई अपुरुषवाचक वाच्य पनि भनिन्छ ।

सकर्तृक भाववाच्य

पूर्वकर्ता (अभिकर्ता, अनुभावक) अनुमेय हुने खालको भाववाच्य प्रयोगलाई सकर्तृक भाववाच्य भनिएको हो, जस्तै:

एकदिन आइन्छ, बसिन्छ, हाँसिन्छ ।

यस्ता प्रयोगको पूर्वकर्ता तँ, म, ऊ, वा सबैजना हुन सक्छन् र तिनलाई उल्लेख विशेषित गर्न सकिने सम्भावना रहन्छ ।

अकर्तृक भाववाच्य

यस्ता भाववाच्यको पूर्वकर्ता पूर्णतः अनिश्चित वा अविशेषित 'जोकोही पनि' हुन सक्छ । सर्तबोधक सन्दर्भमा अकर्तृक प्रकृतिका प्रयोगहरू भेटिन्छन्, जस्तै:

धेरै हिँडे थाकिन्छ । रुख चढे लडिन्छ ।

यसले आत्मवाचक 'आफू' जुनसुकै पुरुषको कर्तृस्थानिक भएर आएका स्थितिमा कर्मवाच्य वा भाववाच्यमा त्यसको लोप हुँदैन तर त्यस्तो 'आफू' को र त्यसको कर्मस्थानिक (वा कर्तृस्थानिक) जुनसुकै शब्दको लिङ्ग, वचन, पुरुष आदि कुनै आधारमा पनि क्रियापदसँग सङ्गति रहँदैन, जस्तै:

आफू त भोलि माइत गइन्छ । आफू त खन्चुवा परियो । आफू कहिले आइन्छ ? आफूले के गरियो नि ?

कर्मवाच्य वा भाववाच्यमा पनि पूर्वकर्ता लोप नभई देखिने 'आफू' सर्वनाममा भूतकाल वा पूर्णपक्ष जनाउँदा अन्य स्थितिमा आउने 'द्वारा' का सट्टा 'ले' विभक्तिकै प्रयोग हुने देखिन्छ । यसरी आत्मवाचक सर्वनामसँग आउने कर्मवाच्य पनि सङ्गति निरपेक्ष रहने हुँदा भाववाच्य जस्तै देखा पर्छ ।

यसले नेपालीमा सकर्मक क्रियाबाट बन्ने भावकर्मवाच्यलाई भाववाच्यवत् प्रयोग भन्दै निम्न उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ :

कर्मवाच्य

तिमी भेटियो ।

विमला देखिई ।

म हँसाइन्छु ।

भाववाच्यवत् प्रयोग

तिमीलाई भेटियो ।

विमलालाई देखियो ।

मलाई हँसाइन्छ ।

यसरी कर्मवाच्यमा कर्तृस्थानिक हुने शब्दहरू 'लाई' विभक्ति आई क्रियालाई सङ्गति निरपेक्ष बनाउँदा भाववाच्य जस्तो प्रयोग देखापर्छ ।

यस निर्देशिकाले वाच्यगत वाक्यान्तरण शीर्षकमा नेपाली भाषाका वाक्यमा वाच्यको स्थितिलाई सङ्क्षेपमा निम्नलिखित रूपमा प्रस्तुत गरेको छ :

(क) सकर्मक क्रिया सकर्मक कर्तृवाच्य

क) प्रहरीले केटालाई कुट्यो ।

ख) रामले केटीहरूलाई देख्यो ।

माथिका वाक्यहरूमा कर्ता प्रधान र कर्म गौण अनि कर्ता र क्रियाका बीच लिङ्ग, वचन र पुरुषको मेल छ । यसैले त्यस्ता वाक्यहरू कर्तृवाच्य हुन् ।

ख) कर्मवाच्य

कर्मवाच्य भएका वाक्यमा कर्म प्रधान हुन्छ अनि सो कर्म कर्ता भएर आउँछ । कर्तृवाच्यको कर्ता गौण अर्थात् परिधीय हुन्छ र त्यसमा 'द्वारा' अथवा 'बाट' विभक्ति लाग्छ । साथै कर्मवाच्यको कर्ता र क्रियाको लिङ्ग, वचन र पुरुषका बीच मेल हुन्छ :

क) श्री ५ को सरकारबाट यो सूचना प्रकाशित गरिएको छ ।

ख) आजको बैठकमा सांसदहरूद्वारा प्रश्नहरू सोधिए ।

उपर्युक्त प्रकारका कर्मवाच्य भएका वाक्यहरू उच्च स्तरीय औपचारिक क्षेत्रमा प्रयोग गरिन्छन् । यस्ता कर्तृवाच्यको कर्ता अनिवार्य हुन्छन् ।

ग) अकर्तृक कर्मवाच्य

अकर्तृक कर्मवाच्यमा कर्तृवाच्यको कर्म कर्ताका रूपमा आई कर्मवाच्यमा भैं यसको र क्रियाको लिङ्ग, वचन र पुरुषका बीचमा सङ्गति हुन्छ तर कर्तृवाच्यको कर्ताको विवक्षा गरिँदैन अर्थात् यसको उपस्थिति नै हुँदैन :

क) बाटामा धेरै साथीहरू भेटिए ।

ख) पोखरीमा पानी भरियो ।

यस्ता वाच्यलाई अकर्तृक कर्मवाच्य वा मध्यम वाच्य पनि भन्न सकिन्छ ।

घ) पुरुषविहीन वाच्य

यस्तो वाच्य भएको वाक्यमा कर्म कर्मकै रूपमा यथावत् रहन्छ तर कर्ताचाहिँ यात अनुपस्थित रहन्छ, कित प्रथम, द्वितीय वा तृतीय कुनै पुरुषप्रति पनि अप्रतिबद्ध आफू वा समावेशी हामी वा सबै जस्तो शब्दका रूपमा आउन सक्छ र कर्तृवाच्यमा भैं विभक्ति पनि लिन सक्छ । कर्ता या त अनुपस्थित रहने कि त पुरुषविहीन हुने भएकोले क्रियाको लिङ्ग, वचन, पुरुषको मेल निलम्बित भई तृतीय पुरुष, एकवचन, पुलिङ्गमा कायम रहन्छ :

क) आज त खाना खाइयो ।

ख) विद्यालयमा प्रथम हुने विद्यार्थीलाई पुरस्कार बाँडियो ।

कसैलाई सम्बोधन गरी 'खाना खाइयो ?' भन्दा द्वितीय पुरुष कर्ता भएको बुझिन्छ ।

यसरी नै आफू, हामी, सबै कर्ताको पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ :

क) आफूले त खुब खाना खाइयो ।

ख) हामीले त यो काम फत्ते गरियो ।

ग) सबैले यो काम सिद्ध्याइयो ।

(ड) अकर्मक क्रिया : अकर्मक कर्तृवाच्य

वाक्यमा अकर्मक क्रिया भएको कर्तृवाच्यमा कर्ता प्रधान हुन्छ । कर्ता र क्रियाको बीच लिङ्ग, पुरुष र वचनको मेल हुन्छ :

क) बालक रोयो । ख) म दौडिन्छु ।

ग) तिमी बोल्छौ । घ) ऊ घर जान्छ ।

(च) भाववाच्य

भाववाच्य भएको वाक्यमा अकर्मक क्रियाको कर्ता अनुपस्थित रहन्छ र क्रियाको लिङ्ग, वचन र पुरुषको मेल निलम्बित भई केवल तृतीय पुरुष, एकवचन, पुलिङ्ग रहन्छ । पुरुषविहीन वाच्यमा भैं यसमा पनि आफू वा हामी वा सबै जस्तो शब्द कर्ताका रूपमा आउँछ । कर्ता अनुपस्थित रहेको अवस्थामा कर्ताको प्रथम र द्वितीय पुरुष प्रसङ्गबाट बुझिन्छ । तृतीय पुरुषचाहिँ विवक्षा गर्न नसकिने देखिन्छ :

क) (आफू त) खुब हाँसियो ।

ख) (हामी सबै) एक दिन मरिन्छ ।

ग) रक्सी खायो भने मात्तिइन्छ ।

(घ) गाँजा खायो भने हाँसिन्छ ।

यसरी प्रस्तुत 'शिक्षक निर्देशिका'ले नेपाली वाच्यको परिभाषा, वाच्यका प्रकार, वाच्यपरिवर्तन प्रक्रिया, वाच्य र पुरुष, वाच्य र आत्मवाचक सर्वनामका बीच हुने सम्बन्धका बारेमा प्रकास पारे पनि वाच्यपरिवर्तनका सन्दर्भहरू, वाच्यपरिवर्तन हुन नसक्ने अवस्था, वाच्य र अन्य व्याकरणिक पक्षका बीच सम्बन्ध, विभिन्न क्रियापदयुक्त वाक्यको वाच्यान्तरण आदिको बारेमा प्रकास पारेको छैन ।

२.३.४ आधारभूत नेपाली व्याकरण तथा रचना

ब्रतराज आचार्यद्वारा तयार पारिएको 'आधारभूत नेपाली व्याकरण तथा रचना' (२०५८) ले नेपाली वाच्यलाई वाच्यान्तरणभित्र राखी चर्चा गरेको छ । "कर्तृवाच्यको वाक्यलाई कर्म वा भाववाच्यमा बदली वाच्यपरिवर्तन गर्ने प्रक्रिया वाच्यान्तरण प्रक्रिया हो ।" यसले पनि वाच्यलाई कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्यमा वर्गीकरण गरी प्रत्येकलाई अलग अलग चर्चा गरेको छ ।

(क) कर्तृवाच्य

कर्तृवाच्य वाक्यलाई कर्म वा भाववाच्यमा बदली वाक्यान्तरण गर्न सकिन्छ । कर्तृवाच्यको कर्ता वाच्यपरिवर्तन हुँदा या त लोप हुन्छ या अवनत बनी करण कारकमा रहन्छ । खासगरी कारण वा सामर्थ्य जनाउँदा यस्तो कर्ता वाक्यमा अनिवार्य जस्तो देखिन्छ, जस्तै:

गुरुद्वारा विद्यार्थीहरूलाई प्रश्न सोधियो ।

दुलहाबाट प्रश्नको उत्तर मागियो ।

कर्तृवाच्यलाई कर्म वा भाववाच्यमा बदल्नका निमित्त त्यसको कर्ता चेतन/मानवीय हुनैपर्छ अन्यथा त्यस्तो वाक्यको वाच्यपरिवर्तन हुन सक्तैन, जस्तै-

बाघ मर्च्यो ।

घाम अस्तायो ।

पानी पर्च्यो ।

ढुङ्गा फुट्यो ।

यसै गरी अनुभूतिपरक क्रियाबाट पनि वाच्यपरिवर्तन हुन सक्दैन, जस्तै:

मलाई चिलायो ।

रामलाई भोक लाग्यो ।

कर्म वा भाववाच्यमा सामान्यतः आदरको भिन्नता हुँदैन । यसैले जुनसुकै आदरमा रहेका वाक्यको पनि वाच्यपरिवर्तन समान हुन्छ, जस्तै:

कर्तृवाच्य

कर्म/भाववाच्य

भाइले भात खायो ।

भात खाइयो ।

भानिजले भात खाए ।

भात खाइयो ।

दाजुले भात खानुभयो ।

भात खाइयो ।

तर कर्तृवाच्यको कर्म चेतन/मानवीय छ भने त्यस्ता वाक्यको वाच्यपरिवर्तन गर्दा क्रियापद आदरार्थी बन्न सक्दछ, जस्तै:

कर्तृवाच्य

कर्म/भाववाच्य

चोरले बुबालाई पिटे

बुबा पिटिनु भयो ।

रामले दाजुलाई बोलायो ।

दाजु बोलाइनुभयो ।

(ख) कर्मवाच्य

कर्तृवाच्य वाक्य सकर्मक छ भने त्यसलाई कर्मवाच्यमा बदल्न सकिन्छ । यसरी कर्तृवाच्यको वाक्य कर्मवाच्यमा वाक्यान्तरण हुँदा क्रियापद बदलिनुका साथै वाक्यको अन्वितिमा पनि हेरफेर हुन्छ, अर्थात् कर्तृवाच्यमा कर्ताअनुसार क्रियापदको लिङ्ग, वचन र पुरुष निर्धारण भएको हुन्छ भने कर्मवाच्यमा कर्मको लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसार क्रियापद रहन्छ । कर्मवाच्यमा कर्तृवाच्यको कर्ता या त लोप हुन्छ या करण कारकमा बदलिन्छ, जस्तै:

कर्तृवाच्य वाक्य	वाक्यान्तरण
सीमाले ढोका खोली ।	ढोका खोलियो ।
तिमीले पुस्तक पढ्यौ ।	(तिमीद्वारा) पुस्तक पढियो ।

नेपालीका कतिपय कर्तृवाच्य वाक्यलाई कर्मवाच्यमा बदल्दा त्यसको कर्मले नै क्रियाको फल र व्यापार स्पष्ट गर्न सक्ने हुँदा त्यसमा कर्ताको आवश्यकता अनुभव नै हुँदैन, जस्तै:

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
भाइले रुखको हाँगा भाँच्यो ।	रुखको हाँगा आफैँ भाँचियो ।
उसले इनारमा पानी भयो ।	इनारमा पानी भरियो ।

आचार्यले यस्ता वाक्य कर्तृवाच्य र कर्मवाच्यको माझमा पर्ने हुँदा यिनलाई मध्यवाच्य पनि भनेका छन् ।

सकर्मक क्रियाबाट वाच्यपरिवर्तन गर्दा कर्मबाट विभक्ति वा नामयोगी हटेनन् भने त्यस्तो कर्मले क्रियापदसँग अन्विति कायम राख्न सक्दैन, अर्थात् यस्ता वाक्यमा क्रियापदले वचन र पुरुषको सङ्गति लिँदैन, जस्तै:

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
रामले मलाई भोजमा बोलाएछ ।	मलाई पनि भोजमा बोलाइएछ ।
उनीहरूले हरिलाई अयोग्य ठाने ।	हरिलाई अयोग्य ठानियो ।

आचार्यले यस्ता वाक्यलाई पुरुष अविशेषित वाक्य वा भाव/कर्मवाच्य भनेका छन् ।

(ग) भाववाच्य

कर्तृवाच्य वाक्यको क्रियापद अकर्मक छ भने त्यसलाई वाच्यपरिवर्तन गर्दा भाववाच्य वाक्य बन्दछ । भाववाच्यको क्रियापद कर्ता र कर्मद्वारा नियन्त्रित नहुने हुँदा यो सदैव तृतीय पुरुष एकवचनमा रहन्छ । भाववाच्यमा कर्तृवाच्यको कर्ता या त लोप हुन्छ या करण कारकमा रही अवनत कर्ता बन्दछ, जस्तै:

आधारभूत वाक्य	वाक्यान्तरण
भाइ हाँस्यो ।	(भाइद्वारा) हाँसियो ।
म त यहीं बस्छु ।	यहीं बसिन्छ ।

भाववाच्यको निर्माण प्रथम र द्वितीय पुरुषका निमित्त गरिन्छ । तृतीय पुरुषमा भाववाच्यको प्रयोग त्यति स्वाभाविक देखिँदैन, जस्तै:

कर्तृवाच्य

भाववाच्य

प्रथम पुरुषः म घर जान्छु ।

आफू त घर गइन्छ ।

द्वितीय पुरुषः तँ कहिले आउंछस् ?

कहिले आइन्छ ?

तृतीय पुरुषः राम बेस्करी हिँड्छ ।

(रामद्वारा) बेस्करी हिँडिन्छ ।

यसरी 'आधारभूत नेपाली व्याकरण तथा रचना'ले वाक्यान्तरणभिन्न नेपाली वाच्यलाई राखी चर्चा गरेको छ । यसले वाच्यको वर्गीकरण, वाच्यपरिवर्तन हुन नसक्ने अवस्था, सकर्मक क्रियाबाट बन्ने भाव कर्मवाच्य आदिको बारेमा अध्ययन गरेको भए पनि वाच्यको स्पष्ट परिभाषा, वाक्यान्तरणका कारणहरू, वाच्यपरिवर्तन प्रक्रिया, सकर्मक क्रियाबाट बन्ने भावकर्मवाच्यको विस्तृत अध्ययन, व्याकरणिक कोटि र वाच्यको बीच सम्बन्ध आदिको अध्ययन गरेको छैन ।

२.३.५ समसामयिक नेपाली व्याकरण

हेमाङ्गराज अधिकारीको व्याकरणिक पुस्तक 'समसामयिक नेपाली व्याकरण' (२०६२) ले नेपाली वाच्यको अलि विस्तृत अध्ययन गरेको छ । यस व्याकरणले दिएको नेपाली वाच्यको परिभाषा यसप्रकार छ : "वाक्यमा कर्ता, कर्म वा भावमध्ये कुनै एकलाई प्रधान मान्ने व्याकरणात्मक युक्तिलाई वाच्य भनिन्छ ।" वाच्य क्रियासित सम्बन्धित व्याकरणिक कोटि हो । वाक्यतत्त्वको प्रधानता वा वाच्यताका आधारमा यस व्याकरणले वाच्यलाई कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य गरी विभाजन गरेको छ र यिनीहरूको अलग अलग चर्चा यसरी गरेको छ:

(क) कर्तृवाच्य

"वाक्यमा कर्ता प्रधान वा वाच्य भई प्रयोग हुने व्याकरणात्मक युक्तिलाई कर्तृवाच्य भनिन्छ ।" कर्तृवाच्यको प्रयोग सकर्मक र अकर्मक दुवै क्रियाहरूमा हुन्छ, जस्तै:

अकर्मक क्रिया:

म भोलि यहाँ बस्छु ।

तिमी कहिले आउछौ ?

सकर्मक क्रिया:

श्यामले हरिलाई पिट्यो ।

रमाले मलाई देख्छे ।

कर्तृवाच्यमा कर्ता र क्रियापदका बीचमा अन्वय भई कर्ताअनुसार क्रियापदको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरसमेतको सङ्गति हुन्छ ।

(ख) कर्मवाच्य

कर्मवाच्य सकर्मक क्रियाबाट मात्र बन्दछ । सकर्मक क्रियामा आउने कर्मलाई कर्ताका रूपमा स्थापित गरी वाक्य प्रस्तुत गरिएमा कर्मवाच्य हुन्छ । सकर्मक क्रिया प्रयोग भएका (क) का वाक्यलाई कर्मवाच्यमा यसरी देखाउन सकिन्छ:

(श्यामद्वारा) हरि पिटियो ।

(रमाद्वारा) म देखिन्छु ।

यसरी कर्मवाच्यका प्रयोगहरू सकर्मक क्रियाका कर्तृवाच्यबाट रूपान्तरित हुँदा कर्मवाच्यमा निम्नानुसारका विशेषता देखिन्छन् :

(क) धातुमा कर्मवाच्य चिह्न 'इ' प्रत्यय लाग्छ ।

(ख) कर्मले कर्ताको स्थान लिन्छ र क्रियापदमा यही कर्ताअनुसारको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरको सङ्गति रहन्छ ।

(ग) कर्तृवाच्यको कर्ता लोप हुन्छ अथवा त्यो कर्ता द्वारा, बाट जस्ता विभक्ति लिई अवनत वा गौण भएर रहन्छ ।

(ग) भाववाच्य

वाक्यमा क्रियाका भावको प्रधानता रहने युक्तिलाई भाववाच्य भनिन्छ । यस्तो स्थिति अकर्मक क्रियामा र कतिपय स्थितिमा सकर्मक क्रियामा पनि देखिन्छ । अकर्मक क्रियाको कर्तृवाच्यबाट तलका वाक्य भाववाच्यमा रूपान्तरित भएका छन्:

(मद्वारा) भोलि यहीं बसिन्छु ।

कहिले आइयो ?

माथिका दुई भाववाच्यका वाक्यहरू हुन् । भाववाच्य बन्दा धातुमा भाववाच्य चिह्नक 'इ' प्रत्यय लाग्छ, कर्तृवाच्यको कर्ता प्रायः लोप हुन्छ या द्वारा/बाट लागी अवनत भएर रहन्छ र क्रियापदको सङ्गति कर्तासँग नभई यसमा क्रियापद सधैं तृतीय पुरुष, पुलिङ्गी, एकवचनमा आउने हुन्छ ।

नेपालीमा कर्तृवाच्य र कर्मवाच्यका प्रयोगहरू तीनवटै पुरुषका सन्दर्भमा प्रयुक्त भए पनि भाववाच्यका प्रयोगहरू प्रायः प्रथम पुरुषका सन्दर्भसँग सम्बद्ध हुन्छन् । द्वितीय पुरुषका सन्दर्भमा चाहिँ प्रश्नात्मक अथवा संवादात्मक सन्दर्भमा प्रायः सीमित रहन्छन् भने तृतीय पुरुषका सन्दर्भमा भाववाच्यको प्रयोग हुँदैन, जस्तै:

म धेरै मोटाएँ । श्र धेरै मोटाइयो ।

तिमी धेरै मोटाएछौ नि ! श्र धेरै मोटाइएछ नि !

ऊ/विमल धेरै मोटायो । श्र (८ उसद्वारा/विमलद्वारा) धेरै मोटाइयो ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा तेस्रो वाक्यबाट वाच्यान्तरित भाववाच्यको प्रयोग अस्वाभाविक देखिन्छ ।

भाववाच्यको प्रयोग प्रथम र द्वितीय पुरुषको कर्तृवाच्यमा मानवीय कर्ता लिन सक्ने सन्दर्भमा मात्र देखापर्दछ । तृतीय पुरुषका सन्दर्भमा मानवीय कर्ता संलग्न हुँदा पनि यसको प्रयोग अस्वाभाविक देखिन्छ, जस्तै:

रोइयो । सुतियो । लखेटिए (भाववाच्य)

कर्मवाच्यको प्रयोग मानवीय सन्दर्भबाहेक उच्च सजीव र मानवीय भूमिकासँग सम्बन्धित मानवीय संस्थाहरू कर्ता भएका सन्दर्भमा पनि हुन्छ, जस्तै:

बाघद्वारा गाईहरू लखेटिए ।

बैङ्गद्वारा किसानलाई ऋण दिइयो ।

कतिपय कर्मवाच्यमा कर्तृवाच्यमा निहित रहेको चेतनकर्ता अनुमेय हुन सक्छ (जस्तै: प्रेरणार्थक क्रियाको कर्मवाच्य) । यसलाई यस व्याकरणले अभिकर्तृक कर्मवाच्यअन्तर्गत राखेर चर्चा गरेको छ, जस्तै:

सामानहरू देखाइए ।

भाइहरू बोलाइन्छन् ।

यी माथिका वाच्यान्तरित कर्मवाच्यमा कर्ता प्रयोग नभए पनि आफैँ अनुमेय हुन्छन् भने कतिपय कर्मवाच्यका सन्दर्भमा कर्ता अविशेषित तथा अनिश्चित हुन्छन् । निश्चित पुरुष (म, हामी, तँ, ऊ, उनीहरू आदि) को सन्दर्भसँग सम्बद्ध नबनेका यस्ता प्रयोगलाई पुरुषविहीन/अपुरुषवाचक वाच्यका रूपमा चर्चा गरेको छ, जस्तै:

ऊँट अनौठो जनावर मानिन्छ ।

हिमाली भेगमा कस्तुरी मृगहरू पाइन्छन् ।

विशेष गरेर सर्तबोधक सन्दर्भका भाववाच्यमा पनि पुरुष अविशेषित प्रयोगहरू फेला पर्छन्, जस्तै:

धेरै हिँडे थाकिन्छ ।

मासु खाए मोटाइन्छ ।

प्रथम र द्वितीय पुरुषको कर्तृसन्दर्भक भई प्रयोग भएको आत्मबोधक 'आफू' भाववाच्य वा कर्मवाच्यमा लोप हुँदैन बरु सकर्मक क्रियापद वा सिद्ध पक्षमा समेत रहेमा 'आफू' सँग 'द्वारा' का सट्टा 'ले' विभक्ति नै प्रयोगमा आउँछ, जस्तै:

आफू त बसिन्छ । आफू हाँसियो ।

आफूले त रोटी खाइयो । आफूले के गरियो नि ?

यस्ता प्रसङ्गमा आउने कर्मवाच्य र भाववाच्यमा क्रियापदहरू लिङ्ग, वचनका दृष्टिले निरपेक्ष रहन्छन् । त्यसैले यस्ता प्रयोगहरू भाववाच्यवत् देखिन्छन् । यस्तो प्रयोग सर्वार्थी वा समावेशी अभिप्रायमा पनि देखिन्छ, जस्तै:

आखिर हामी सबै मरिन्छ ।

सबैजना यहीं बसिन्छ ।

यस किसिमका प्रयोगहरू पनि सङ्गतिनिरपेक्षताका आधारमा भाववाच्यवत् देखिन्छन् ।

यस व्याकरणले द्विकर्मक क्रियाको कर्तृवाच्य कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा गौण (अप्रत्यक्ष) कर्म कर्ता बन्दैन भने प्रत्यक्ष कर्म लोप भएका स्थितिमा चाहिँ गौण कर्म पनि कर्मवाच्यको कर्ता बन्न सक्ने कुरा उल्लेख गरेको छ, जस्तै:

हरिले विमलालाई पैसा ठग्यो । श्र विमलालाई पैसा ठगियो । श्र विमला ठगिई ।

माथिको उदाहरण वाक्यमा 'विमला' अप्रत्यक्ष कर्म पनि प्रत्यक्ष कर्म लोप भएका स्थितिमा कर्मवाच्यको कर्ता बनेको छ ।

सामान्यतः क्रियामा कर्मवाच्य वा भाववाच्य हुँदा 'इ' प्रत्यय रहन्छ तर इकारान्त (उभिनु, जोगिनु, खिइनु) क्रियामा चाहिँ अर्को 'इ' प्रत्यय नथपिई कर्मवाच्य बुझिन्छ, जस्तै:

पुलिसले चोर पक्रियो । श्र चोर पक्रियो ।

हामी यहाँ तीन घन्टा उभियौं । श्र यहाँ तीन घण्टा उभियो ।

माथिका इकारान्त धातुको वाच्यपरिवर्तनमा अर्को 'इ' नथपिई कर्मवाच्य बन्दछ भने पनि वास्तवमा 'इ' प्रत्यय थप्नु नै उपयुक्त देखिन्छ ।

कर्तृवाच्यबाट कर्म वा भाववाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा द्विस्वरान्त धातुको 'उ' लोप हुन्छ एकाक्षरी उकारान्त धातु ओकारान्त बन्दछ भने जानु, हुनु (भवनार्थक) ले क्रमशः भूतकालिक ग र भ लिने हुन्छ, जस्तै:

हरिले गीत गाउँछ । श्र गीत गाइन्छ । (उ श्र इ)

उनीहरू लुगा धुन्छन् । श्र लुगा धोइन्छन् । (उ श्र ओ)

हामी घर जान्छौं । श्र घर गइन्छ । (जा श्र ग)

म शिक्षक हुन्छु । श्र शिक्षक भइन्छ । (हुनु श्र भ)

संयुक्त क्रियाको सन्दर्भमा पनि यसले अध्ययन गरेको छ । 'न' कृदन्तीय क्रिया र त्यससँग संयुक्त भई आउने सहायक क्रियामध्ये कुनै एकमा कर्मवाच्य चिह्नित हुन्छ, जस्तै:

श्यामले हरिलाई भेट्न सक्छ । श्र हरि भेटिन सक्छ/हरि भेट्न सकिन्छ ।

‘इ’ कृदन्तीय क्रिया र त्यससँग संयुक्त भई आउने सहायक क्रियामध्ये दोस्रो क्रियामा नै कर्म वा भाववाच्य चिह्नित हुन्छ, जस्तै:

मैले उसको काम गरिदिएको छु । श्र उसको काम गरिदिइएको छ ।

म भोलि आइहाल्छु । श्र भोलि आइहालिन्छ ।

‘नु’ कृदन्तीय क्रिया र त्यससँग संयुक्त भई आउन सक्ने सहायक क्रियामध्ये पहिलो क्रियामा नै कर्मवाच्य चिह्नित हुन सक्छ ।

तिमीले प्रश्नहरू सोध्नुपर्छ । श्र प्रश्नहरू सोधिनुपर्छ ।

वाच्य र आदरका सम्बन्धमा पनि यस व्याकरणले अध्ययन गरेको छ । कर्मवाच्यमा आदरार्थीको प्रयोग निकै सीमित हुन्छ । उच्च आदरार्थी जनाउन कर्मवाच्यमा संयुक्त क्रियाको उपयोग हुन्छ । यस्ता संयुक्त क्रियामा मुख्य क्रियाका रूपमा आएको कृदन्तीय अंशले कर्मवाच्य जनाएको हुन्छ, जस्तै:

मैले उहाँलाई बोलाएँ । श्र उहाँ बोलाइनुभयो ।

उसले हजुरलाई देख्यो । श्र हजुर देखिइबक्स्यो ।

भाववाच्यमा चाहिँ आदरनिरपेक्ष रूपकै प्रयोग हुने हुँदा आदर व्यक्त गर्न सहायक क्रियाको आवश्यकता पर्दैन, जस्तै:

तपाइँहरू कहिले आउनुभयो ? श्र कहिले आइयो ?

हजुरले कहिले कथा सुनिबक्स्यो ? श्र कहिले कथा सुनियो ?

विध्यर्थमा पनि कर्मवाच्य आदरनिरपेक्ष रहेको देखिन्छ :

तपाइँहरू उहाँलाई बोलाउनुहोस्/तिमीहरू उहाँलाई बोलाओ/तँ उहाँलाई बोला । श्र उहाँलाई बोलाइयोस् ।

यसमा कर्मवाच्यको सम्भावित कर्ता ‘लाई’ विभक्तियुक्त भएर आउने हुनाले यस्ता प्रयोगलाई भावेप्रयोग भन्न सकिन्छ ।

वाच्य र विभक्तिका सम्बन्धका बारेमा पनि यस व्याकरणले अध्ययन गरेको छ । कर्तृवाच्य र भाववाच्यको अवनत/गौण कर्तामा प्रायः द्वारा/बाट विभक्ति लागेको हुन्छ तर कतिपय स्थितिमा कर्मवाच्यको अवनत कर्तामा ‘ले’ विभक्ति पनि लाग्दछ, जस्तै :

आफूले त रोटी खाइयो ।

सबैले भोला किनियो ।

भाववाच्यका सन्दर्भमा चाहिँ उक्त स्थितिमा आएको अवनत कर्ता विभक्तिविहीन नै रहेको हुन्छ, जस्तै:

आफू त मस्तसंग सुतिन्छ ।

आफू त घर गइन्छ ।

कतिपय मानसिक क्रियाले कर्मवाच्यको अवनत कर्तामा 'लाई' विभक्ति लिएको पनि भेटिन्छ, जस्तै:

उनीहरू सामान चाहन्छन् । श्र उनीहरूलाई सामान चाहिन्छ ।

कर्मवाच्यमा प्रेरणार्थक क्रियाले लिने कर्ममा 'लाई' विभक्ति प्रायः लोप नभएको देखिन्छ, जस्तै :

नयाँ हाकिमलाई कुर्सीमा बसाइयो ।

उसलाई पानीमा रुभाइयो ।

यस व्याकरणले कर्मवाच्यको भाववाच्यवत् प्रयोगलाई भावेप्रयोग भित्र राखेर, चर्चा गरेको छ । यसरी भावेप्रयोग हुँदा 'लाई' विभक्ति अनिवार्यरूपमा आउँछ र क्रियापद चाहिँ तृतीय पुरुषको एकवचनमा मात्र प्रयुक्त हुन्छ, जस्तै :

हरिले विमलालाई पिट्यो । (कर्तृवाच्य) श्र विमला पिटिई । (कर्मवाच्य) श्र विमलालाई पिटियो । (भावेप्रयोग)

म उहाँलाई हसाउँछु । श्र उहाँ हसाइनुहुन्छ । (कर्मवाच्य) श्र उहाँलाई हँसाइन्छ । (भावेप्रयोग)

यस व्याकरणमा सकर्मक क्रिया र भाववाच्य शीर्षकमा केही क्रियाहरू कर्तृवाच्यमा सकर्मक रूपमा नै प्रचलित रहे पनि यिनको वाच्यपरिवर्तनमा कर्मवाच्य र भाववाच्य दुवै स्थिति देखिन्छ भन्दै निम्न उदाहरण दिइएको छ :

बाटोमा केटी भेटिई । बाटोमा केटी भेटियो ।

बाटोमा राजा देखिए । बाटोमा राजा देखियो ।

यसले वाच्य र अर्थसुरक्षणका सम्बन्धमा पनि चर्चा गरेको छ । यस व्याकरणले वाच्यान्तरणबाट अर्थमा भिन्नता आउने कुरालाई स्वीकार गरेको छ । "कर्मवाच्यको कर्तृवाच्यसँग संरचनात्मक आधारमा सम्बन्ध देखाउन सकिए पनि अर्थगत अनुरूपता देखाउन कठिन हुन्छ । फेरि कर्मवाच्यमा कर्मलाई र भाववाच्यमा भाव (क्रिया) लाई शीर्ष बनाइने हुँदा यिनमा कर्तृवाच्यभन्दा अर्थगत भिन्नता आउनु स्वाभाविक छ ।"

यसरी 'समसामयिक नेपाली व्याकरण'ले वाच्यको उपयुक्त परिभाषा, वाच्यका प्रकार, वाच्य र अन्य व्याकरणिक कोटिहरू पुरुष, क्रिया, आदर, विभक्तिका बीच सम्बन्ध, वाच्य र अर्थसुरक्षण आदिजस्ता विषयक्षेत्रमा अध्ययन गरेको छ भने वाच्यान्तरणका सन्दर्भहरू, विभिन्न वाक्यहरू (संयुक्त, मिश्र र मिलित) को वाच्यान्तरण प्रक्रिया र वाच्यपरिवर्तन हुन नसक्ने अवस्था आदिजस्ता विषयक्षेत्रको अध्ययन गरेको छैन ।

२.४ शोधग्रन्थहरूमा भएका वाच्यसम्बन्धी पूर्वअध्ययनहरू

२.४.१ नेपाली भाषामा वाच्य-परिवर्तन

टङ्कप्रसाद न्यौपानेले 'नेपाली भाषामा वाच्य-परिवर्तन' (२०३७) शीर्षकमा लघु अनुसन्धान गरेका छन् । उनले वाच्यलाई यसरी परिभाषित गरेका छन् : "व्याकरणगत दृष्टिले वाक्यमा क्रियाद्वारा कुनै पदका सम्बन्धमा केही भनिन्छ । केही भन्ने कुराको लिङ्ग, वचन, पुरुष केही हुँदैन, हुन्छ, त केवल विधान वा भाव मात्र । तर क्रियाले जसका बारेमा भन्छ, त्यसको लिङ्ग, वचन, पुरुषअनुसार कुनै न कुनै रूप लिन्छ । त्यस्तो भनिने उद्देश्य व्याकरणिक कर्ता कर्म वा स्वयम् कुनै व्यापार वा क्रिया हुन्छ । त्यस्तो क्रियाबाहेक अरूका लिङ्ग, वचन, पुरुषअनुसार क्रियापदको रूप रहन्छ । यसरी वाच्य भन्नाले त्यो व्याकरणात्मक धारा हो जसमा क्रियाको रूपले मुख्य गरी कुनै पदलाई बुझाउने विधि भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

न्यौपानेले क्रियाको रूपद्वारा जुन पद प्रधान छ, त्यही वाच्य हुन्छ, भन्दै यसरी प्रधान हुन सक्ने पदहरू कर्ता, कर्तृपद, कर्म र भाव भएकोले यसैका आधारमा सामान्यतया वाच्य चार किसिमको देखिन आउने कुरा उल्लेख गरेका छन् :-

१. कर्तृवाच्य - क्रिया सम्पादन गर्ने कर्ता प्रधान, जस्तै:

म घर जान्छु । श्याम मलाई कुट्छ ।

२. कर्तृपद वाच्य - सक्रिय कर्ताबाहेक कर्तृतुल्य भई अरू पद प्रधान हुन आउने, जस्तै:

चामल बिक्रछ । फूल फुल्छ ।

३. कर्मवाच्य - व्याकरणिक र अर्थगत दुवै दृष्टिले भएको कर्म क्रियाको रूपद्वारा प्रधान हुन आउने, जस्तै:

म कुटिन्छु । देवकोटा महाकवि भनिन्छन् ।

४. भाववाच्य - क्रियाको 'इ' प्रत्यययुक्त रूपद्वारा त्यसको आफ्नै अर्थ प्रधान हुन आउने, जस्तै:

घर गइन्छ । यहाँ धेरै दिन बसिँदैन ।

उनका अनुसार यस किसिमले नेपाली वाच्यको वर्गीकरण गरिए पनि केही रूपमा यसमा पनि अस्पष्टता आउने सम्भावना छ, किनभने अर्थगत दृष्टिले कर्ता र कर्तृपद दुवै व्याकरणिक दृष्टिले कर्ता नै हुन् । फेरि दुवै वाच्यका क्रियापद मूल रूपमै हुन्छन् तिनीहरूमा 'इ' प्रत्यय लाग्दैन । क्रियापदको रूप कर्ताप्रधान कर्तृवाच्यकै हुन्छ । यसले गर्दा परम्परागत नेपाली व्याकरणकारले स्वीकारेका वाच्य प्रकारमा पनि कुनै किसिमले पनि विशेष परिवर्तन गर्नुपर्दैन । स्पष्टताका निम्ति ती सबै वाच्यका प्रचलित परिभाषा र उदाहरणलाई व्यापक बनाई फेरनुपर्छ । यसरी निष्कर्षमा नेपालीमा वाच्यको वर्गीकरण यस्तो हुन्छ :

१. कर्तृवाच्य

क्रियापदको रूपले व्यापार गर्नमा सक्रिय हुने वास्तविक कर्ता वा त्यसमा निष्क्रिय हुने तर विवक्षित कर्ता लिङ्ग, वचन र पुरुषमा सङ्गति जनाई त्यसलाई प्रधान बनाएमा कर्तृवाच्य हुन्छ । यसअनुसार कर्तृवाची क्रिया सकर्मक, अकर्मक, पूर्ण, अपूर्ण सबै हुन्छ । न्यौपानेले कर्तृवाच्यलाई कर्ता प्रधान र कर्तृपद प्रधान गरी दुई किसिमका विभाजन गरेका छन् :

(अ) कर्ताप्रधान

जहाँ क्रियापदको रूप त्यसलाई सम्पन्न गर्ने कारक तत्वका रूपमा रहेको, कृतिमत्व भएको वास्तविक कर्ता पदको लिङ्ग, वचन, पुरुषअनुसार भई त्यसलाई मुख्य बनाएर रहन्छ त्यहाँ कर्ताप्रधान कर्तावाच्य हुन्छ । यस अवस्थामा उद्देश्य व्यापारार्थ सक्रिय कर्ता बन्छ । सक्रिय कर्ता जीवबोधक हुन्छ, जस्तै:

रामले मलाई कुट्यो ।

हामीले माधवलाई सभापति छान्यौं ।

आ) कर्तृपद प्रधान

क्रियापदको जुन रूपले वास्तविक कर्ता, कर्म वा भावका अतिरिक्त अरू नै पदलाई कर्ताका रूपमा विवक्षित वा आरोपित गरी त्यसलाई मुख्य बनाएको छ त्यो कर्तृपद प्रधान कर्तृवाच्य हुन्छ । यसमा क्रियापदको रूप कर्ताप्रधान कर्तृवाच्यको भै हुन्छ तर त्यसको लिङ्ग, वचन र पुरुषको निर्धारण गर्ने प्रधान पद भने व्यापारमा निष्क्रिय हुन्छ । सकर्मक क्रियामा कारण-कर्ता र अकर्मक क्रियामा कर्म-कर्ता अधिकरण कर्ता र प्रायः अपुरुषात्मक उद्देश्यपदहरू यस्तो वाच्यमा कर्तृत्वका पदका रूपमा विवक्षित हुन्छन्, जस्तै:

सुन्तला गुलियो हुन्छ । गैँडा नेपालको जङ्गलमा हुन्छ ।

सामानहरू विकछन् । आँप जेठमा पाक्छ ।

माथि दिइएका वाक्यहरूमा रेखाङ्कित उद्देश्य पदहरू कुनै पनि वास्तविक कर्ता होइनन् किनभने ती पदहरू ती ती क्रिया सम्पादनमा सक्रिय भएर अधि बढ्दैनन् ।

न्यौपानेले कर्ताका प्रकारहरू शीर्षकमा प्रथमतः कर्ताको दुई प्रकार उल्लेख गरेका छन् : वास्तविक कर्ता र विवक्षित कर्ता । वास्तविक कर्ता (सजीव) लाई पुरुषात्मक कर्ता र अपुरुषात्मक कर्ता गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरेका छन् भने विवक्षित कर्ता (सजीव - निर्जीव) लाई अवस्थाधिकारी, परिचयाधिकारी, कर्म-कर्ता, कारण कर्ता र अधिकरण कर्ता गरी पाँच प्रकारमा विभाजन गरेका छन् ।

१. वास्तविक कर्ता

यस्तो कर्ता चेतनशील हुन्छ । सजीव वास्तविक कर्ता पनि पुरुषात्मक र अपुरुषात्मक गरी दुई प्रकारको हुन्छ :

(क) पुरुषात्मक

राम यहीं बस्छ । तिमी कहिले आउँछौ ।

यहाँ रेखाङ्कित पदहरू सजीव पुरुष हुन्, यसैले तिनीहरूका क्रिया प्रत्यक्ष देखिने हुनाले क्रिया सम्पन्न गर्ने वास्तविक कर्ता भएका छन् ।

(ख) अपुरुषात्मक

वाक्यमा क्रियाशील र चेतनशील सजीव तर अपुरुषात्मक पनि वास्तविक कर्ता हुन सक्छ, जस्तै :

गाईले लात्तीले हान्छ । गोरु व्याउँदैन ।

यी वाक्यहरूमा रेखाङ्कित पदहरू वास्तविक कर्ता नै हुन् किनभने तिनीहरू क्रिया सम्पादनार्थ यत्न गर्छन् ।

२. विवक्षित कर्ता

वाक्यका यस्ता पद जुन क्रिया सम्पादनार्थ प्रत्यक्षरूपमा सक्रिय भएर काम गर्दैनन्, तिनीहरूबाट क्रिया प्रतीति हुँदैन तर तिनीहरू अव्यक्त अदृश्य रूपमा मात्र काम गर्छन् कर्ता नभए पनि कर्ताको रूपमा प्रस्तुत हुन्छन् ती विवक्षित कर्ता हुन् । सजीव पुरुषात्मक पनि कर्ता नभएर कर्तृत्व भएका पदका रूपमा विवक्षित हुन्छन् । विवक्षित कर्ता निम्नलिखित किसिमको हुन्छ, जस्तै:

क) अवस्थाधिकारी कर्ता : वाक्यमा कुनै कुराको अस्तित्व वा स्थिति दर्शाइएको छ भने त्यसको अधिकार वा स्थितिको विषय जसमा छ त्यो पद अवस्थाधिकारी कर्ता हुन्छ । यस्ता पद पनि स्थितिका लागि सक्रिय भएर काम गर्दैनन् तर सदा तिनीहरूमा रहने हुनाले कर्ताका रूपमा विवक्षित हुन्छन्, जस्तै :

उमेश काठमाडौंमा छ । कोट त्यहीं थियो ।

ख) परिचयाधिकारी कर्ता : वाक्यमा कुनै कुराको परिचय दिइएको छ भने जसको परिचय दिइएको छ त्यो पद परिचयाधिकारी कर्ता हुन्छ । परिचयार्थक 'हु' धातुको प्रयोगमा यस्तो कर्ता आउँछ, जस्तै:

यो कलम मेरो हो । यी मेरा साथी हुन् ।

त्यो मेरी स्वास्नी होली ।

ग) कर्मकर्ता : यसमा कर्मको प्रयोग कर्ताभैँ भएर पनि त्यो वास्तविक कर्ता बन्दैन । यसकारण यिनमा प्रयोग हुने क्रियाहरूलाई हामी अकर्तृक प्रयोग भन्दछौँ । यस्ता

क्रियाहरूलाई कर्मकर्तृक पनि भन्दछन् किनभने कर्म नै कर्ताका रूपमा आइदिन्छ ।
यस्तो कर्मकर्तामा प्रथमा विभक्ति हुन्छ, जस्तै:

गहुँ बिक्रदैँ । फलाम गल्छ । निद्रा लाग्यो ।

(घ) **करण कर्ता** : स्वयम् सक्रिय भई कार्य गर्न नसक्ने तर मानवको रूपमा आरोपित निर्जीव वस्तु पनि कर्ता भएमा (वस्तुतः साधन, शक्ति वा माध्यम भए) करण कर्ता हुन्छ, जस्तै:

यस प्रश्नले मेरो मनमा खुल्दुली मचायो ।

रेडियो नेपालले सधैं बेलुका बालकार्यक्रम प्रसारित गर्छ ।

(ङ) **अधिकरण कर्ता** : यसमा कर्ता लुप्त भएर अधिकरण नै कर्ता बन्छ र अधिकरण कर्ताअनुसार लिङ्ग, वचन, पुरुषमा क्रियाको रूप रहन्छ, जस्तै:

यो बाटो कतिको चल्छ ?

मेरो तिघ्रो चिलायो ।

माथिको पहिलो उदाहरण वाक्यमा 'मान्छे' लुप्त भएर 'बाटोमा अधिकरण पनि स्वयम् चल्ने जस्तो भई कर्ता भएको छ । यस्तै दोस्रो उदाहरण वाक्यमा 'तिघ्रो' भन्नाले 'तिघ्रामा' भन्ने बोध हुन सक्छ । यी दुवै वाक्यमा अधिकरण नै कर्ता भएको छ ।

२. कर्मवाच्य

क्रियाको जुन प्रयोग वा रूपान्तरले आफ्नो व्यापारको कथ्य विषय अर्थात् कर्मलाई प्रधान बनाएको हुन्छ त्यस्तो वाच्य कर्मवाच्य हुन्छ । कर्मवाच्यमा कर्मको लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसार क्रियापद रहन्छ । यो सकर्मक घटनावाचक क्रियाबाट मात्र बन्छ । यसमा क्रियारूपको मूल वर्णनीय विषय कर्ममात्र हुन्छ, क्रियाले कर्मको मात्र अनुगमन गर्छ । कर्मवाच्य हुनको लागि यी तीन कुराको आवश्यक पर्दछ :

१. क्रियाको मूल रूप वा धातुमा 'इ' प्रत्यय लागेर क्रियामा रूपान्तरण भएको हुनुपर्छ ।

२. क्रियापदको लिङ्ग, वचन र पुरुष कर्मअनुसारको हुनुपर्छ ।

३. वाक्यमा क्रियापदले कर्मको बारेमा भनेको हुनुपर्छ, जस्तै:

(क) बोक्रा फेरीकन समयले घाउ सारा पुरिन्छ ।

(ख) वातावरण विलकुलै नीलो देखियो ।

(ग) चिठी पठाइने छ ।

(ग) भाववाच्य

क्रियापदको जुन रूपले आफ्नो अर्थलाई मुख्य बनाएको हुन्छ, अथवा जुन क्रियाको प्रयोगले कर्ता, कर्मबाहेक आफ्नै अर्थको बारेमा भनेको हुन्छ त्यो भाववाच्य हुन्छ। यसमा क्रियाको रूप न कर्ताअनुसार चल्छ, न त कर्मको अनुसार, यसले स्वतन्त्र पद्धति ग्रहण गर्छ। भाववाच्यको क्रियापदको रूप सधैं तृतीय पुरुष, नपुंसक लिङ्ग र एकवचनको हुन्छ, किनभने उद्देश्य भाव नै यस्तै हुन्छ। भाववाची क्रिया घटनावाचक र अवस्थावाचक (परिचयार्थक बाहेक) सकर्मक-अकर्मक सबै किसिमको हुन्छ, जस्तै:

धेरै बेर सुतिएछ। अब त मरिन्छ।

देवकोटालाई महाकवि भनिन्छ।

यिनले भाववाच्यको क्रियापद नपुंसकलिङ्गी हुन्छ भने पनि वास्तवमा यो पुलिङ्गी हुन्छ। यिनले नेपालीमा सकर्मक र अकर्मक दुवै कर्तृवाच्यबाट भाववाच्य बन्न सक्छन् भन्दै भाववाच्यलाई निम्नलिखित रूपमा वर्गीकरण गरेका छन् :

क) सकर्मक घटनावाचकबाट बनेको भाववाच्य

मलाई बिहेमा बोलाइएन। यसलाई यसरी याद गरिन्छ।

माथि दिइएका वाक्यहरूका क्रिया सकर्मक हुन्। यसबाट सकर्मक धातुका पनि अकर्मक प्रयोग हुन्छन्। यस अवस्थामा उक्त वाक्यहरू भाववाच्यका भएका हुन्।

ख) अकर्मक घटनावाचकबाट बनेको भाववाच्य : अकर्मक क्रिया कर्तृवाच्य र भाववाच्यमा मात्र आउँछ, किनभने त्यसको कर्म नै नहुनाले कर्मवाच्य हुँदैन भाववाची अकर्मक घटनावाचक क्रियाहरू र वाक्य यस्ता हुन्छन्, जस्तै:

आज रातभर मस्तसँग सुतियो। रक्सीले मातिन्छ।

(ग) अकर्मक अवस्थावाचकबाट बनेको भाववाच्य

त्यहीं त होइन्छ। घरमै थिइयो।

न्यौपानेले वाच्य-परिवर्तनका बारेमा पनि प्रकास पारेका छन्। उनका अनुसार क्रियापदको रूपमा परिवर्तन गरी एक वाच्यबाट अर्को वाच्य बनाउनु नै वाच्यपरिवर्तन हो। यिनले वाच्यपरिवर्तनबाट काल र अर्थमा परिवर्तन हुँदैन केवल वाच्यअनुसार त्यस पद र क्रियाको लिङ्ग, वचन र पुरुष सङ्गति ल्याउन परिवर्तन हुन्छ, जस्तै :

मैले वीरनाथलाई भकुरें। श्र वीरनाथ भकुरिए।

यिनले सकर्मक कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्य र भाववाच्य दुवैमा परिवर्तन गरिन्छ, र अकर्मक कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा परिवर्तन गरिन्छ, भन्दै वाच्यपरिवर्तनलाई यसरी देखाएका छन् :

क) कर्तृवाच्य (सकर्मक) वाट कर्मवाच्य ।

ख) कर्तृवाच्य (सकर्मक, अकर्मक) वाट भाववाच्य ।

यसलाई यसरी पनि देखाउन सकिन्छ :

आधारवाक्य	क्रियाको किसिम	रूपान्तरित वाच्य
कर्तृवाच्य	सकर्मक	कर्मवाच्य
कर्तृवाच्य	सकर्मक	भाववाच्य
कर्तृवाच्य	अकर्मक	भाववाच्य

१. कर्तृवाच्य (सकर्मक) वाट परिवर्तित कर्मवाच्यका वाक्यहरू

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
पण्डित त्यहाँ सधैं कथा भन्छन्	श्र त्यहाँ सधैं कथा भनिन्छ ।
म पाठ पढ्छु	श्र पाठ पढिन्छ ।
म भाइलाई कलम दिन्छु ।	श्र भाइलाई कलम दिइन्छ ।

२. कर्तृवाच्यवाट (अकर्मक, सकर्मक) वाट परिवर्तित भाववाच्यका वाक्यहरू :

(क)

कर्तृवाच्य (अकर्मक)	भाववाच्य
म बल्ल काठमाडौं आएँ ।	श्र बल्ल काठमाडौं आइयो ।
म घामले भुतुक्क भएँ ।	श्र घामले भुतुक्क भइयो ।

(ख)

कर्तृवाच्य (सकर्मक)	भाववाच्य
उपन्यासलाई अङ्ग्रेजीमा नोभेल भन्दछन् ।	श्र उपन्यासलाई अङ्ग्रेजीमा नोभेल भनिन्छ ।
मैले धेरै खाएछु क्यार	श्र धेरै खाइएछ क्यार ।

यी उदाहरणमा दिएका वाक्यहरूका क्रियापद कर्म लिन सक्ने भएर सकर्मक त छन्, कर्म लिएका पनि छन् तर कहीं कर्मको विवक्षा नगरी अकर्मक जस्ता बनी भावलाई नै वाच्य बनाएका छन् । कर्म-भाववाच्यवाट कर्तृवाच्यमा परिवर्तन हुँदैन किनभने एकपल्ट रूपान्तरण भएपछि पुनः रूपान्तरण हुँदैन केवल मूल वाक्यमा फर्किने काम हुन्छ ।

न्यौपानेले वाच्यपरिवर्तनका प्रक्रियाहरूको बारेमा पनि चर्चा गरेका छन् ।

- कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्यमा परिवर्तन हुँदा कर्तृवाच्यको कर्ता गौण हुन पुगी प्रायः लुप्त हुन्छ । चाह, देख, ठान्, मान् धातुको प्रयोगमा कर्तृवाच्यको कर्ता कर्मवाच्यमा सम्प्रदान हुन्छ, जस्तै :

म धेरै साथी चाहन्छु । श्र मलाई धेरै साथी चाहिन्छन् ।

तिमी मलाई कस्तो देख्छौ । श्र तिमिलाई म कस्तो देखिन्छु, आदि ।

- कर्तृवाच्यमा रहेको करणकर्ता कर्मवाच्यमा करण नै हुन्छ, यस स्थितिमा त्यसले पूर्ववत् 'ले' विभक्ति लिन्छ वा 'ले' का स्थानमा 'बाट' पनि लिन सक्छ, जस्तै:

गाडीले मान्छे किचेछ । श्र गाडीले मान्छे किचिएछ ।

यस्तो कुराले घर भाँड्छ । श्र यस्तो कुराले घर भाँडिन्छ ।

- कर्तृवाच्यको कर्ता आफू, आफूहरू भएमा र भूतकालीन क्रिया भएमा कर्मवाच्यमा त्यो कर्ता रहन्छ र 'ले' विभक्ति लाग्छ, जस्तै:

आफूले त किताब किनेँ । श्र आफूले त किताब किनियो ।

आफूले त भात खाएँ । श्र आफूले त भात खाइयो ।

- कर्तृवाच्यको कर्ता पुरुष-विशेषप्रति असम्बद्ध कर्ता (सबै, कसै) भएमा कर्मवाच्यमा पनि त्यो रहन्छ र भूतकालीन क्रिया भएमा त्यसमा 'ले' लाग्छ, जस्तै:

हामी सबैले बराबर लियौँ । श्र हामी सबैले बराबर लिइयो ।

सबैले अंशवण्डा गर्यौँ । श्र सबैले अंशवण्डा गरियो ।

- कर्मवाच्यको कर्ता 'आफू' ले भूतकाल बाहेक अरू कालको क्रिया लिएमा भने कर्मवाच्य 'आफू' आउँछ तर त्यसमा 'ले' लाग्दैन, जस्तै:

आफू त भात खान्छु । श्र आफू त भात खाइन्छु ।

आफू त रोटी नै खाउँला । श्र आफू त रोटी नै खाइएला ।

- कर्तृवाच्यको कर्म कर्मवाच्यमा उद्देश्य बनी क्रियाको रूपान्तरणबाट उक्त हुन्छ । उक्त कर्ममा प्रथम विभक्ति भई दब्छ, जस्तै:

तिमीले हरिलाई बोलायौ ? श्र हरि बोलाइयो ?

मैले रामलाई कुटेँ । श्र राम कुटियो ।

- प्रेरणार्थक वा अप्रेरणार्थक द्विकर्मक क्रिया भएका वाक्यमा मुख्य कर्म मात्र उक्त हुन्छ, गौण कर्म हुँदैन, जस्तै:

उसले मलाई सबै तरिका सिकायो । श्र मलाई सबै तरिका सिकाइए ।

उसले मलाई चिठी पठाएन । श्र मलाई चिठी पठाइएन ।

- पूरकापेक्षी सकर्मक क्रिया पद भए पूरक पद विधेय विशेषण बन्छ, कर्म नै उक्त हुन्छ, जस्तै:

हामीले देवकोटालाई महाकवि भन्छौं । श्र देवकोटा महाकवि भनिन्छन् ।

- कर्मवाच्यमा कर्तृवाच्यका कर्ता र कर्मबाहेक अरू कारक उस्तै र उही विभक्ति लिएर रहन्छन्, जस्तै:

मैले कलमले चिठी लेखें । श्र कलमले चिठी लेखियो ।

- उही क्रियाबाट बनेको नाम कर्म तुल्याइएमा अकर्मक धातु पनि सकर्मक बनी कर्मवाच्य बन्दा त्यस्तो कर्म उक्त हुन्छ, जस्तै :

मैले सबै चाल गल्ती चालें । श्र सबै चाल गल्ती चालिए ।

- कर्मवाच्यमा कर्मका लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरार्थीअनुसार क्रियापदका लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरार्थीका भेदले रूप चल्छन्, जस्तै:

हरि कुटियो । सीता कुटिइन् । म कुटिएँ ।

- कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्य बनाउँदा धातुको प्राय : भूतकालमा हुने सामान्यरूपमा वाच्यबोधक 'इ' प्रत्यय लाग्छ ।

कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा परिवर्तन हुने प्रक्रिया :

- कर्तृवाच्यको कर्ता भाववाच्यमा लुप्त हुन्छ, जस्तै:

म हिजो खुब दगुरें । श्र हिजो खुब दगुरियो ।

- कर्तृवाच्यको कर्ता 'आफू', 'आफूहरू' भएमा त्यो भाववाच्यमा पनि रहन सक्छ, जस्तै:

आफू त बाटैमा हराएछु । श्र आफू त बाटैमा हराइएछ ।

- कर्तृवाच्यमा समावेशात्मक (सबै पुरुषको समावेश हुने किसिमको) वा अप्रतिबद्ध (पुरुष विशेषप्रति प्रतिबद्ध नभएको) कर्ता भएमा सो कर्ता भाववाच्यमा पनि कायम हुन सक्छ, जस्तै:

हामी सबै मछौं । श्र हामी सबै मरिन्छ ।

आफूहरू त घर जान्छौं । श्र आफूहरू त घर गइन्छ ।

- कर्तृवाच्यका कर्ता र अरू कारकमध्ये भाववाच्यमा कर्ताबाहेक अरू कारक र विभक्तिहरू त्यसैरूपमा रहन्छन्, जस्तै:

म भण्डै रुखबाट खसेँ । श्र भण्डै रुखबाट खसियो ।

- कर्तृपूरक पद विधेय-विशेषण बनी क्रियासित आवद्ध हुन्छ, जस्तै:

बल्ल पास भइएछ । एक दिन त पक्कै पनि फेला परिन्छ ।

- भाववाची क्रियापदका रूप लिङ्ग, वचन र पुरुषमा एकै नासका रहन्छन् । यसमा सधैं तृतीय पुरुष, नपुंसक लिङ्ग र एकवचन मात्र हुन्छ, जस्तै:

तिमी जान्छौ ? श्र गइन्छ ?

म जान्छु । श्र गइन्छ ।

- भाववाच्यमा क्रियापदका काल, अर्थ र स्वरूप (करण, अकरण) मा भने कर्तृवाच्यको जस्तै रूपमा अन्तर आउँछ ।

- सकर्मक कर्तृवाच्यमध्ये वाक्यमा क्रियाले कर्मको विवक्षा नगरेमा अकर्मक क्रियापद भएको भाववाच्यसरह भाववाच्य हुन्छ ।

- सकर्मक कर्तृवाच्यमा कर्म उपस्थित भएमा भाववाच्यमा रूपान्तरण हुँदा अन्य प्रक्रियाका अतिरिक्त निम्नलिखित विशेष प्रक्रिया पनि हुन्छ :

क) 'कर्म' अनुक्त हुन्छ र त्यसमा 'लाई' विभक्ति आउँछ, भाव नै मुख्य हुने हुँदा क्रियापद सदा तृ.पु., नपुं, एकवचनको हुन्छ ।

- कर्तृवाच्यबाट भाववाच्य बन्दा कर्मवाच्यमा भैं कर्तृवाच्यका भूतकालीन क्रियाका सामान्य रूपमा इकार थपिन्छ ।

यसरी कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा परिवर्तन हुँदा अकर्मक धातुमा निम्नलिखित रूपले रूपान्तरण हुन्छ :

१) सिद्ध एकाक्षरी स्वरान्त (आकारान्त) धातु भए त्यसमा सोभैं 'इ' प्रत्यय लाग्छ र धातुमा विकाससमेत आउन सक्छ, जस्तै: जान्छु श्र गइन्छ ।

२. सिद्ध एकाक्षरी उकारान्त धातु भए अन्त्य उकारको 'औ' भएपछि 'इ' लाग्छ, जस्तै: रुन्छु श्र रोइन्छ आदि ।

(३) सिद्ध अनेकाक्षरीमध्ये असंयुक्त व्यञ्जनगत धातुमा अकारान्त भए अन्तिम 'अ' को लोप भई 'इ' लाग्छ, जस्तै: रहन्छु श्र रहिन्छ, इकारान्त धातु भए त्यसैमा पुनः 'इ' प्रत्यय लाग्छ, जस्तै: उभिन्छु श्र उभिइन्छु, शुद्ध स्वर उकारान्त धातु भए उकारको लोप भई 'इ' लाग्छ, जस्तै : नुहाउँछु श्र नुहाइन्छ, व्यञ्जनमिश्रित उकारान्त धातु भए 'उ' को लोप भई व्यञ्जनमा 'इ' लाग्छ, जस्तै: कुहुन्छु श्र कुहिन्छ आदि ।

- सिद्ध व्यञ्जान्त धातु भए व्यञ्जन वर्णमा 'इ' थपिन्छ, जस्तै: बस्छु श्र बसिन्छ ।

- सरल नामधातु इकारान्त भए त्यसमा पुनः 'इ' प्रत्यय लाग्छ, जस्तै: अलमलिन्छु श्र अलमलिइन्छ ।

- सरल उकारान्त नाम धातुमा अन्त्य उकारको लोप भई 'इ' प्रत्यय लाग्छ, जस्तै: डराउँछु श्र डराइन्छु आदि ।

न्यौपानेले क्रियापदका अर्थ विशेष शीर्षकमा विध्यर्थक र अनिश्चयार्थ (सम्भावनार्थ र सङ्केतार्थ) भाव बुझाउने क्रियाका कर्तृवाची, कर्मवाची र भाववाची रूप उदाहरणसहित स्पष्ट पारेका छन् । यस्तै गरी उनले जटिल वाक्यको वाच्यपरिवर्तन शीर्षकमा मिश्रवाक्य संयुक्त वाक्य र मिलित वाक्यको वाच्यपरिवर्तन प्रक्रियालाई उदाहरणसहित स्पष्ट पारेका छन् । ती वाक्यहरूमा वाक्य संरचनामा मात्र फरक पर्ने क्रियाको रूपचाहिँ सरल वाक्यमा जस्तै नै रहने हुनाले भिन्नै किसिमले वाच्यपरिवर्तन हुँदैन । त्यहाँका प्रत्येक वाक्यखण्डहरू स्वतन्त्र वाक्य सरह कर्म भाववाच्यमा परिवर्तित हुन्छन् । तर कर्म भाववाच्यमा कर्ता प्रायः नरहने हुनाले तथा मिश्र, संयुक्त र मिलित वाक्यहरूमा भिन्नाभिन्नै पुरुषका कर्ता भएकोमा वाच्यपरिवर्तन गर्दा वाक्यको आशय स्पष्ट नहुने हुनाले दुवै वाक्यखण्डको वाच्यपरिवर्तन नहुन सक्छ । यस अवस्थामा यात एउटै वाक्य खण्ड मात्र बदलिन्छ, या अर्को वाक्य खण्डमा आएको कर्तामा द्वारा/बाट आउन सक्छ । यिनले संयुक्त क्रियापद आवश्यकताबोधक र मानबोधक दुई अर्थमा आउँछ भन्दै यिनमा हुने वाच्यान्तरण प्रक्रियालाई देखाएका छन् । यस्तै गरी यिनले हुनु, जानु, आउनु, गर्नु, हिड्नु, रहनु सहायक क्रियासित नै, एको, तो, दो, तै, दै आदि विशेषणबोधक कृत्प्रत्यय लागेका मुख्य धातु संयुक्त भएमा वा 'तै', 'दै' प्रत्ययान्त धातुसँग त्यही धातु अकरणको क्रिया बनी आएमा विशेषण संयुक्त क्रिया हुन्छ र यस्ता विशेषण संयुक्त क्रिया सातत्यबोधक, निश्चयार्थक र अवस्थावाचक हुन्छन् भन्दै यिनमा हुने वाच्यान्तरण प्रक्रियालाई उदाहरणसहित स्पष्ट पारेका छन् । यिनले अव्यय संयुक्त क्रिया शीर्षकमा खानु, पढ्नु, बस्नु, उठ्नु, हेर्नु, आदि प्रायः सबै धातुमा अव्ययवाचक कृत् प्रत्यय 'इ', 'न' लागेपछि त्यसमा पुनः हेर्नु, थाल्नु, खोज्नु, सक्नु, जानु, रहनु, छाड्नु, दिनु आदि केही क्रिया संयुक्त हुन आएमा अव्यय संयुक्त क्रिया बन्दछ (जस्तै: म अब पढ्नथाल्छु, त्यो काम गरिछाड्छे आदि) भन्दै यस्ता क्रियाका प्रकार र यिनमा हुने वाच्यान्तरण प्रक्रियालाई देखाएका छन् । उनले मिश्रवाक्य र संयुक्त वाक्यको वाच्यान्तरणको उदाहरण यसप्रकार दिएका छन् :

मिश्रवाक्यको वाच्यान्तरण

कर्तृवाच्य : मैले त्यसैलाई गाली गरें जसले काम बिराएको थियो ।

दुवै कर्मवाच्य : त्यही गाली गरियो जसबाट काम बिराइएको थियो ।

कर्म + कर्तृवाच्य : त्यही गाली गरियो जसले काम बिराएको थियो ।

कर्तृ + कर्मवाच्य : मैले त्यसैलाई गाली गरें जसबाट काम बिराइएको थियो ।

भाव + कर्मवाच्य : त्यसैलाई गाली गरियो जसबाट काम बिराइएको थियो ।

भाव + कर्तृवाच्य : त्यसैलाई गाली गरियो जसले काम बिराएको थियो ।

माथिको उदाहरणमा दिएको मिश्रवाक्यको कर्तृवाच्य वाच्यान्तरण हुँदा दुवै कर्मवाच्य, कर्म + कर्तृवाच्य, कर्तृ + कर्मवाच्य, भाव + कर्मवाच्य र भाव + कर्तृवाच्य बनेका छन् ।

संयुक्त वाक्यको वाच्यान्तरण

कर्तृवाच्य : पुलिसले मलाई थुन्यो तर कुटेन ।

कर्म + कर्मवाच्य : म थुनिँँ तर कुटिइन ।

भाव + भाववाच्य : मलाई थुनियो तर कुटिएन ।

कर्तृ + कर्मवाच्य : पुलिसले मलाई थुन्यो तर कुटिइन ।

कर्तृ + भाववाच्य : पुलिसले मलाई थुन्यो तर कुटिएन ।

कर्म + कर्तृवाच्य : म थुनिँँ तर कुटेन ।

भाव + कर्तृवाच्य : मलाई थुनियो तर कुटेन ।

कर्म + भाववाच्य : म थुनिँँ तर कुटिएन ।

भाव + कर्मवाच्य : मलाई थुनियो तर कुटिइन ।

माथि उदाहरणमा दिएको संयुक्त वाक्यको कर्तृवाच्य कर्म + कर्मवाच्य, भाव + भाववाच्य, कर्तृ+ कर्मवाच्य, कर्तृ + भाववाच्य, कर्म + कर्तृवाच्य, भाव + कर्तृवाच्य, कर्म + भाववाच्य र भाव + कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण भएका छन् ।

न्यौपानेले वाच्यपरिवर्तन हुन सक्ने स्थितिका बारेमा पनि प्रकास पारेका छन् । नेपाली भाषामा वाच्यपरिवर्तन जुनसुकै बेला हुन सक्दैन । प्रायः नेपाली वाक्यहरू प्रथमतः कर्तृवाच्यमै हुन्छन् किनभने तिनीहरू आधार वाक्य हुन् । विशेष अवस्थामा मात्र कर्तृवाच्यबाट कर्म-भाववाच्यमा परिवर्तन हुन्छ । ती विशेष स्थितिहरू यसप्रकार छन्:

१) घटनावाचक सकर्मक क्रियायुक्त वाक्यमा आउने उद्देश्य वास्तविक कर्ता सजीव पुरुषात्मक हुनुपर्छ किनभने कर्म-भाववाच्यको क्रियाले कुनै पुरुष कर्ता कै अपेक्षा गर्छ, जस्तै :

मैले तैँसित किताब लिएँ । (कर्तृवाच्य)

तैँसित किताब लिइयो । (कर्मवाच्य)

२) घटनावाचक सकर्मक क्रियायुक्त वाक्यमा आउने उद्देश्य करणकर्तृक भएमा तर त्यसमा कुनै पुरुषकर्ता उपस्थित हुनसक्ने देखिएमा पनि कर्तृवाच्यबाट कर्म-भाववाच्यमा परिवर्तन हुन सक्छ, जस्तै

यस्तो कुराले हाम्रो घर भाँड्छ । (कर्तृवाच्य)

यस्ता कुराले हाम्रो घर भाँडिन्छ । (कर्मवाच्य)

- ३) घटनावाचक अकर्मक क्रियाको वास्तविक पुरुषात्मक कर्ता पनि प्रथम र द्वितीय पुरुषमध्ये कुनै एउटा पुरुषको हुनैपर्छ अनिमात्र कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा रूपान्तर हुन्छ, जस्तै :

हामी अब तल भरिँदैनौं । (कर्तृवाच्य)

अब तल भरिँदैन । (भाववाच्य)

तिमी लडौला । (कर्तृवाच्य) श्र लडिएला (भाववाच्य)

- ४) घटनावाचक अकर्मक क्रियाको उद्देश्य विवक्षित कर्ता भएमा पनि वाच्यपरिवर्तन हुनसक्छ तर यदि त्यो प्रथम वा द्वितीय पुरुषको छ भने, जस्तै:

म सेतै फुलें । श्र सेतै फुलियो ।

म कुन दिन जन्मिएछु कुन्नि ? श्र कुन दिन जन्मिएछ कुन्नि ?

- ५) असत्यर्थक 'हु' धातुको सत्ता अर्थ बुझाउने वर्तमानकालबाहेक अरू कालका क्रियामा आउने अवस्थाधिकारी कर्ता प्रथम वा द्वितीय पुरुषको भएमा कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा रूपान्तरण हुनसक्छ, जस्तै :

तिमी त्यहीं थियौ ? श्र त्यही थिइयो ?

म पक्कै पनि घरकै होउँला । श्र पक्कै पनि घरकै होइएला ।

यिनले वाच्यपरिवर्तन हुन नसक्ने स्थिति र कारणका बारेमा पनि प्रकास पारेका छन्-

- १) परिचयार्थक 'हु' धातुको प्रयोगमा वाच्यपरिवर्तन हुँदैन, जस्तै:

श्याम मेरो भाइ हो । यो रातो कलम हो ।

- २) स्थित्यात्मक 'हु' धातुको वर्तमानकालको क्रिया कर्तृवाच्यमा मात्र प्रयुक्त हुन्छ, भाववाच्यमा आउँदैन, जस्तै : म यहीं छु । ईश्वर छैनन् । तँ मुख छस् ।

- ३) आदरार्थी क्रियापद भएको वाक्य पनि कर्तृवाच्यबाट कर्म- भाववाच्यमा परिवर्तन हुँदैन, जस्तै :

बुबाले मलाई कुट्नुभयो । हजुर कता गइबक्सेको ?

- ४) अकर्मक क्रिया भएका मिश्र र संयुक्त वाक्यमा भिन्नाभिन्नै पुरुषका कर्ता भएका कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा रूपान्तरण हुन सक्दैन किनभने भाववाची क्रियाले कुनै एउटै र उही पुरुषको कर्ताको मात्र बोध गराउँछ ।

- ५) अकर्मक क्रिया भएको मिश्रवाक्यमा कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्यमा रूपान्तरण हुँदा कर्तृवाच्यमा भिन्नाभिन्नै पुरुषका कर्ता भएका कर्ताको लोप भएर कर्मवाच्यमा रूपान्तरण हुन सक्दैन ।

- ६) भिन्नाभिन्नै पुरुषका कर्ता भएको सङ्केतार्थमा अकर्मक क्रिया भएको वाक्य पनि कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा बदलिँदैन, जस्तै :
तिमी आयौ भने म जान्छु ।
- ७) तृतीय पुरुषको कर्मकर्ता उद्देश्य भएमा पनि कर्तृवाच्य मात्र हुन्छ, जस्तै :
आज बेलुका भात पाक्दैन ।
- ८) सकर्मक घटनावाचक क्रियापदमा निस्क्रिय कर्ता वा अपुरुषात्मक कर्ता आएमा पनि कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्यमा परिवर्तन हुँदैन, जस्तै :
- ९) अधिकरणकर्ता भएको वाक्य पनि कर्तृवाच्यको मात्र हुन्छन्, जस्तै :
यो बाटो कतिको चल्छ ?
मेरो तिघ्रो चिलायो ।
- १०) अकर्मक क्रियाको प्रयोगमा तृतीय पुरुषको उद्देश्य भएका पनि कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा परिवर्तन हुँदैन, जस्तै: राम घर गयो ।
- ११) विध्यर्थकमा 'नू' लागेको क्रियापद रहे पनि वाच्यपरिवर्तन, हुँदैन, जस्तै : तँ घर जानू ।
तिमी भोलि यहाँ आउनु ।

न्यौपानेले कर्मवाच्य र भाववाच्यका प्रयोग हुने स्थलहरू निम्नानुसार उल्लेख गरेका छन्-

१. कर्मवाच्यको प्रयोग स्थल

- (क) क्रियाको कर्ता अज्ञात छ भने कर्मलाई मात्र बुझाउनु पर्दा कर्मवाच्यको प्रयोग हुन्छ, जस्तै : सबै मालसामानहरू चोरिएछन् ।
- (ख) क्रियाको कर्तालाई व्यक्त गर्नुपर्ने आवश्यकता छैन, केवल कर्मका सम्बन्धमा मात्र चासो लिनुपर्ने भएको छ भने कर्मवाच्यको प्रयोग हुन्छ, जस्तै : आज फैसला सुनाइन्छ ।
- (ग) सम्पादकीय, प्रकाशकीय, भूमिका आदिमा पनि कर्मवाच्यको प्रयोग ज्यादा हुन्छ ।
- (घ) समाजशास्त्र, विज्ञान र प्रविधि, शोधप्रबन्ध जस्ता विशेष नेपाली भाषाका क्षेत्रमा प्रायः कर्मवाच्यको प्रयोग हुन्छ ।
- (ङ) गोष्ठी, सभा, सेमिनार आदिमा प्रस्तुत कार्यपत्र, प्रतिवेदन, प्रगतिविवरण आदिसम्बन्धी रचनामा पनि प्रायः कर्मवाच्यकै प्रयोग हुन्छ ।
- (च) समाचारको भाषामा पनि प्रायः कर्मवाच्यकै प्रयोग भेटिन्छ ।
- (छ) सूचना, टेन्डर, बोलपत्र-आह्वान आदिको कार्यालयीय भाषामा पनि कर्मवाच्यकै प्रयोग ज्यादा गरिन्छ ।

(ज) द्वितीय पुरुषसँग कुरा गर्दा वक्ताले आफ्नो तटस्थ भाव देखाउँदा पनि कर्मवाच्यको प्रयोग गरिन्छ ।

२. भाववाच्यको प्रयोग स्थल

(क) आत्माभिमान प्रकट गर्दा प्रायः भाववाच्यको प्रयोग हुन्छ, जस्तै :

अब यहीं बसिन्छ, आज दिनभर कतै गईँदैन ।

(ख) द्वितीय पुरुषप्रति वक्ताको तटस्थ भाव रहँदा पनि भाववाच्यको प्रयोग गरिन्छ, जस्तै : हिजो त सिनेमा हेर्न गईएछ नि । पास भइयो त ?

(ग) लेख्य भाषामा कुनै कुराको परिचय वा परिभाषा दिँदा पनि प्रायः सकर्मकबाट बन्ने भाववाच्यको प्रयोग हुन्छ, जस्तै : रसलाई शिवको देहको रस भनिएको छ ।

(घ) समाजशास्त्र, विज्ञान, प्रविधि जस्ता विशेष नेपाली भाषाका क्षेत्रमा कर्मवाच्यका अतिरिक्त भाववाच्यको पनि प्रयोग पाइन्छ । त्यस्तै गरी अखबारको भाषामा पनि भाववाच्यको प्रयोग पाइन्छ । नेपाली भाषामा केही यस्ता धातु र तिनबाट बनेका क्रिया पनि पाइन्छन् । जुन रूपगत दृष्टिले कर्म वा भाववाच्यका जस्ता हुन्छन् तर अर्थतः कर्तृवाच्यका । जस्तै :

एकै तालमा खसी छिन्यो ।

एकै तालमा खसी छिनियो ।

हरि मुख ठहऱ्यो ।

हरि मुख ठहरियो ।

यसरी न्यौपानेले यस लघु अनुसन्धानमा नेपाली वाच्यको परिभाषा, वाच्यका प्रकार, वाच्यपरिवर्तन प्रक्रिया वाच्यपरिवर्तन हुन सक्ने अवस्था, वाच्यपरिवर्तन हुन नसक्ने अवस्था आदिको बारेमा विस्तृतरूपमा अध्ययन गरेको भए पनि उनले नेपालीमा भएको सकर्मक क्रियाबाट बन्ने भावकर्मवाच्यको बारेमा अलि विस्तृत अध्ययन गरेका छैनन् । यस्तै गरी उनले नेपाली वाच्य र व्याकरणका अन्य पक्षहरू (पुरुष, क्रियापद, विभक्ति आदि) को सम्बन्धका बारेमा पनि प्रकाश पारेका छैनन् । जो होस् यिनी नेपाली वाच्यको बारेमा विस्तृत अध्ययन गर्ने प्रथम अनुसन्धाता हुन् ।

२.४.२ वाच्यपरिवर्तन

पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट सञ्चालित लघुपरियोजनाअन्तर्गत केदार न्यौपाने र गणेश विषमले नेपाली भाषामा 'वाच्यपरिवर्तन' शीर्षकमा (२०४५) सालमा एक लघुअनुसन्धान गरेका छन् । यसले वाच्यको परिभाषा यसरी दिएको छ : "भाषाको कर्मकत्व व्यवस्थाअन्तर्गत पर्ने वाच्य त्यस्तो व्याकरणिक तत्व हो जसबाट क्रियापदको बनौटद्वारा वाच्यको उद्देश्य पद सक्रिय हुन्छ वा प्रभावित हुन्छ, अथवा उदासीन हुन्छ ।"

यसले पनि नेपाली वाच्यको त्रयात्मक वर्गीकरणलाई आत्मसात् गरेको छ :

(क) कर्तृवाच्य

क्रियाद्वारा इङ्गित कार्यव्यापार स्वयम् कर्ताद्वारा सम्पन्न गरिने वाच्य कर्तृवाच्य हो । कर्तृवाच्यमा कर्ता र क्रियाका बीचमा लिङ्ग, वचन र पुरुषका आधारमा सङ्गति हुन्छ । कर्तृवाच्यमा क्रियापद रहँदा कर्ता प्रथमान्त, कर्म द्वितीयान्त र पूरक भए विभक्तिरहित हुन्छ । प्रथमान्त कर्तामा सामान्यतः विभक्ति चिह्न रहँदैन तर भूतकालीन वाक्यमा अधिकांश स्थलमा सकर्मक क्रिया रहँदा 'ले' विभक्ति यदाकदा वर्तमान र भविष्यत् कालमा पनि आवश्यकताअनुसार देखिन्छ (यो काम श्यामले गर्छ) । कतै कतै 'बाट' पनि प्रयुक्त हुन्छ (मानार्थमा : श्री ५ बाट हुकुम हुन्छ) । जस्तै :

म भाइलाई पढाउँछु ।

हामी गीत गाउँछौं ।

सदनले विधेयकहरू स्वीकृत गर्छ ।

म डुल्छु ।

(ख) कर्मवाच्य

क्रियाद्वारा इङ्गित कार्यव्यापार कर्मद्वारा नियन्त्रित भएमा कर्मवाच्य हुन्छ । कर्मवाच्यमा वस्तु स्वयम् कार्यव्यापार सम्पन्न गर्दैन तर त्यसमा कर्ताको कार्यको प्रभाव पर्छ । यसमा कर्म नै उक्त हुन्छ । यसले कर्मवाच्यलाई दुई प्रकारमा विभाजन गरेको छ :

(क) उद्देश्य सापेक्ष कर्मवाच्य

(ख) उद्देश्य निरपेक्ष कर्मवाच्य

उद्देश्य सापेक्ष कर्मवाच्यमा कर्मको लिङ्ग, वचन र पुरुषसँग क्रियापदको सङ्गति हुन्छ । यहाँ ध्यानको मुख्य केन्द्रविन्दु व्यापारको मुख्य कर्म हुन्छ र त्यही नै उद्देश्य हुन्छ । कर्मवाची वाक्य बन्दा कर्तृवाच्यको आधारपदको पछाडि कर्मवाच्यबोधक प्रत्यय 'इ' थपिन्छ, जस्तै:

गर् + इ + न्छ = गरिन्छ

उद्देश्य निरपेक्ष कर्मवाच्य त्यस्तो कर्मवाच्य हो जसमा ध्यानको मुख्य केन्द्रविन्दु स्वयम् क्रियाद्वारा इङ्गित अर्थव्यापार नै हुन्छ । यसमा भाववाच्यसरह पदसङ्गति निलम्बित हुन्छ र क्रिया तृतीय पुरुष, एकवचन, पुलिङ्गको रूपमा रहन्छ भने कर्तृवाची कर्मकै सरह कर्ममा प्रायः 'लाई' विभक्ति रहन्छ । उद्देश्यनिरपेक्ष कर्मवाच्य केही भाववाच्यका अभिलक्षणहरू र केही कर्तृवाच्यका अभिलक्षणसँग मिल्ने हुँदा यसलाई यस लघु अनुसन्धानले मध्यमवाच्य पनि भनेको छ, जस्तै:

बहिनीहरूलाई बोलाइन्छ ।

आफ्नै बाबुद्वारा छोरीलाई पिटिन्छ ।

(ग) भाववाच्य

“क्रियाको कार्यव्यापार नै मुख्य हुने गरी अकर्मक धातुबाट बन्ने वाच्य भाववाच्य हो । यसमा कर्मवाच्य सरह 'इ' प्रत्यय लागी क्रियापद निस्पन्न हुन्छ ।” भाववाच्यको क्रियापद तृतीय पुरुष, एकवचन र पुलिङ्गका रूपमा प्रकट हुन्छ ।

यस अनुसन्धानले भाववाच्यको स्पष्ट सैद्धान्तिक परिचय दिएको छ तर उदाहरण दिएको छैन ।

यसले वाच्यनिर्माण शीर्षकमा कर्तृवाच्यलाई सामान्य वाच्य र अरू वाच्यलाई विशेष वाच्य मानी कर्म र भाववाची क्रियाको आधारपद निर्माणबारे चर्चा गरेको छ । कर्तृवाची क्रियाको आधारपदमा भाव र कर्मवाच्यबोधक प्रत्यय लागी भाव र कर्मवाच्य क्रियाको आधारपद बन्छ । नेपाली भाषामा भाव र कर्मवाच्यबोधक प्रत्यय समान रूपको छ । त्यो प्रत्यय 'इ' हो । यो कर्तृवाच्यको आधारपदमा थपिन्छ, जस्तै:

	कर्तृवाच्य आधारपद		कर्म र भाववाची प्रत्यय		कर्म वा भाववाची आधारपद
सकर्मक	गर्	+	इ	=	गरि
	खेल्	+	इ	=	खेलि
अकर्मक	वस्	+	इ	=	बसि
	भर्	+	इ	=	भरि

भाववाच्य र कर्मवाच्यका निम्ति आधारपद निर्माण हुँदा घटित हुने केही रूपवार्णिक प्रक्रिया (सन्धि) र रूपतात्विक प्रक्रियाको बारेमा पनि यसले अध्ययन गरेको छ, जस्तै:

१. आधार क्रियाको संयुक्त व्यञ्जनका पछि आउने अन्त्यको । इ । वा । अ । स्वर ।-इ। प्रत्ययका अगाडि लोप हुन्छः

पक्र / पक्रि - नु

पक्र / पक्रि + इ - पक्रि

माथिका उदाहरणमा धातुका अन्त्यको ।इ। वा ।अ। का अगाडि 'क' तथा 'र' व्यञ्जन संयुक्त भएर आएका छन् र 'इ' प्रत्ययका अगाडि धातुका अन्त्यको 'अ' वा 'इ' को लोप भएको छ ।

(२) आधार क्रियाका संयुक्त स्वरका पछि व्यञ्जन वर्ण छ भने अन्त्यको ।इ। यथावत् रहन्छ :

तौलि + इ = तौलिइ

(३) आधार क्रियाका अन्त्यको 'आउ' प्रत्ययको ।उ। भाव वा कर्मवाचक ।इ। प्रत्ययका अगाडि लोप हुन्छ :

निद् - आउ + इ = निदाइ

(४) एकाक्षरी उकारान्त धातुरू भाव वा कर्मवाचक 'इ' प्रत्ययका अगाडि ओकारान्त हुन्छन् :

रु + इ रोइ रोइन्छ

धु + इ धोइ धोइन्छ

(५) भाव वा कर्मवाच्यबोधक प्रत्ययका अगाडि 'हु' तथा 'जा' धातुका निम्नलिखित वैकल्पिक संरूप हुन्छन्:

हु हो भ इ

जस्तै:

हु + इ होइ भइ होइन्छ भइन्छ

जा ॥ जा ग ॥ ।-इ

जस्तै

जा + इ जाइ गइ जाइन्छ गइन्छ

यस लघुअनुसन्धानले कर्मवाच्य र भाववाच्यमा हुने पदसङ्गतिका बारेमा पनि वर्णन गरेको छ । अकर्मक क्रियाको कर्तृवाच्यको वाच्य भाववाच्यको वाक्यमा रूपान्तरण हुँदा कर्तृवाच्यको कर्ता लोप हुन्छ र पदसङ्गति निलम्बित भई क्रिया नित्य नै तृतीय पुरुष, एकवचन, पुलिङ्गमा प्रकट हुन्छ, जस्तै:

लामो हिँडाइले म गल्नसम्म गलें । (कर्तृवाच्य)

गल्लसम्म गलियो (भाववाच्य)

‘हामी’ वा ‘आफू’ जस्ता प्रकटरूपमा देखापर्ने उद्देश्यहरूसमेतमा पनि पदसङ्गति पूर्ववत् निलम्बित नै रहन्छ :

हामी सबै एक दिन मरिन्छ ।

आफू त सुतिन्छ ।

माथिको पहिलो वाक्यमा रहेको ‘हामी’ पुरुष विशेषप्रति असम्बद्ध समावेशात्मक उद्देश्य हो भने दोस्रो वाक्यको ‘आफू’ प्रथम पुरुषको उद्देश्य हो । यी दुवै भाववाच्यका प्रयोगमा यथावत् रहेका छन् । त्यसो भए तापनि क्रियापद भने तृतीय पुरुष, एकवचन, पुलिङ्गका रूपमा नै रहन्छन् ।

उद्देश्य सापेक्ष कर्मवाच्यमा कर्म उक्त भई कर्म र क्रियाका बीचमा लिङ्ग, वचन र पुरुषमा सङ्गति हुन्छ । यस्ता कर्मवाच्यमा प्रकट हुने कर्ताको क्रियासँग कुनै प्रकारको सङ्गति वा मेल हुँदैन, जस्तै:

(सुमनद्वारा) गीत गाइन्छ ।

(तिनीहरूद्वारा) भाइ पिटिन्छ ।

कर्तृवाच्यबाट उद्देश्य सापेक्ष कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण गर्दा यस प्रकारको नियम घटित हुन्छ ।

उद्देश्य निरपेक्ष कर्मवाच्यमा क्रिया र कर्मका बीचमा पदसङ्गति हुँदैन । यसमा कर्म उक्त भए तापनि क्रिया र कर्मका बीच लिङ्ग, वचन, पुरुषसँग पदसङ्गति रहँदैन, जस्तै : (गोठालोद्वारा) गाईहरूलाई चराइन्छ ।

केटाहरूलाई कुटिन्छ ।

आँगनमा दरीहरू ओछ्याइयो ।

माथिका प्रयोगहरूमा ‘लाई’ विभक्ति चिह्न जोडिएको वा नजोडिएको कुनै पनि कर्मपदले उद्देश्य सापेक्ष कर्मवाच्यको जस्तो क्रियासँग सङ्गति देखाउँदैन ।

यसले वाच्यान्तरणका कारणहरू शीर्षकमा वाच्यपरिवर्तनका केही आधारहरू प्रस्तुत गरेको छ :

१. कुनै व्यक्तिलाई सम्बोधन गर्दा आदरसूचक तत्व देखाउन नचाहेमा वा आदर व्यक्त गर्न कठिनाइ अनुभव भएमा कर्तृवाच्यबाट वाच्यान्तरण गरिन्छ :

(क) घर गइन्छ कि गइँदैन ?

(ख) चिया खाइन्छ कि ?

२. व्यक्ति स्वयम् प्रकट नभई उसको पद र कार्यालय नै व्यक्तिका रूपमा प्रकट हुने स्थिति परेमा कर्म वा भाववाच्यको प्रयोग हुन्छ, जस्तै:

अर्थमन्त्रालयबाट आदेश जारी गरिएको छ ।

क्याम्पसद्वारा कक्षाहरू स्थगित गरिए ।

३. निर्वैयक्तिकताका सन्दर्भमा पनि वाच्यपरिवर्तन गरिन्छ, जस्तै:

भात खाइन्छ ।

त्यहाँ गइन्छ ।

४. सामाजिक र पारिवारिक नातासम्बन्धको विभेदले गर्दा सामाजिक स्तरले माथिल्लो पद या स्थितिमा पर्ने व्यक्ति पारिवारिक नाता सम्बन्धले तल्लो तहमा परेमा र पारिवारिक नाता सम्बन्धका दृष्टिले माथिल्लो तहमा परेको व्यक्ति पद या प्रतिष्ठाका दृष्टिले तल्लो तहमा परेमा अभिव्यक्तिगत सामान्यीकरण हुँदा वाच्यपरिवर्तन गरिन्छ ।

५. अर्को व्यक्तिले गरेको, कतै रहेको तथा घटित विषयहरूलाई अर्को कुनै व्यक्तिले वर्णन गर्दा पनि वाच्यपरिवर्तन गरिन्छ ।

नेपालीमा कर्तृवाच्यबाट भाव या कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुन नसक्ने अवस्थाहरू पनि छन् भन्दै यसले निम्नलिखित वाच्यपरिवर्तन हुन नसक्ने परिवेशको उल्लेख गरेको छ :

१. स्थित्यात्मक वा अस्तित्वबोधक 'हुनु' क्रियाबाट बनेको कर्तृवाच्य वाक्यान्तरण हुँदैन :

राम घरमा छ ।

म बिरामी छु ।

२. परिचयार्थक 'हुनु' क्रियाबाट बनेको कर्तृवाच्यको वाच्यान्तरण हुँदैन :

राम बालक हो ।

तिमी विद्यार्थी हो ।

३. अनुभावक कर्ता लिने मनोवैज्ञानिक क्रियापद भएका कर्तृवाच्यको अन्य वाच्यमा रूपान्तरण हुँदैन:

मलाई भोक लाग्यो ।

तिमीलाई पीर प्यो ।

४. उद्धरणहरू जहाँबाट जसरी लिएका छन् त्यसैअनुरूप रहने हुँदा तिनको वाच्यान्तरण हुँदैन, जस्तै:

“नस हाल्नुको ठाडो अर्थ खोलुवा गर्दा दिवंगत नसप्रेमी मेरा काकाको सम्भनाले सताउँछ । उहाँ हुनुहुन्थ्यो सच्चा र पक्का नसभक्त ।”

५. उखानहरूको वाच्यपरिवर्तन हुँदैन, जस्तै:

कहाँ जालास मछली मेरै ढडिया ।

६. अकर्मक क्रियाको प्रयोग हुँदा यदि तृतीय पुरुष उद्देश्य छ भने त्यस्तो कर्तृवाच्यको वाच्यान्तरण प्रायः हुँदैन, जस्तै:

हिजो महेश रोयो ।

हरि निदायो ।

७. उत्तम पुरुषको इच्छा अर्थबोधक क्रियाको वाच्यान्तरण हुँदैन, जस्तै:

म लाऊँ ।

हामी हाँसौँ ।

यस लघु अनुसन्धानले वाच्य-परिवर्तनको प्रयोग शीर्षकमा विभिन्न प्रकारका वाक्यहरू र ती वाक्यमा प्रयुक्त सकर्मक, अकर्मक, द्विकर्मक र पूरकापेक्षी क्रिया प्रयुक्त वाक्यहरूको कर्तृवाच्यबाट वाच्यान्तरण प्रक्रियालाई देखाएको छ ।

द्विकर्मक क्रियाको वाच्यान्तरण

द्विकर्मक क्रिया रहेको वाक्यलाई वाच्यान्तरण गर्दा मुख्य कर्म क्रियाद्वारा उक्त हुन्छ, गौण कर्मसँग क्रियाको पूर्ण संलग्नता रहँदैन, जस्तै:

म भाइलाई पुस्तक दिन्छु । (कर्तृवाच्य)

भाइलाई पुस्तक दिइन्छ । (कर्मवाच्य)

कतिपय द्विकर्मक क्रिया हुने वाक्यमा कहिलेकाहीं गौण कर्म नै नदेखिने हुन्छ भने कहिले गौण कर्म नै मुख्य भएर एउटै मात्र कर्म देखिने एककर्मात्मक धातु सरह हुन्छ, जस्तै :

भाइहरूलाई प्रश्न सोधिन्छ ।

यो वाक्य 'भाइहरूलाई सोधिन्छ' को रूपमा पनि प्रकट हुन्छ र 'प्रश्न सोधिन्छ' को रूपमा पनि प्रकट हुन्छ ।

पूरकापेक्षी क्रियाको वाच्यान्तरण

पूरकापेक्षी क्रिया सकर्मक भए कर्तृवाच्यबाट वाच्यान्तरण गर्दा पूरकपद विधेय विशेषण हुन्छ, जस्तै:

भतिजीले मलाई सानोबुबा भन्छिन् । (कर्तृवाच्य)

म सानोबुबा भनिन्छु । (कर्मवाच्य)

माथिको कर्तृवाच्यमा प्रयुक्त 'सानोबुबा' पूरकपद कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा विधेय विशेषण बनेको छ ।

संयुक्त क्रियाको वाच्यान्तरण

क्रियापदसँग सहायक क्रियापद मिलेर बनेका मिलित क्रियापदलाई संयुक्त क्रियापद भनिन्छ । संयुक्त क्रियामा कहीं कृदन्त र सहायक क्रियाको र कहीं क्रिया र सहायक क्रियाको योग हुन्छ । यी दुवै किसिमका संयुक्त क्रियामा वाच्यपरिवर्तन हुँदा मुख्य क्रिया या कृदन्तमा नै परिवर्तन भएको देखिन्छ, जस्तै:

राम काम गर्दो थियो । श्र काम गरिँदो थियो ।

रामले चिठी लेख्यो होला । श्र चिठी लेखियो होला ।

कालहरूमा विशेष अर्थ बुझाउनेभैँ अरू विशेष अर्थ बुझाउने गरी नु, नै, दै, तै, न प्रत्ययान्त क्रिया जोडिएर बनेको क्रियालाई पनि मिलित क्रिया भनिएको छ । त्यस्ता क्रियापदहरूको वाच्यान्तरण हुँदा असमापिका या कृदन्त र समापिका क्रियामध्ये समापिका क्रियामा मात्र वाच्यान्तरण प्रक्रिया घटित हुन्छ, जस्तै:

म खाँदै भन्छु । श्र खाँदै भनिन्छ ।

हामी रोप्दै हेर्छौँ । श्र रोप्दै हेरिन्छ ।

माथिका मिलित क्रियाहरू सकर्मक धातुबाट बनेका हुन् । तीमध्ये प्रत्येक वाक्यमा एउटा समापिका क्रिया र एउटा असमापिका क्रिया या कृदन्तको मेल भएको छ । असमापिका क्रियाको मात्र परिवर्तन गर्न मिल्दैन, जस्तै:

म हाँस्दै जान्छु । श्र हाँस्दै गइन्छ ।

म डुल्दै खान्छु । श्र डुल्दै खाइन्छ ।

माथिका वाच्यान्तरित क्रियामा जुन समापक क्रिया छ त्यसमा नै 'इ' प्रत्यय थपिएको छ ।

यसले जटिल वाक्यअन्तर्गत मिश्र, संयुक्त र मिलित वाक्यलाई राखेर यी तीनै वाक्यहरूको वाच्यान्तरण प्रक्रियालाई देखाएको छ ।

मिश्र वाक्यको वाच्यान्तरण

मिश्रवाक्यलाई पनि एककर्तात्मक मिश्रवाक्य र द्विकर्तात्मक मिश्रवाक्य गरी विभाजन गरिएको छ । द्विकर्तात्मक मिश्रवाक्यको वाच्यान्तरण प्रक्रियामा लिङ्ग, पुरुष, कर्ता आदिको अस्तित्व गौण र कतै निलम्बित समेत हुने हुँदा यसको वाच्यान्तरण गरेको खण्डमा यस प्रसङ्गमा अनावश्यक कुरा उल्लेख हुने हुँदा यसको वाच्यान्तरण हुँदैन भने एककर्तात्मक मिश्रवाक्यको वाच्यान्तरण हुन्छ, जस्तै:

म पढ्छु भने सफल हुन्छ । श्र पढिन्छ भने सफल पनि भइन्छ ।

तिमी जस्तो परिश्रम गर्छौँ त्यस्तै फल पाउँछौँ । श्र जस्तो परिश्रम गरिन्छ त्यस्तै फल पाइन्छ ।

संयुक्त वाक्यको वाच्यान्तरण

संयुक्त वाक्यलाई पनि एककर्तात्मक र द्विकर्तात्मक गरी विभाजन गरिएको छ र यी दुवै संयुक्त वाक्यको वाच्यान्तरण प्रक्रियालाई देखाइएको छ, जस्तै:

एककर्तृक

राम सबेरै सुत्छ, सबेरै उठ्छ ।

महेश सिनेमा हेर्छ, अनि ऊ छिट्टै फर्कन्छ । श्र महेशद्वारा सिनेमा हेरिन्छ, अनि ऊ छिट्टै फर्कन्छ ।

तिमी दुई घण्टा सुत अनि ठीक समयमा उठ । श्र तिमीद्वारा दुई घण्टा सुतियोस् अनि ठीक समयमा उठियोस् ।

म यहीं बसूँ कि आऊँ ।

माथिको एककर्तात्मक मिश्रवाक्यमा तृतीय पुरुष अकर्मक क्रिया र प्रथम पुरुष इच्छार्थकवाहेक अरू सबैको वाच्यान्तरण गरिएको छ ।

द्विकर्तृक

म आऊँ कि तिमी आउँछौ ? श्र म आऊँ कि तिमीद्वारा आइन्छ ?

हामी पढ्छौँ भने तिमी हेर । श्र हामीद्वारा पढिन्छ, भने तिमीद्वारा हेरियोस् ।

राम ढिलो सुत्छ, तर तिमी सबेरै सुत्छौ । श्र राम ढिलो सुत्छ, तर तिमीद्वारा सबेरै सुतिन्छ ।

माथिका द्विकर्तात्मक संयुक्त वाक्यमा तृतीय पुरुष, अकर्मक क्रिया र प्रथम पुरुष, इच्छार्थकवाहेक अरू सबैको वाच्यान्तरण गरिएको छ ।

मिलित वाक्य

मिलित वाक्य संयुक्त र मिश्रवाक्यको मेलबाट बन्छ । यसमा पनि वक्ताको चाहानाअनुसार कहिले सबै उपवाक्य या वाक्यखण्डको परिवर्तन हुन्छ, भने कहिले कुनै कुनैको मात्र हुने हुन सक्छ, जस्तै:

कर्तृवाच्य

यस विद्यालयका विद्यार्थीहरू धेरै पढ्छन्, तापनि त्यो सफलता यिनीहरूलाई प्राप्त भएको छैन, जुन अरू विद्यालयका विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेका छन् ।

कर्मवाच्य

यस विद्यालयका विद्यार्थीहरूद्वारा धेरै पढिन्छ, तापनि त्यो सफलता यिनीहरूलाई प्राप्त भएको छैन, जुन अरूद्वारा प्राप्त गरिएको छ ।

कर्तृवाच्य

तिमी जान्छौ र आउँछौ तापनि त्यसरी आउने जाने क्रम सबैले राख्न सक्दैनन्, जसरी तिमिले सकेका छौ ।

भावकर्म

तिमीद्वारा जाइन्छ र आइन्छ तापनि त्यसरी आइने गइने क्रम सबैद्वारा राख्न सकिँदैन जसरी तिमिद्वारा सकिएको छ ।

यी मिलित वाक्यका उदाहरणहरू हुन् । यिनमा परेका क्रियाहरू जुन वाच्यपरिवर्तन हुन नसक्ने परिवेशमा परेका छैनन् ती सबैको वाच्यपरिवर्तन गरिएको छ भने वाच्यपरिवर्तन हुन नसक्ने परिवेशमा परेका क्रियाको वाच्यपरिवर्तन गरिएको छैन ।

केही धातुबाट बनेका प्रयोगहरू अर्थका हिसावले कर्तृवाच्यका र रूपका दृष्टिले कर्मवाच्यका जस्ता देखिन्छन् भने केही प्रयोगहरू कर्तृवाची रूपमा रहेर पनि भाव या कर्मवाच्यको अर्थ दिन्छन् । यस्तो प्रयोगलाई यहाँ विशेष प्रयोगअन्तर्गत राखेर चर्चा गरिएको छ, जस्तै:

१. तिम्रो मगज सड्कियो ।
२. बस टक्क रोकियो ।
३. मलाई भोक लाग्यो ।
४. मबाट यो काम हुँदैन ।

माथिका (१) र (२) वाक्यमा प्रयुक्त क्रियाका रूपलाई हेर्दा कर्म या भाववाच्यजस्तो लाग्ने भए तापनि वस्तुतः यी कर्तृवाच्यकै रूप हुन् भने (३) र (४) वाक्यमा प्रयुक्त क्रियापद कर्तृवाच्यको रूपमा छन् र पनि भाववाच्यकै अर्थ दिन्छन् ।

यस लघुअनुसन्धानमा दरबारी आदरार्थीका सम्बन्धमा पनि चर्चा गरिएको छ । “दरबारी आदरार्थी (विशिष्ट आदरार्थी) प्रयोग भएका वाक्यहरू कर्म या भाववाच्य जस्तो देखिए तापनि ती वाक्यहरू कर्तृवाच्यमा नै प्रकट भइरहेका हुन्छन्, जस्तै :”

१. सरकारबाट नाटक नजर गरिबक्सियो ।
२. युवराज्ञी सुक्ला भइबक्सियो ।

यसको परिशिष्ट खण्डमा केही धातुहरूको विभिन्न अर्थकाल आदिमा हुने वाच्यपरिवर्तन प्रक्रियालाई देखाइएको छ ।

यसरी प्रस्तुत लघुअनुसन्धानले वाच्यको परिभाषा, वाच्यको प्रकार, वाच्यनिर्माणअन्तर्गत कर्म र भाववाची क्रियाको आधारपद निर्माण प्रक्रिया, वाच्य र पदसङ्गति, वाच्यान्तरणका कारणहरू, वाच्यान्तरण हुन नसक्ने अवस्थाहरू, विभिन्न क्रियापद प्रयोग भएका वाक्यहरूको वाच्यान्तरण र केही धातुहरूको अर्थकाल आदिमा हुने वाच्यपरिवर्तन प्रक्रियाको चर्चा गरेको छ भने सकर्मक क्रियाबाट हुने

भावकर्मवाच्य, वाच्य र अन्य व्याकरणिक कोटिहरू (वाच्य र आदर, वाच्य र पुरुष आदि) का बीचमा हुने सम्बन्ध आदिको अध्ययन गरेको छैन ।

२.४.३ 'नेपालीमा पदावली व्यवस्था'

देवीप्रसाद गौतमले आफ्नो विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध 'नेपालीमा पदावली व्यवस्था' (२०५३) मा क्रियापदका घटकहरू र न्व सम्बन्ध शीर्षकमा वाच्यका सम्बन्धमा चर्चा गरेका छन् । उनले रूपान्तरित क्रियाअन्तर्गत प्रेरणार्थकता र वाच्यान्तरणलाई लिएका छन् । न्व सिद्धान्तअनुसार यस्ता क्रियालाई शब्दकै तहमा लिई तिनले संरचनामा पार्ने प्रभावको अध्ययन गरिएको छ । रूपान्तरण व्याकरणअनुसार रूपान्तरित भएका र रूपान्तरित नभएका क्रियाको अधिकतम प्रायणोजन पृथक हुन्छ । यस सिद्धान्तबाट वाच्यपरिवर्तन हुनुअघि र वाच्यपरिवर्तन भएपछि क्रियापदले लिने प्रायोजन एउटै हुँदैन घटबढ हुन्छ ।

न्व सिद्धान्तअनुसार वाच्यान्तरित क्रियाले प्रदान गर्ने थिटा सम्बन्ध र कारकीय सम्बन्ध विशिष्ट हुन्छ । वाच्यान्तरित भएका क्रियाले नृनाप, वो का ठाउँमा थिटा भूमिका प्रदान गर्दैनन् । अन्तः संरचनामा यस्ता क्रियाको उद्देश्यस्थल शून्य स्थितिमा रहन्छ तर वाच्यान्तरित नभएका क्रियाले नृनाप, वो का ठाउँमा थिटा भूमिका प्रदान गर्दछन् । बहिः संरचनामा वाच्यान्तरित क्रियाले नृनाप, वो का ठाउँमा कर्म कारकको समायोजन गर्दछन् तर वाच्यान्तरित नभएका क्रियाले भने नृनाप, वो का ठाउँमा कर्ताकारकको समायोजन गर्दछन् ।

कर्तृवाच्यको उद्देश्य कर्मवाच्य तथा भाववाच्यमा बदलिँदा तिनले थिटा भूमिका प्राप्त गर्दैनन् । सामान्यतया कर्मवाच्यका क्रियाले कर्मस्थानमा मात्र थिटा भूमिका प्रदान गर्दछन्, उद्देश्यस्थानमा थिटा भूमिका प्रदान गर्दैनन्, जस्तै:

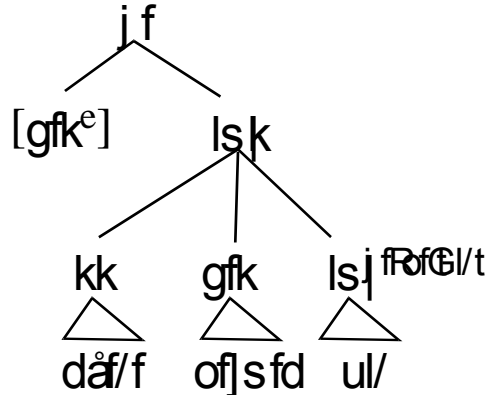
१५७ (क) मैले रामलाई देखें : अभिकर्ता र उदासीन

१५७ (ख) मद्वारा राम देखियो : उदासीन

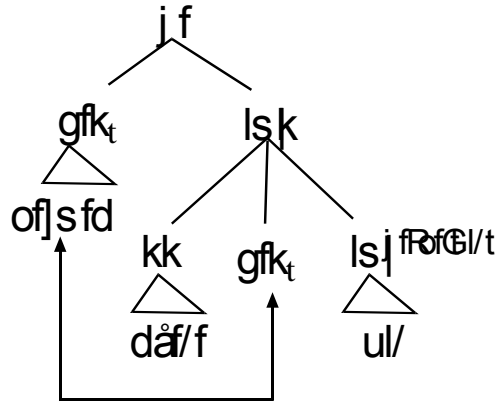
माथिको उदाहरण (क) मा कर्तृवाच्यको उद्देश्य 'म' ले अभिकर्ताको भूमिका प्राप्त गरेको छ भने कर्मको स्थानमा रहेको 'राम' ले उदासीनको भूमिका प्राप्त गरेको छ । यो वाक्य वाच्यान्तरण भई (ख) कर्मवाच्य बन्दा कर्तृवाच्यको उद्देश्य 'म' ले थिटा भूमिका प्राप्त गरेको छैन, कर्मवाच्यका क्रियाले कर्म स्थानमा मात्र उदासीनको थिटा भूमिका प्रदान गरेको छ ।

गौतमले कर्मवाच्य तथा भाववाच्यका क्रियाले नृनाप, वो का रूपमा नामपदावलीलाई थिटा भूमिका प्रदान गर्न सक्दैन (चम्स्की, १९८२ : ११७-२२७) भन्ने चम्स्कीको भनाइलाई उद्धृत गर्दै अन्तः संरचनामा कर्मवाच्य तथा भाववाच्यको नृनाप, वो को स्थान नृनाप^म का रूपमा रहेको हुन्छ भन्ने कुरा निम्न आरेखबाट स्पष्ट पारेका छन् :

(क)

(ख)

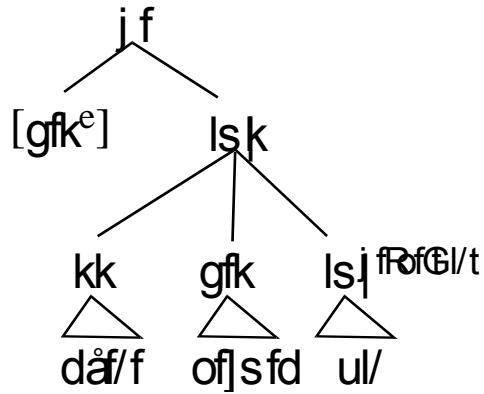
१५९ (क) मैले यो काम गरें ।

१५९ (ख) यो काम (मद्वारा) गरियो ।

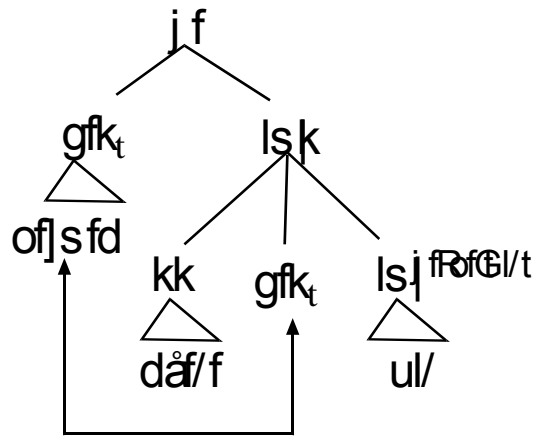
(ख) को अन्तः संरचना (क) वाक्य हो र यो अन्तः संरचना बहिः संरचनाका रूपमा (ख) वाक्यमा रूपान्तरित भएको छ । कर्मवाच्यको क्रियाको उपकोटीकरणअन्तर्गत अन्तः संरचनाका तहमा ऽनाप, वो को ठाउँमा शून्य संरचना अर्थात् ऽनाप^भ आउने हुँदा यो अथिटा स्थान हो । यस्तो अथिटा स्थानमा बहिः संरचनामा 'यो काम' सञ्चलन नियम लागी सञ्चलित भएको छ ।

वाच्यान्तरित भएका क्रियाले ऽनाप, क्रिपे का ठाउँमा नामपदावलीलाई कारकीय सम्बन्ध समायोजन गर्दै नन् । यसको मुख्य कारण के हो भने अन्तः संरचनामा रहेको ऽनाप, क्रिपे बहिः संरचनामा अनिवार्यरूपमा अग्रीकृत हुन्छ र ऽनाप^भ का ठाउँमा सर्दछ र + सक्रिले कर्ताकारक समायोजन गर्दछ भन्दै यसलाई निम्न आरेखबाट स्पष्ट पारेका छन्:

(क)

(ख)

माथि उदाहरण (क) को अन्तः संरचनामा ढनाप, क्रिपे का ठाउँमा आएको 'यो काम' अवशेष छोडी (ख) को बहिः संरचनामा ढनाप, वो का रूपमा सरेको छ ।

कर्मवाच्य तथा भाववाच्यको ढनाप, वो मा □ भूमिका समायोजन हुँदैन र सबै कर्मवाच्य तथा भाववाच्यका क्रियाको अन्तः संरचनाको ढनाप, वो नाप^m का रूपमा रहेको हुन्छ भन्ने चम्स्कीको सिद्धान्तका आधारमा गौतमले नेपालीको कर्तृवाच्यको क्रिया 'पढ्' र कर्मवाच्यको क्रिया 'पढि'को उपकोटीकरण खाका निम्न लिखित हुने बताएका छन्:

१२५४ (क) पढ् → (नाप नाप क्रि)

१२५५ (ख) पढि → नाप^m (नाप क्रिविप क्रि रूपान्तरित)

यसअनुसार 'पढ्' र 'पढि'को अन्तः संरचना र अन्तः संरचनाबाट व्युत्पन्न हुने बहिः संरचनाका वाक्यहरूको उदाहरण पनि दिएका छन्, जस्तै:

अन्तः संरचना

१२५६ (क) नाप मैले नाप पाठ क्रिप पढें ।

१२५७ (ख) नाप^म (नाप पाठ क्रिविप मद्वारा क्रिप पढियो ।

बहिः संरचना

(क) मैले पाठ पढे ।

(ख) पाठ मद्वारा पढियो ।

(ख) अन्तः संरचनाबाट बहिः संरचनामा अग्रीकृत भएको छ । अग्रीकृत स्थान नाप^म भएको र नाप^म □ स्थान भएकाले अन्तः संरचनामा क्रिपअन्तर्गतको नाप 'पाठ' बहिः संरचनामा उद्देश्यका रूपमा आएको छ ।

गौतमका अनुसार क्रियाको रूपावलीगत सङ्गति 'पाठ'का आधारमा निर्दिष्ट भएकाले 'पाठ' अग्रीकृत भएको हो भन्न मिल्ने देखिन्छ । यस आधारमा कर्मवाच्य तथा भाववाच्यका क्रियाले (नाप, वा) का ठाउँमा □ भूमिका प्रदान गर्दै न भन्ने □ सिद्धान्त नेपालीमा मिल्ने देखिन्छ । उनले यस आधारमा कर्मवाच्य तथा भाववाच्यमा पदावलीको अन्तः संरचना र बहिः संरचनामा रूपान्तरित हुँदा लाग्ने सञ्चलन प्रक्रिया निम्नअनुसार हुने देखाएका छन् :

१२६० (क) (वा (नाप^म) क्रिप (नाप पाठ (क्रिविप मद्वारा क्रिप पढियो) उद्देश्यीकरण
⇒

१२६० (ख) (वा (नाप पाठ (क्रिप (क्रिविप मद्वारा क्रिप पढियो)

१२६० (ग) पाठ मद्वारा पढियो ।

माथिको रूपान्तरण प्रक्रियाअनुसार शून्य संरचना भएको ठाउँमा उद्देश्यीकरण रूपान्तरण नियमअनुसार अन्तः संरचनाको कर्म बहिः संरचनामा कर्ता स्थलमा रूपान्तरित भएको छ । 'पाठ'ले आफ्नो पुरानै ठाउँमा क्रिबाट □ भूमिका पाइसकेपछि (नाप^म) को □ स्थलमा सञ्चलित भएको छ । नाप^म □ स्थल भएको भए पाठले आफ्नो पुरानो ठाउँबाट र सञ्चलित भएको ठाउँबाट □ भूमिका पाउने थियो तर कर्मवाच्य तथा भाववाच्यका क्रियाले (नाप, वा) का ठाउँमा □ भूमिका समायोजन नगर्ने हुँदा दोहोरो समायोजन भएको छैन ।

गौतमका अनुसार अङ्ग्रेजीको वाच्यान्तरित कर्ता वाक्यको सुरुमा आउन नसक्ने हुँदा (नाप, क्रिप) बहिः संरचनामा स्थानान्तरित भएको हो र वाच्यान्तरित कर्ता अन्तः संरचना तथा बहिः संरचनामा क्रिविपका रूपमा रहन्छ भन्ने पर्ने स्थिति छ । नेपालीमा चाहिँ वाच्यान्तरित कर्ता वाक्यको सुरुमा आउने भएकोले अन्तः संरचना तथा बहिः संरचनामा क्रिविपका रूपमा रहेको भन्न मिल्दैन । रूपान्तरण व्याकरणअनुसार वाक्यबाट सोभै अधीनस्थ भई वाक्यको सुरुमा आउने घटक क्रिविप नभई नाप हुन्छ ।

१२६५ (क) मद्वारा चिठी लेखियो ।

१२६६ (ख) दद्यथ णभ व भिततभच धवक धचप्ततभल

१२६७ (ग) चिठी मद्दारा लेखियो ।

१२६८ (घ) ँ भिततभच धवक धचप्ततभल दथ णभा

उदाहरण १२६६-१६८ का अङ्ग्रेजीका उदाहरणमा वाच्यान्तरित कर्ता क्तिपअन्तर्गत मात्र आउने र वाक्यको अधि नआउने हुँदा यसको ठाउँ (नाप, वा) देखिँदैन । व्याकरणात्मक कर्ता वाक्यको आदिमा मात्र आउने हुँदा बहिः संरचनामा यसको ठाउँ (नाप, वा) बाहेक अन्यत्र नहुने देखिन्छ । यसैका आधारमा चम्स्की (१९८२ : ११७-१२७) मा वाच्यान्तरित कर्ता (नाप, वा) मा आउँदैन भन्ने निष्कर्ष निकालिएको हो । नेपालीमा चाहिँ अङ्ग्रेजीको भन्दा भिन्न स्थिति छ । माथि दिइएका उदाहरणअनुसार नेपालीमा वाच्यान्तरित कर्ता वाक्यको सुरुमा आउन पनि सक्छ र व्याकरणिक कर्ता वाक्यको बीचमा पनि आउन सक्छ । पदक्रमका आधारमा अङ्ग्रेजीमा वाच्यान्तरित कर्ता (नाप, वा) मा नआउने तर नेपालीमा वाच्यान्तरित कर्ता अन्तः संरचनामा (नाप, वा) का रूपमा आउने देखिन्छ भन्दै गौतमले चम्स्कीको कर्मवाच्य तथा भाववाच्यको (नाप, वा) (नाप^भ) का रूपमा रहन्छ र बहिः संरचनामा (नाप, क्तिप) सञ्चलित हुन्छ भन्ने मान्यता नेपालीमा मेल नखाने उल्लेख गरेका छन् । अन्तः संरचनामा नेपाली वाच्यान्तरित कर्ताका कर्मवाच्य तथा भाववाच्यका क्रियाले (नाप, वा) स्थलमा □ भूमिका समायोजन गर्ने नगर्ने कुराको निधो हुनसक्छ । वालेस (१९८५: २१४-२१५) का अनुसार नेपाली वाच्यान्तरित कर्ता आत्मवाची शब्दको सहसन्दर्भक हुन सक्छ, विशेषक उपवाक्यलाई लिएर आउन सक्छ र समान नामपदलाई नियन्त्रण गर्न सक्छ । वाच्यान्तरित क्रियाको (नाप, वा) मा आउने नामपदावलीका यी विशेषताहरू भएको आधारमा वालेसले वाच्यान्तरित कर्तालाई (नाप, वा) मा राखेका हुन् भन्दै गौतमले यसबाट कर्मवाच्य तथा भाववाच्यको (नाप, वा) अन्तः संरचनामा पनि नाप^भ का रूपमा रहँदैन भन्ने निष्कर्ष निकालेका छन् ।

कर्मवाच्य तथा भाववाच्यका क्रियाले समायोजन गर्ने (नाप, क्तिप) मा आउने नामपदावली बहिः संरचनामा अनिवार्यरूपमा अग्रीकृत हुन्छ र अग्रीकरण हुने ठाउँको निर्धारणका निमित्त (नाप, वा) लाई नाप^भ का रूपमा लिइएको हो, जस्तै:

१२७० नाप^भ (चोरहरू) पुलिसबाट पक्रिए

१२७१ नाप चोरहरू^{१९७०} पुलिसबाट पक्रिए

१२७२ नाप^भ ^{१९८०}न्भकवलथ० धवक मभाभवतभम दथ ञभचषअवे

१२७३ नाप^{न्भकवलथ} ^{१९७०} धवक मभाभवतभम दथ ञभचषअवे

१२७० को (नाप, क्तिप) का रूपमा रहेको 'चोर' र १२७२ को ^{१९८०}न्भकवलथु बहिः संरचनामा अग्रीकृत भई नाप^भ का ठाउँमा आएका छन् । अङ्ग्रेजीमा वाच्यान्तरित

क्रियाको (नाप, क्रि) अनिवार्यरूपमा अग्रीकृत हुने हुँदा अग्रीकृत हुने ठाउँको निर्धारणका निमित्त कर्मवाच्य तथा भाववाच्यका क्रियामा (नाप, वा) नाप^म का रूपमा रहन्छ भन्न मिल्ने देखिन्छ । तर नेपालीमा सबै कर्मवाच्य तथा भाववाच्यका (नाप, वा) अग्रीकृत हुँदैनन् जस्तै:

१२७४ (क) हामीले डाकाहरूलाई पिट्यौं ।

१२७४ (ख) डाकाहरूलाई पिटियो ।

१२७५ (क) मैले विद्यार्थीहरूलाई भाषाविज्ञान पढाएँ ।

१२७५ (ख) विद्यार्थीहरूलाई भाषाविज्ञान पढाइयो ।

१२७४ - १२७५ का (क) वाक्यका (नाप, क्रिप) का रूपमा आएका डाकाहरूलाई र विद्यार्थीहरूलाई (ख) वाक्यमा अग्रीकृत भएका छैनन् । अग्रीकृत स्थान (नाप, वा) भएको र यी पदावलीहरू 'लाई' विभक्तिबाट सङ्केतित भएकाले उद्देश्यका ठाउँमा आउन नसकेका हुन् । यसैले नेपालीमा अन्तः संरचनाको (नाप, क्रिप) बहिः संरचनाको नाप^म का ठाउँमा अनिवार्यरूपमा आउँछ भन्न नमिल्ने हुँदा वाच्यान्तरित क्रियाले प्रदान गर्ने □ भूमिकाको निक्कैल □ सिद्धान्तले निर्देश गरेअनुसार हुन नसक्ने देखिन्छ । कर्मका रूपमा रहेका तलका राजा र रानी (नाप, वा) ठाउँमा अग्रीकृत नभएका हुनाले १२७६ क-ख वाक्य व्याकरणिक बनेका छन् ।

(क) चौरालीमा राजा भेटियो ।

(ख) चौरालीमा रानी भेटियो ।

नेपालीमा सकर्मक क्रियाको (नाप, क्रिप) पनि अग्रीकृत नभई अकर्मक क्रियाको भाववाच्यभैँ माथि देखाइए सरह कर्ता क्रिया सङ्गति नभएकाले कर्मवाच्यको स्थिति पाइन्छ । नेपालीमा क्रियाको प्रकृति र (नाप, क्रिप) को अग्रीकरण प्रक्रिया निम्नानुसार छ :

क्रिया	(नाप, वा) सित सङ्गति	(नाप, क्रिप) सित सङ्गति	वाच्य
अकर्मक	-	-	भाववाच्य
सकर्मक (१)	+	+	कर्मवाच्य
(२)	-	-	कर्मभाववाच्य
द्विकर्मक (१)	+	+	कर्मवाच्य
(२)	-	-	कर्मभाववाच्य

माथिको तालिकामा सकर्मक तथा द्विकर्मक क्रिया भएका (१) वाक्यहरूमा (नाप, क्रिप) अग्रीकृत भई (नाप, वा) का ठाउँमा सरेर क्रियासित सङ्गतिसम्बन्ध जनाए

तापनि (२) वाक्यहरूमा (नाप, क्रिप) अग्रीकृत नभई सोही ठाउँमा रहने हुँदा सङ्गतिसम्बन्ध स्थापित भएको छैन । यस्ता नामपदावलीहरू 'लाई' बाट सङ्केतित हुन्छन् । यसैले नेपालीमा पाइने कर्मभाववाच्यको स्थिति सकर्मक तथा द्विकर्मक वाच्यान्तरित क्रियाको अग्रीकरणसम्बन्धी □ सिद्धान्त प्रतिकूल देखिन्छ ।

वालेस (१९८५ : २००९) नेपालीका सबै क्रियाहरू वाच्यान्तरित हुन सक्छन् भन्ने तर्कको खण्डन गर्दै यिनले 'मलाई भोक लाग्यो ।', 'मलाई चिलायो ।' जस्ता वाक्यहरू वाच्यान्तरित हुन नसक्ने तर्क प्रस्तुत गरेका छन् । यिनका अनुसार नेपालीका सबै कर्तृवाच्यलाई कर्मवाच्य वा भाववाच्यमा बदल्न सकिँदैन र कतिपय क्रियाहरू वाच्यान्तरित रूपमा नहुँदा पनि तिनीहरूले कर्मवाच्य वा भाववाच्यलाई नै सङ्केत गरेका हुन्छन्, जस्तै:

१२७८ मलाई किताब चाहियो ।

१२७९ यहाँ के-के सामानहरू पाइन्छन् ?

१२८० यो काम हरिबाट सम्भव छैन ।

१२८१ बुवाबाट आज्ञा भयो ।

१२७८-१२७९ मा वाच्यान्तरित क्रियाको रूप छ तर ती वाक्यहरूलाई कर्तृवाच्यमा बदल्न सकिँदैन भने १२८०-१२८१ वाक्यमा क्रियाको रूप वाच्यान्तरित स्थितिमा नभए तापनि वाक्यहरूचाहिँ वाच्यान्तरित छन् ।

गौतमले कर्तृवाच्यको क्रिया कर्मवाच्य तथा भाववाच्यमा रूपान्तरित हुन्छन् भन्दै कर्तृवाच्यको मूल अप्रेरणार्थी तथा प्रेरणार्थी तथा व्युत्पन्न क्रिया सबै कर्म वा भाववाच्यमा रूपान्तरित हुने बताएका छन्, जस्तै:

(क) अप्रेरणार्थी मूल क्रियाबाट भिन्न वाच्यमा रूपान्तरण

मूल क्रिया	क्रियाप्रकार	प्रत्यय	क्रिया
गर्	स.क्रि.	इ	गरि
रु	अ.क्रि.	इ	रोइ
धु	स.क्रि.	इ	धोइ
दि	द्वि.क्रि.	इ	दिइ
आउ	अ.क्रि.	इ	आइ आदि ।

(ख) प्रेरणार्थी व्युत्पन्न क्रियाबाट भिन्न वाच्यमा रूपान्तरण :

मूल क्रिया	क्रियाप्रकार	प्रत्यय	क्रिया
गराउ	स.क्रि.	इ	गराइ
खुवाउ	द्वि.क्रि.	इ	खुवाइ

सुताउ	स.क्रि.	इ	सुताइ आदि ।
-------	---------	---	-------------

(ग) अप्रेरणार्थी मूल क्रियाबाट भिन्न वाच्यमा रूपान्तरणः

मूल क्रिया	क्रियाप्रकार	प्रत्यय	क्रिया
कमाउ	स.क्रि.	इ	कमाइ
ओताउ	स.क्रि.	इ	ओताइ
धुवाउ	द्वि.क्रि.	इ	धुवाइ
रसाउ	अ.क्रि.	इ	रसाइ
दुब्लाउ	अ.क्रि.	इ	दुब्लाइ
छटपटाउ	अ.क्रि.	इ	छटपटाइ आदि ।

(घ) प्रेरणार्थी व्युत्पन्न क्रियाबाट भिन्न वाच्यमा रूपान्तरणः

मूल क्रिया	क्रियाप्रकार	प्रत्यय	क्रिया
भुत्ल्याउ	स.क्रि.	इ	भुत्ल्याइ
मुड्क्याउ	स.क्रि.	इ	मुड्क्याइ
थन्क्याउ	स.क्रि.	इ	थन्क्याइ
छोट्याउ	स.क्रि.	इ	छोट्याइ
धमिल्याउ	स.क्रि.	इ	धमिल्याइ
हुत्याउ	स.क्रि.	इ	हुत्याइ

यसरी गौतमले वाच्यलाई रूपान्तरित क्रियाअन्तर्गत राखेर अध्ययन गरेका छन् । यिनले रूपान्तरणवादी मान्यताअनुसार वाच्यलाई हेरी यसको विस्तृत अध्ययन गरेका छन् तर वाच्यको परिभाषा, वाच्यको वर्गीकरण, वाच्यान्तरण प्रक्रिया, वाच्यान्तरणका सन्दर्भ, वाच्यान्तरण हुन नसक्ने अवस्थाका बारेमा विस्तृत अध्ययन गरेका छैनन् ।

२.५ वाच्यको परिभाषाहरूमा देखिने साझा र पृथक् कुराहरू

जे.ए. एटनदेखि आरम्भ भएको नेपाली वाच्यको अध्ययन परम्परालाई आजसम्म आइपुग्दा थुप्रै विद्वानहरूले अगाडि बढाएको पाइन्छ तापनि नेपाली वाच्यलाई परिभाषित गर्ने प्रयास थोरै मात्र विद्वानहरूले गरेको देखिन्छ । नेपाली वाच्यलाई प्रथमपटक परिभाषित गर्ने विद्वान हेमराज पण्डित (चन्द्रिका) हुन् । उनका अनुसार वाच्य भनेको: “क्रियापदबाट क्रियाको कर्ता, कर्म अथवा व्यापार जुन मुख्य भई

बुझिन्छ त्यसलाई वाच्य भनिन्छ ।” यस परिभाषालाई नियाल्दा वाच्य कर्ता, कर्म र क्रियापदबीचको आर्थी सम्बन्धमा आधारित हुने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

‘अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन’ (२०३६) ले “वाच्य भनेको कर्ता, कर्म वा भावमध्ये कुनै एक वाच्य प्रधान हुनु हो ।” भनेको छ । यसले दिएको वाच्यको परिभाषा ‘चन्द्रिका’ व्याकरणकै परिभाषासँग मिल्दो देखिन्छ अर्थात् यसले पनि कर्ता, कर्म र क्रिया बीचको आर्थी सम्बन्धमा नै जोड दिएको छ ।

‘माध्यमिक नेपाली व्याकरण’ ले वाच्यलाई यसरी चिनाएको छ : “वाक्यमा कर्ता, कर्म वा भावको काम बुझाउँदा फेरिने रूप वाच्य हो ।” यसले वाक्यमा कर्ता, कर्म र भावअनुसार क्रियापदको रूप फेरिने हुँदा क्रियाको रूपको आधारमा वाच्यको निक्यौल गर्न सकिने उल्लेख गरेको छ । अघिल्लो परिभाषा आर्थी सम्बन्धमा आधारित थियो भने यो परिभाषा रूपात्मक सम्बन्धमा आधारित छ ।

‘शब्दरचना र वर्णविन्यास’ ले वाच्य भनेको “अर्थमा परिवर्तन नगरी वाक्यमा क्रियाको सम्बन्ध कर्ता, कर्म र भावसँग फेर्ने ढङ्ग हो ।” भनेको छ । यो परिभाषाले पनि कर्ता, कर्म र क्रिया बीचको आर्थी सम्बन्धमा नै जोड दिएको छ ।

‘नेपाली वाक्य व्याकरण’ ले वाच्यलाई अलि भिन्न तरिकाबाट चिनाउन खोजेको छ : “क्रियाको अन्तिम प्रत्यय वाक्यमा वाचक हुने भएकोले त्यससँग मेल राख्ने नाम नै वाच्य हो ।” क्रियाको अन्तिम प्रत्ययले वाक्यमा प्रयुक्त नामिक पदसँग राख्ने सम्बन्धका आधारमा वाच्यलाई चिनाउने प्रयत्न गर्नु यस परिभाषाको आफ्नोपन हो भने रूपात्मक सम्बन्धलाई जोड दिनु परम्पराकै अनुसरण हो ।

‘समसामयिक नेपाली व्याकरण’ले वाच्यलाई यसरी चिनाएको छ : “वाक्यमा कर्ता, कर्म र भावमध्ये कुनै एकलाई प्रधान मान्ने व्याकरणात्मक युक्तिलाई वाच्य भनिन्छ ।” यो परिभाषाले पनि आर्थी सम्बन्धलाई नै जोड दिएर पूर्ववत् परिभाषाकै अनुसरण गरेको छ ।

माथिका वाच्यसम्बन्धी परिभाषालाई हेर्दा यिनीहरूमध्ये कुनैले अर्थ पक्षलाई मात्र जोड दिएका छन् भने कुनैले व्याकरणिक पक्षलाई जोड दिएका छन् । यी सबैलाई समेटेर वाच्यको उपयुक्त परिभाषा यसरी दिन सकिन्छ: वाक्यमा प्रयुक्त क्रियापदले कर्ता, कर्म र भावसँग प्रमुखरूपमा राख्ने आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्धलाई वाच्य भन्दछन् । क्रियाको सम्बन्ध प्रमुखरूपमा कर्तासँग भए कर्तृवाच्य, कर्मसँग भए कर्मवाच्य र कर्ता र कर्मसँग नभई भाव वा व्यापारसँग भए भाववाच्य र भावकर्मवाच्य हुन्छ ।

२.६ वाच्यका प्रकारहरूमा देखिने साझा र भिन्न कुराहरू

नेपाली वाच्यको अध्ययनपरम्परा जे.ए. एटनदेखि आरम्भ भएको हो भने वर्गीकरणको परम्पराचाहिँ टर्नबुलदेखि आरम्भ हुन्छ । टर्नबुलदेखि आजसम्म आइपुग्दा विभिन्न विद्वान्हरूले वाच्यको वर्गीकरण यसरी गरेका छन् :

१. 'नेपाली ग्रामर एण्ड भोकाबुलरी'

(क) कर्तृवाच्य

(ख) कर्मवाच्य

२. 'चन्द्रिका गोरखाभाषा व्याकरण'

(क) कर्तृवाच्य

(ख) कर्मवाच्य

(ग) भाववाच्य

३. 'बृहद् नेपाली व्याकरण'

(क) कर्तृवाच्य

(ख) कर्मवाच्य

(ग) भाववाच्य

४. 'नेपाली भाषामा वाच्यपरिवर्तन'

(क) कर्तृवाच्य

१. कर्ताप्रधान

२. कर्तृपद प्रधान

(ख) कर्मवाच्य

(ग) भाववाच्य

५. 'अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन'

(क) कर्तृवाच्य

(ख) कर्मवाच्य

(ग) भाववाच्य

६. 'माध्यमिक नेपाली व्याकरण':

(क) कर्तृवाच्य

(ख) कर्मवाच्य

(ग) भाववाच्य

७. 'शब्दरचना र वर्णविन्यास'

(क) कर्तृवाच्य

- (ख) कर्मवाच्य
- (ग) मध्यवाच्य
- (घ) पुरुषविहीन वाच्य

९. 'नेपाली वाक्य व्याकरण'

- (क) कर्तृवाच्य
- (ख) कर्मवाच्य
- (ग) भाववाच्य

९. 'समसामयिक नेपाली व्याकरण'

- (क) कर्तृवाच्य
- (ख) कर्मवाच्य
- (ग) भाववाच्य

यसरी नेपाली वाच्यको वर्गीकरणका सम्बन्धमा टर्नबुलले सकर्मक क्रियाका कर्तृवाच्य र कर्मवाच्य गरी दुई प्रकार उल्लेख गरेका छन् । उनले भाववाच्यको बारेमा उल्लेख गरेका छैनन् भने मोहनराज शर्माले नेपाली वाच्यका कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य, मध्यवाच्य, पुरुषविहीन वाच्य र भाववाच्य गरी पाँच प्रकार उल्लेख गरेका छन् ।

शर्माले गरेको यसप्रकारको वर्गीकरण परम्पराभन्दा भिन्न देखिन्छ । अरू सबै वैयाकरणहरूले नेपाली वाच्यको त्रयात्मक वर्गीकरणलाई नै आत्मसात् गरेको देखिन्छ । नेपाली भाषाको विशिष्टतालाई हेर्दा यसप्रकारको त्रयात्मक वर्गीकरण (कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य) ले अरू वाच्यलाई समेट्न सके पनि सकर्मक क्रियाबाट बन्ने भावकर्मवाच्यलाई समेट्न सक्दैन । त्यसैले नेपाली वाच्यलाई कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य, भाववाच्य र भावकर्मवाच्य गरी चार प्रकारमा विभाजन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

२.७ वाच्यको परिभाषा र उदाहरणमा देखिने असङ्गत पक्षहरू

नेपाली वाच्यको अध्ययनपरम्परा एटनदेखि आरम्भ भएको हो । एटनले क्रियाको उपशीर्षक भावअन्तर्गत कर्तृवाच्यलाई राखेका छन् । उनले वाच्यको परिभाषा दिएका छैनन् केवल कर्तृवाच्यको उदाहरण दिएका छन्, जस्तै:

मलाइदेखिजान्छुँ . (एकवचन)

हामिलाइदेखिजान्छेउँ . (बहुवचन)

यसरी एटनले वाच्यको परिभाषा नदिई केवल उदाहरण प्रस्तुत गरे पनि उनले दिएको उदाहरण मिलेको देखिँदैन ।

एटनपछि नेपाली वाच्यको बारेमा अध्ययन गर्ने विद्वान टर्नबुल हुन् । उनले वाच्यलाई कर्तृवाच्य र कर्मवाच्य गरी विभाजन गरेका छन् तर उनले न वाच्यको परिभाषा दिएका छन् न स्पष्ट उदाहरण नै ।

सर्वप्रथम नेपाली वाच्यको स्पष्ट परिभाषा दिई अलि विस्तृत अध्ययन गर्ने प्रयास हेमराज पण्डितको 'चन्द्रिका' व्याकरणले गरेको छ । यस व्याकरणका अनुसार "क्रियापदबाट क्रियाको कर्ता, कर्म, अथवा व्यापार मात्र, जो मुख्य भई बुझिन्छ त्यसलाई वाच्य भन्दछन् ।" यसले वाच्यको उदाहरण दिँदा तीनवटै वाच्यका क्रियापदको स्वरूप मात्र दिएको छ । क्रियापदको स्वरूपले मात्रै वाच्य स्पष्ट हुन सक्दैन । यसकारण चन्द्रिकाले दिएको वाच्यको परिभाषा र उदाहरणमा पनि सङ्गति मिलेको देखिँदैन ।

'मध्यचन्द्रिका' व्याकरणले वाच्यको परिभाषा नदिई कर्तृवाच्यमा 'इ' कार नहुने हुँदा यसलाई कर्मवाच्य र भाववाच्यमा रूपान्तरण गर्दा 'इ' कार थपिन्छ भन्दै तीनवटै वाच्यको उदाहरण दिँदा क्रियापदको स्वरूप मात्र प्रस्तुत गरेको छ । यसकारण यसले दिएको वाच्यको परिभाषा र उदाहरणमा पनि सङ्गति देखिँदैन ।

'बृहद् नेपाली व्याकरण' ले वाच्यको परिभाषा र उदाहरण नै नदिई एक्कासी वाच्यपरिवर्तनको बारेमा चर्चा गरेको छ भने माध्यमिक नेपाली व्याकरणले वाच्यको परिभाषा दिएको छ तर उदाहरणबाट स्पष्ट नपारी वाच्यका प्रकारहरूको बारेमा चर्चा गरेको छ । त्यस्तै गरी यसले दिएको कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्यको परिभाषा पनि अपूर्ण देखिन्छ । यसको परिभाषाले उदाहरणलाई समेट्न सकेको छैन ।

यसप्रकार परम्परागत नेपाली व्याकरणले वाच्यको बारेमा जति अध्ययन गरेका छन् तिनीहरूलाई हेर्दा के देखिन्छ भने यी व्याकरणहरूमध्ये कुनैले वाच्यको स्पष्ट परिभाषा दिएका छन् तर परिभाषाका आधारमा उदाहरण दिएका छैनन् भने कुनैले उदाहरण स्पष्ट दिएका छन् तर उदाहरणलाई समेट्ने गरी परिभाषा दिएका छैनन् । यसका आधारमा परम्परागत व्याकरणले दिएका वाच्यको परिभाषा र उदाहरणमा त्यति सङ्गति देखिँदैन ।

परम्परागत व्याकरणपछि देखापरेका आधुनिक व्याकरणहरूले दिएका वाच्यको परिभाषा र उदाहरणमा भने सङ्गति देखिन्छ । वाच्यको परिभाषाले जति क्षेत्रलाई समेटेको छ त्यसकै आधारमा उदाहरण दिन आधुनिक व्याकरणहरू सफल छन् ।

२.८ निष्कर्ष

जे.ए. एटनदेखि प्रारम्भ भएको नेपाली वाच्यको अध्ययनपरम्पराले 'चन्द्रिका' व्याकरणसम्म आइपुग्दा ठूलै फड्को मार्न पुग्दछ । यस व्याकरणले वाच्यलाई प्रथमपटक स्पष्टरूपमा चिनाउने कार्य गर्‍यो । 'चन्द्रिका' व्याकरणपछि निस्किएका

परम्परागत नेपाली व्याकरणले वाच्यको परिभाषा, वर्गीकरण, वाच्यपरिवर्तन प्रक्रिया जस्ता सीमित क्षेत्रभित्र केन्द्रित भएर नेपाली वाच्यको अध्ययन गरेको पाइन्छ । केदार न्यौपाने र गणेश विषमले २०४५ सालमा गरेको लघु अनुसन्धानले वाच्य अध्ययनको केही क्षेत्रविस्तार गरेको छ । परम्परागत व्याकरणपछि देखापरेका आधुनिक मानक व्याकरणहरूले भाषावैज्ञानिक ढङ्गले विस्तृत क्षेत्रलाई समेटेर नेपाली वाच्यको अध्ययन गरेका छन् । यसप्रकार नेपाली वाच्यको पूर्वअध्ययनको सर्वेक्षण गर्दा निम्न विषयक्षेत्रभित्र केन्द्रित भएर वैयाकरण तथा अनुसन्धाताले नेपाली वाच्यको अध्ययन गरेको पाइन्छ :

१. वाच्यको परिभाषा र वाच्यको वर्गीकरण ।
२. वाच्यान्तरणका सन्दर्भहरू र सकर्मक, अकर्मक, द्विकर्मक, पूरकापेक्षी, प्रेरणार्थक क्रियापद प्रयोग भएका वाक्य र जटिल वाक्यहरूको वाच्यान्तरण प्रक्रिया ।
३. वाच्यान्तरण हुन नसक्ने अवस्थाहरू ।
४. नेपाली वाच्य र अन्य व्याकरणिक पक्षहरूका बीच सम्बन्ध । यसका साथै सकर्मक कर्तृवाच्यबाट बन्ने भावकर्मवाच्यको बारेमा पनि कुनै कुनै व्याकरणले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । नेपालीमा पाइने यसप्रकारको व्यवस्थालाई सकर्मक क्रियाबाट बन्ने भाववाच्य भनी चर्चा गरेका छन् । यसको विस्तृत अध्ययन भने गरेका छैनन् । आजसम्मको वाच्यअध्ययनलाई हेर्दा यी माथि उल्लिखित विषयक्षेत्रभित्र केन्द्रित भएर वाच्यको अध्ययन भए पनि कुनै पनि एक व्याकरणकार तथा अनुसन्धाताले यी सम्पूर्ण विषयक्षेत्रलाई समेटेर नेपाली वाच्यको अध्ययन नगरेकोले यहाँ यी सम्पूर्ण विषयक्षेत्रलाई समेटेर वाच्यको अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ :

परिच्छेद तीन वाच्य र वाच्यान्तरण

३.१ विषयप्रवेश

नेपाली वाच्य अध्ययनपरम्पराको थालनी एटनको 'ए ग्रामर अफ द नेपाली ल्याङ्गवेज' बाट भएको हो भने स्पष्ट र व्यवस्थित अध्ययन परम्पराको थालनी हेमराज पण्डितको 'चन्द्रिका' व्याकरणबाट भयो । 'चन्द्रिका' व्याकरणपछि आजसम्मको नेपाली वाच्यअध्ययनपराम्परालाई हेर्दा नेपाली वाच्यको अध्ययन धेरै अगाडि बढेको देखिन्छ । यस परिच्छेदमा नेपाली वाच्य र वाच्यान्तरणका सम्बन्धमा भएका पूर्वअध्ययनहरूलाई समेटेर नेपाली वाच्यको परिचय, वाच्यान्तरणका सन्दर्भ, विभिन्न क्रियापद प्रयोग भएका सकर्मक क्रियाबाट कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण, अकर्मक क्रियाबाट भाववाच्यमा वाच्यान्तरण, सकर्मक, क्रियाबाट भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण प्रक्रिया र वाच्यान्तरण हुन नसक्ने अवस्थाहरूको बारेमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

३.२ वाच्यको परिभाषा

वाक्यमा प्रयुक्त क्रियापदले कर्ता र कर्मसँग प्रमुखरूपमा राख्ने, आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्धलाई वाच्य भनिन्छ । यदि क्रियाको आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्ध कर्तासँग भए कर्तृवाच्य, कर्मसँग भए कर्मवाच्य र कर्ता र कर्मसँग नभई भाव वा व्यापार प्रमुखरूपमा भएमा भाववाच्य र भावकर्मवाच्य हुन्छ । यसलाई निम्न उदाहरणबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

१. श्यामले हरिलाई पिट्यो ।
२. (श्यामद्वारा) हरि पिटियो ।
३. (श्यामद्वारा) हरिलाई पिटियो ।
४. आज त यहीं बसिन्छ ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा (१) वाक्यमा प्रयुक्त 'पिट्यो' क्रियापदको प्रमुखरूपमा आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्ध 'श्याम' कर्तासँग छ त्यसैले यो कर्तृवाच्यको वाक्य हो । (२) वाक्यमा प्रयुक्त 'पिटियो' क्रियापदको प्रमुखरूपमा आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्ध 'हरि' कर्मसँग छ त्यसैले यो कर्मवाच्यको वाक्य हो । (३) वाक्यमा प्रयुक्त 'पिटियो' सकर्मक क्रियापदको सम्बन्ध कर्ता र कर्म दुवैसँग नभई भाव वा व्यापार प्रमुखरूपमा आएको छ, त्यसैले यसमा भावकर्मवाच्यको प्रयोग भएको छ भने (४) वाक्यमा प्रयुक्त 'बसिन्छ' अकर्मक क्रियापदको सम्बन्ध कर्तासँग नभई भाव वा व्यापार नै प्रमुखरूपमा आएकोले यो भाववाच्यको वाक्य हो ।

३.३ वाच्यका प्रकार

नेपाली वाच्यको वर्गीकरण परम्परा टर्नबुलदेखि आरम्भ भएको हो । यसपछि विभिन्न विद्वान्हरूले आङ्गना आङ्गना किसिमबाट वाच्यका वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । कसैले नेपाली वाच्यलाई कर्तृवाच्य र कर्मवाच्य गरी दुई प्रकारमा मात्र विभाजन गरेका छन् भने कसैले कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य, मध्यवाच्य, पुरुषविहीन वाच्य र भाववाच्य गरी विभाजन गरेका छन् । धेरै जसो विद्वान्हरूले नेपाली वाच्यलाई कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य गरी तीन प्रकारमा विभाजन गरी वाच्य वर्गीकरणको त्रयात्मक विधिलाई आत्मसात् गरेका छन् । यसप्रकारको त्रयात्मक वर्गीकरणले कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्यलाई समेट्न सके तापनि सकर्मक क्रियाबाट बन्ने भावकर्मवाच्यलाई समेट्न नसक्ने देखिन्छ । यहाँ नेपालीमा भएका सबै वाच्यलाई समेट्ने किसिमले नेपाली वाच्यलाई चार प्रकारमा वर्गीकरण गरी प्रत्येकलाई अलग-अलगरूपमा चिनाउने प्रयास गरिएको छ ।

३.३.१ कर्तृवाच्य

३.३.२ कर्मवाच्य

३.३.३ भाववाच्य

३.३.४ भावकर्मवाच्य

३.३.१ कर्तृवाच्य

वाक्यमा प्रयुक्त क्रियापदको आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्ध कर्तासँग हुने वाच्य कर्तृवाच्य हो । यसले वाक्यमा क्रियाको विषय कर्ता हो भन्ने बुझाउँछ ।^१ कर्तृवाच्यको उद्देश्य कर्ता हुने हुँदा कर्ताको लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसार क्रियापदको प्रयोग हुन्छ । कर्ता नै क्रियाको व्यापार गर्ने हुन्छ तर फल बेहोर्नेचाहिँ कर्ता वा कर्म हुन सक्छ ।

कर्तृवाच्यमा फल र व्यापार एउटै अधिकरण (कर्ता) मा हुँदा अकर्मक क्रिया हुन्छ भने फल र व्यापार दुई भिन्न अधिकरण (कर्ता र कर्म) मा हुँदा सकर्मक क्रिया हुन्छ ।^२ जस्तै :

सकर्मक क्रिया भएका कर्तृवाच्य :

(५) रामले भाइलाई पिट्यो ।

(६) म लुगा धुन्न ।

^१मोहनराज शर्मा, शब्दरचना र वर्णविन्यास, वाक्यतत्त्व, अभिव्यक्ति र पाठहरू (काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन, २०६१, पृ. २५० ।

^२ ऐजन ।

अकर्मक क्रिया भएका कर्तृवाच्य :

(७) म भोलि यहीं बस्छु ।

(८) तिमी कहिले आउंछौ ?

माथिका सकर्मक र अकर्मक कर्तृवाच्यका उदाहरण वाक्यहरूमा क्रियाको आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्ध कर्तासँग रहेको छ । यी वाक्यमा क्रियापदले जे बताएका छन् कर्ताको बारेमा बताएका छन् र जस्तो अर्थ वहन गरेका छन् त्यो पनि कर्तासँग नै सम्बन्धित छन् । यी क्रियाहरूले कर्ताको लिङ्ग, वचन पुरुष र आदरसँग सङ्गति राख्छन् ।

३.३.२ कर्मवाच्य

यस वाच्यले वाक्यमा क्रियाको विषय कर्म हो भन्ने बुझाउँछ ।^३ वाक्यमा प्रयुक्त क्रियापदको आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्ध कर्मसँग भएमा त्यो कर्मवाच्य हुन्छ । कर्मवाच्य हुने सुविधा सकर्मक क्रियाहरूलाई मात्र प्राप्त हुन्छ । सकर्मक क्रियामा आउने कर्मलाई कर्ताका रूपमा स्थापित गरी वाक्य प्रस्तुत गरिएमा कर्मवाच्य हुन्छ । कर्मवाच्यमा कर्मको प्रधानता हुने हुँदा कर्मको लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसार क्रियापद रहन्छ । कर्मवाच्यमा कर्तृवाच्यको कर्ता लोप हुन्छ अथवा द्वारा/बाट जस्ता विभक्ति लिई अवनत वा गौण भएर रहन्छ । क्रियाको धातुमा पहिला 'इ' प्रत्यय लाग्छ, त्यसपछि अन्य प्रत्यय लाग्छ, जस्तै :

(९) कीटनाशकद्वारा कीटहरू मारिन्छन् ।

(१०) रामद्वारा भाइ पिटियो ।

(११) राति गस्तीप्रहरीद्वारा म समातिउँ ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरू कर्मवाच्यका वाक्यहरू हुन् किनभने ती वाक्यहरूमा प्रयुक्त क्रियाको आर्थी तथा व्याकरणात्मक सम्बन्ध कर्मसँग छ र वाक्यमा प्रयुक्त क्रियापदले कर्मको बारेमा बताएको छ । यी वाक्यहरूमा प्रयुक्त क्रियापदको सङ्गति कर्मको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरसँग छ ।

३.३.३ भाववाच्य

यस वाच्यले वाक्यमा प्रयुक्त क्रियाको विषय कर्ता र कर्म नभई भाव/व्यापार हो भन्ने बुझाउँछ ।^४ वाक्यमा क्रिया वा क्रियाको भाव/व्यापारको प्रधानता रहने युक्तिलाई भाववाच्य भनिन्छ । भाववाच्यमा अकर्मक क्रिया रहन्छ अर्थात् नेपालीमा

^३ ऐजन ।

^४ ऐजन ।

भाववाच्य अकर्मक क्रियाबाट बन्दछ।^{१३} भाववाच्यको क्रिया प्रत्येक स्थितिमा एकवचन, पुलिङ्ग र तृतीय पुरुषमा रहन्छ। यसमा पनि क्रियाको धातुमा 'इ' प्रत्यय लाग्छ। त्यसपछि अन्य प्रत्यय लाग्छ। क्रियाको सम्बन्ध कर्तासँग हुँदैन बरु कर्ता लोप हुन्छ अथवा अवनत/गौण भएर करण कारकमा रहन्छ। जस्तै :

(१२) मद्दारा भोलि यहीं बसिन्छ।

(१३) कहिले आइयो ?

यी माथिका उदाहरण वाक्यहरू भाववाच्यका हुन् किनभने यी वाक्यहरूमा प्रयुक्त क्रियापदको आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्ध कर्तासँग नभई क्रियापदको भाव वा व्यापार नै प्रमुखरूपमा आएका छन्। यी वाक्यमा क्रियापद एकवचन, पुलिङ्ग र तृतीय पुरुषमा छन्।

३.३.४ भावकर्मवाच्य

नेपालीमा भावकर्मवाच्यको निर्माण सकर्मक क्रियाबाट हुन्छ। वाक्यमा प्रयुक्त क्रियापदको आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्ध कर्ता र कर्मसँग नभई क्रियाको भाव अर्थात् व्यापार नै प्रमुख भएमा त्यसलाई भावकर्मवाच्य भनिन्छ। भावकर्मवाच्यको क्रियापदको संरचना भाववाच्यको जस्तै हुन्छ अर्थात् भावकर्मवाच्यको क्रियापद एकवचन, पुलिङ्ग र तृतीय पुरुषमा रहन्छ। यसमा पनि क्रियाको धातुमा 'इ' प्रत्यय लाग्छ र त्यसपछि अन्य प्रत्यय लाग्छ। कर्तृवाच्यको कर्ता लोप हुन्छ अथवा द्वारा/बाट विभक्ति लिई अवनत वा गौण भएर रहन्छ भने कर्ममा रहेको 'लाई' विभक्ति अनिवार्यरूपमा रहन्छ। कर्ममा भएको विभक्ति नहट्ने भएकोले यसको सङ्गति क्रियासँग हुँदैन, जस्तै :

(१४) रामद्वारा भाइलाई पिटियो।

(१५) मद्दारा भाइलाई ठगियो।

(१६) उद्दारा धेरै चिठीहरू लेखियो।

माथिका उदाहरण (१४), (१५), (१६) का वाक्यहरू भावकर्मवाच्यमा छन्। यिनमा रहेका 'पिटियो', 'ठगियो' र 'लेखियो' क्रियापदको सङ्गति कर्ता र कर्मसँग नभई यिनमा भाव वा व्यापार नै प्रमुख भएर आएका छन्। यिनमा रहेका कर्ता 'द्वारा' विभक्ति लागि अवनत भएका छन् भने कर्म अनिवार्यरूपमा आए पनि यिनको सङ्गति क्रियासँग नभई क्रियापद तृतीय पुरुष, एकवचन र पुलिङ्गमा छन्।

३.४ थिटा सिद्धान्त र नेपाली वाच्य

^{१३} ऐजन।

पदावलीको अवस्थलमा घटित हुने आर्थी सम्बन्ध नै थिटा भूमिका हो । सबै पदावलीका घटकहरू निश्चित स्थानमा घटित हुन्छन् । कुनै पदावलीले कति घटक लिन्छ र कुनै वाक्यले कति पदावली लिन्छ त्यसका आधारमा अवधारणास्थलको निर्धारण हुन्छ । पदावलीको अवधारणास्थलमा समायोजन हुने आर्थी सम्बन्ध नै थिटा भूमिका हो । अभिकर्ता, उदासीन लक्ष्य, आदि थिटा भूमिका हुन् । प्रत्येक अवधारणाले केवल एउटा थिटा भूमिका प्राप्त गर्दछ र हरेक थिटा भूमिका केवल एक मात्र अवधारणास्थलमा घटित हुन्छ (चम्स्की, १९८१ : ३६) ।^६

थिटा सिद्धान्तले पदावलीको आर्थी भूमिकालाई निर्देश गर्दछ । थिटा भूमिका नामपदावलीको अवधारणास्थलमा समायोजन गरिन्छ । व्याकरणात्मक प्रकार्य (उद्देश्यत्व, कर्मत्व आदि) सहितको अवधारणास्थललाई थिटास्थल भनिन्छ । थिटा भूमिका यस्तै अवधारणास्थलमा समायोजन गरिन्छ । सबै उपकोटीकृत स्थानमा सोभै थिटा भूमिका समायोजन हुन्छ । थिटास्थल जहिले पनि कोशीयरूपमा अन्त : संरचनामा नै समायोजित हुन्छ ।^७

नेपाली वाक्यलाई थिटा सिद्धान्तका आधारमा पनि हेर्न सकिन्छ । कर्तृवाच्यका क्रियापदले लिने अवधारणास्थल थिटा भूमिका बढी हुन्छ भने कर्मवाच्य, भाववाच्य र भावकर्मवाच्यका क्रियापदले लिने अवधारणास्थल कम हुन्छ । कर्तृवाच्यको उद्देश्य कर्मवाच्य तथा भाववाच्यमा बदलिँदा तिनले थिटा भूमिका प्राप्त गर्दैनन् । सामान्यतया कर्मवाच्यका क्रियाले कर्मस्थानमा मात्र थिटा भूमिका प्रदान गर्दछन् ।^८ यसलाई तलको उदाहरणबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

(१७) मैले रामलाई देखें : अभिकर्ता र उदासीन

(१८) मद्वारा राम देखियो : उदासीन

माथिको उदाहरण (१७) को वाक्यमा 'म' को अभिकर्ता भूमिका छ भने 'राम' को उदासीन भूमिका मात्र छ किनभने यसमा 'देखियो' क्रियापद कर्मवाच्यको भएकोले यसले कर्मस्थानमा मात्र थिटा भूमिका प्रदान गरेको छ । यसलाई भाववाच्य र भावकर्मवाच्यका सन्दर्भमा पनि हेर्न सकिन्छ, जस्तै :

(१९) म आज सबेरै सुत्छु : अभिकर्ता

(२०) मद्वारा आज सबेरै सुतिन्छ :

(२१) मैले भाइलाई पिटें : अभिकर्ता, उदासीन

^६ देवीप्रसाद गौतम, नेपालीमा पदावली व्यवस्था, (अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रि.वि., २०५३), पृ. ७३ ।

^७ ऐजन ।

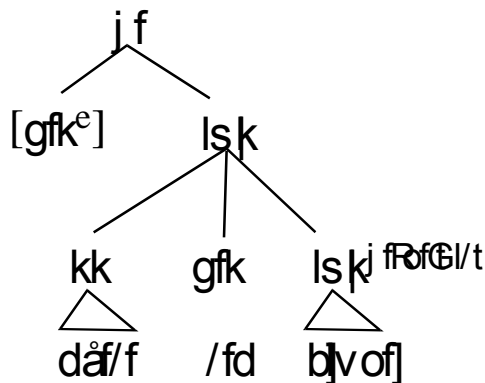
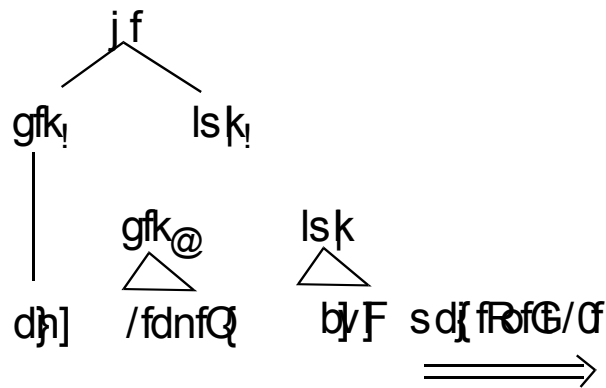
^८ ऐजन, पृ. ७४ ।

(२२) मद्दारा भाइलाई पिठियो : उदासीन

माथिको उदाहरण (१९) मा प्रयुक्त 'सुत्छु' क्रियापदले 'म' कर्तालाईव अभिकर्ताको भूमिका प्रदान गरेकोमा यो भाववाच्यमा वाच्यान्तरित भई 'सुतिन्छ' बन्दा यसले कर्तालाई अभिकर्ताको भूमिका प्रदान गरेको छैन । यसै गरी उदाहरण (२१) मा प्रयुक्त सकर्मक क्रियापद 'पिटें' ले 'म' कर्तालाई अभिकर्ता भूमिका प्रदान गरेकोमा यो भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरित भई 'पिटियो' बन्दा अभिकर्ताको भूमिका गुमाएको छ । यसरी वाच्यान्तरित क्रियापदको थिटा भूमिका कम भएको छ ।

कर्मवाच्य तथा भाववाच्यका क्रियाले ृनाप, वो का रूपमा आउने नामपदावलीलाई थिटा भूमिका प्रदान गर्न सक्दैनन् (चम्स्की, १९८२ : ११७-२२७) । यसैले अन्तः संरचनामा कर्मवाच्य तथा भाववाच्यको ृनाप, वो ृनाप^{११} का रूपमा रहेको हुन्छ ।^{१२} कर्तृवाच्यको क्रियाले ृनाप, वो का रूपमा आउने नामपदावलीलाई थिटा भूमिका प्रदान गर्दछ भने यो कर्मवाच्य, भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरित हुँदा वाच्यान्तरित क्रियापदले ृनाप, वो का रूपमा आउने नामपदावलीलाई थिटा भूमिका प्रदान गर्न सक्दैन, जस्तै :

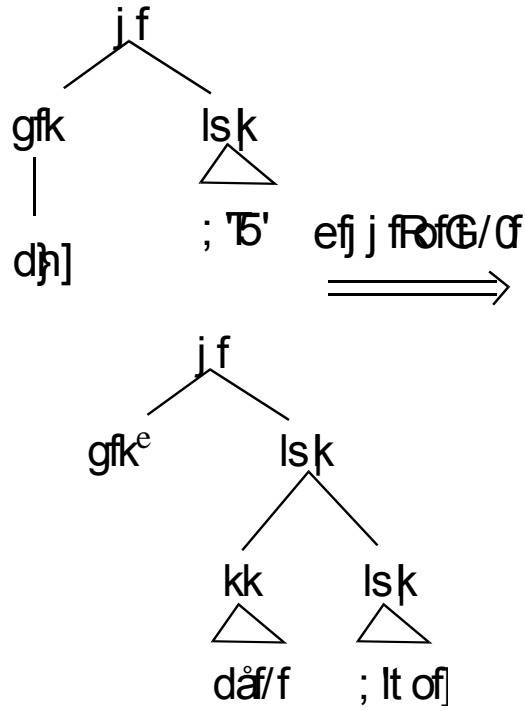
(२३) मैले रामलाई देखें । (कर्तृवाच्य)

(२४) मद्दारा राम देखियो । (कर्मवाच्य)

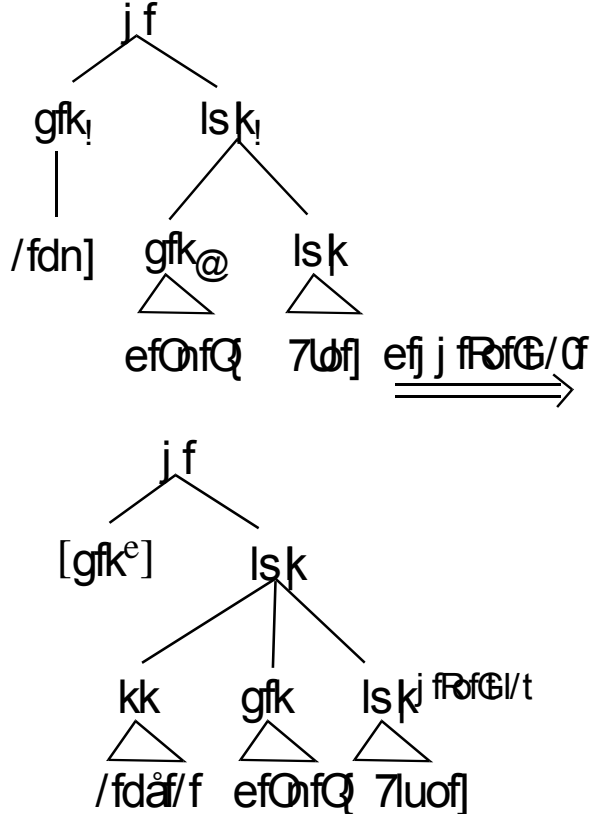
^{११} ऐजन, पृ. ७५ ।

(२५) म सुत्छु । (कर्तृवाच्य)

(२६) मद्दारा सुतियो । (भाववाच्य)

(२७) रामले भाइलाई ठग्यो । (कर्तृवाच्य)

माथिको उदाहरण (२३) को सकर्मक कर्तृवाच्यको वाक्य उदाहरण (२४) को कर्मवाच्यमा, (२५) को अकर्मक कर्तृवाच्यको वाक्य (२६) को भाववाच्यमा र उदाहरण (२७) को सकर्मक कर्तृवाच्यको वाक्य (२८) को भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरित भएका छन् । यसरी कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्य, भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरित हुँदा वाच्यान्तरित क्रियापदले ृनाप, वो का ठाउँमा थिटा भूमिका प्रदान नगरी नाप^म प्रदान गरेका छन् ।

नेपाली कर्मवाच्यको ृनाप, क्रि नाप^म का स्थानमा अग्रीकृत हुन पनि सक्छ । अङ्ग्रेजीमा वाच्यान्तरित क्रियाको ृनाप, वो अनिवार्यरूपमा अग्रीकृत हुने हुँदा अग्रीकृत हुने ठाउँको निर्धारणका निमित्त कर्मवाच्य तथा भाववाच्यका क्रियामा ृनाप, वो नाप^म का रूपमा रहन्छ भन्न मिल्ने देखिन्छ तर नेपालीमा सबै कर्मवाच्य तथा भाववाच्यका ृनाप, वो अग्रीकृत हुँदैनन् ।^{१०} कर्मवाच्यको ृनाप, वो नाप^म का स्थानमा अग्रीकृत भएकोलाई आरेखमा यसरी देखाउन सकिन्छ ।

(२८) क) मद्वारा यो काम गरिन्छ । (कर्मवाच्य)

(२८) ख) यो काम मद्वारा गरिन्छ । (कर्मवाच्य अग्रीकृत)

^{१०} ऐजन, पृ. २२४ ।

माथिको उदाहरण (२८) को नाप, क्रिपे को स्थानमा आएको नामपदावली नाप^म स्थानमा अग्रीकृत हुँदा २८ (ख) को कर्मवाच्य बनेको छ । यसरी कर्मवाच्यमा (नाप, क्रिप) को स्थानमा आएको कर्मपद (नाप^म) का स्थापनमा अग्रीकृत हुँदा यसले (नाप, क्रिप) कै स्थानमा थिटा भूमिका प्राप्त गर्दछ ।

नेपालीमा द्विकर्मक कर्तृवाच्यबाट बनेका कर्मवाच्य र सकर्मक कर्तृवाच्यबाट भावकर्मवाच्यमा (नाप, क्रिप) को स्थानमा आउने नामपदावलीहरू 'लाई' विभक्तिबाट सङ्केतित हुने भएकोले नाप^म का स्थानमा अग्रीकृत हुँदैनन्, जस्तै :

- (२९) क) मैलै भाइलाई पिटें ।
- (२९) ख) भाइलाई पिटियो ।
- (३०) क) रामले भाइलाई पुस्तक दियो ।
- (३०) ख) भाइलाई पुस्तक दिइयो ।

माथि उदाहरण २९. क. को सकर्मक कर्तृवाच्य २९. ख. भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरित हुँदा (नाप, क्रिप) को रूपमा आएको 'भाइलाई' अग्रीकृत भएको छैन । त्यसैगरी ३०.क. को द्विकर्मक कर्तृवाच्यको वाक्य ३०. ख. को कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरित हुँदा (नाप, क्रिप. को रूपमा आएको 'भाइलाई' पनि अग्रीकृत भएको छैन ।

यसप्रकार थिटा सिद्धान्तका आधारमा नेपाली वाच्यलाई हेर्दा वाच्यान्तरित क्रियाले (नाप, वा) का स्थानमा आउने नामपदावलीलाई थिटा भूमिका प्रदान गर्न सक्दैनन् । यसरी वाच्यान्तरित क्रियाले थिटा भूमिका प्रदान गर्न नसकेको (नाप, वा) नाप^म का रूपमा रहेको हुन्छ । नाप^म का स्थानमा कर्मवाच्यको (नाप, क्रिप) अग्रीकृत हुन सक्छ, भने द्विकर्मक र भावकर्मवाच्यको (नाप, क्रिप) को स्थानमा आउने 'लाई' विभक्तियुक्त नामपदावली अग्रीकृत हुन सक्दैन ।

३.५ वाच्यान्तरणको परिभाषा

वाच्य फेर्ने प्रक्रियालाई वाच्यपरिवर्तन भन्दछन् ।^{११} कर्ता, कर्म वा भावमध्ये कुनै एउटालाई बुझाउने क्रियापदलाई अर्को वाच्य बुझाउने गरी बदल्नुलाई वाच्यान्तरण वा वाच्यपरिवर्तन भनिन्छ, जस्तै :

- (३१) रेडियोले ती सबै समाचारहरू प्रसारित गर्‍यो । श्र रेडियोद्वारा ती सबै समाचारहरू प्रसारित गरिए ।
- (३२) हरिद्वारा आज भात यहीं खाइयोस् । श्र हरिले आज भात यहीं खाओस् ।
- (३३) श्याम पोखरामा बस्छ । श्र (श्यामद्वारा) पोखरामा बसिन्छ ।

^{११} मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ २४८ ।

- (३४) आजदेखि सबेरै सुतिन्छ । अरु म आजदेखि सबेरै सुत्छु ।
 (३५) मैले बहिनीलाई ठगें । अरु मद्वारा बहिनीलाई ठगियो ।
 (३६) पुलिसद्वारा चोरलाई समातियो । अरु पुलिसले चोरलाई समातयो ।

माथिका (३१) र (३२) का उदाहरण वाक्यहरू क्रमशः कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्य र कर्मवाच्यबाट कर्तृवाच्यमा, (३३) र (३४) का उदाहरण वाक्यहरू क्रमशः कर्तृवाच्यबाट भाववाच्य र भाववाच्यबाट कर्तृवाच्यमा र (३५) र (३६) का उदाहरण वाक्यहरू क्रमशः कर्तृवाच्यबाट भावकर्मवाच्यमा र भावकर्मवाच्यबाट कर्तृवाच्यमा वाच्यान्तरण भएका छन् ।

३.६ वाच्यान्तरणका सन्दर्भ

नेपालीमा वाच्यान्तरण निश्चित सन्दर्भमा मात्रै गरिन्छ । वाच्यान्तरणका सन्दर्भहरू यसप्रकार छन् :

- (क) व्यक्तिका व्यक्तिगत कुरालाई जब सामूहिक रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्ने हुन्छ, त्यतिबेला वाच्यान्तरण गरिन्छ,^{१२} जस्तै :

(३७) भात खाइन्छ ।

(३७) आज त यहीं बसिन्छ ।

यी वाक्यहरूमा व्यक्ति आफूले आफैं 'खान्छु' 'बस्छु' भन्ने ठाउँमा 'खाइन्छ', 'बसिन्छ' को प्रयोग भएको छ । यसप्रकार वाच्यान्तरणको प्रमुख कारण निर्वैयक्तिकता हो ।

- (ख) कुनै व्यक्तिलाई सम्बोधन गर्दा आदर व्यक्त गर्न कठिनाई अनुभव भएमा अर्थात् आदरसूचक तत्व देखाउन नचाहेमा कर्तृवाच्यबाट वाच्यान्तरण गरिन्छ,^{१३} जस्तै :

(३९) घर गइन्छ, कि गइँदैन ?

(४०) खाना खाइन्छ, कि ?

माथिका दुवै वाक्यमा आदर गर्नुपर्ने र नपर्ने दुवै निमित्त समान भाव व्यक्त गर्न सरलताको लागि वाच्यान्तरण गरिएको छ ।

- (ग) व्यक्ति स्वयम् प्रकट नभई उसको पद र कार्यालय नै व्यक्तिको रूपमा प्रकट हुने स्थिति परेमा कर्म वा भाववाच्यको प्रयोग गरिन्छ,^{१४} जस्तै :

(४१) क्याम्पसद्वारा कक्षाहरू स्थगित गरिए ।

^{१२} केदार न्यौपाने, गणेश विषम, वाच्यपरिवर्तन, (अप्रकाशित परियोजना शोधप्रबन्ध, त्रि.वि. पाठ्यक्रम वि.के., २०४५) पृ.

२५ ।

^{१३} ऐजन ।

^{१४} ऐजन ।

(४२) अध्यक्षबाट विज्ञप्ति जारी गरियो ।

(४३) यस केन्द्रबाट सञ्चालन गरिएको अनौपचारिक शिक्षा, महिला साक्षरता प्रथम र दोस्रो कार्यक्रमको भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा छनौट भएका ५ जिल्लामा नतिजाको आधारमा भुक्तानी दिने व्यवस्थाको प्रभावकारिता अध्ययन गर्नुपर्ने भएकोले इच्छुक संघ संस्थाले यो सूचना प्रथमपटक प्रकाशित भएको मितिले १५ दिनभित्र प्राविधिक र आर्थिक प्रस्ताव छुट्टाछुट्टैरूपमा तयार गरी पेश गर्नुहुन यो सूचना प्रकाशित गरिएको छ ।^{१४}

(घ) पेसागत सम्बन्ध र पारिवारिक सम्बन्धको विभेदले गर्दा पनि वाच्यपरिवर्तन गरिएको हुन्छ । पेसागत सम्बन्धले उच्च मानिने व्यक्ति पारिवारिक सम्बन्धले तल्लो तहमा परेमा र पेसागत सम्बन्धले तल्लो तहमा रहेको व्यक्ति पारिवारिक सम्बन्धले माथिल्लो तहमा परेमा दुवै स्तरका व्यक्तिहरूको पेसागत प्रतिष्ठा कायम गर्न वाच्यपरिवर्तन गरिन्छ, जस्तै^{१५} :

अधिकृत : (४४) भर्खर आइयो काका ?

खरिदार : (४५) अँ ।

अधिकृत : (४६) हिजो कार्यालयमा आइएन त ?

खरिदार : (४७) आएको त थिएँ तर टिप्पणी तयार गर्न सकिन ।

अधिकृत : (४८) आज सकिन्छ, कि सकिँदैन ?

खरिदार : (४९) चाँडै सकिन्छ, तर दस्तखत गर्न कुन बेला मिटिङबाट आइने हो ।

यो संवादमा काका र भतिजोबीचको संवाद दिइएको छ, जसमा पारिवारिक सम्बन्धमा दृष्टिले काका माथिल्लो स्तरमा भए पनि पेसागत तहका दृष्टिले काका तल्लो तहमा छ । यसले गर्दा पेसागत दृष्टिले तल्लो तहमा रहेका काकालाई भतिजोले मानसूचक क्रिया प्रयोग गर्न अप्ठ्यारो परेकोले यस्तो अवस्थाको निराकरणका लागि वाच्यपरिवर्तन गरिएको छ ।

(ङ) शाश्वत, सार्वकालिक, सार्वभौमिक सत्यको उल्लेख गर्दा कर्ता र कर्म दुवै वर्णनको कथ्य श्रुत्युत्तर छैन भने भाववाच्यमा वाच्यान्तरण गरिन्छ । त्यसै गरी सामाजिक, साँस्कृतिक चलनले गर्दा कर्ताका लागि समानरूपमा हुने परिस्थितिमा पनि वर्णनको विषय कर्ता वा कर्म दुवै नभएमा भाववाच्यमा

^{१४} शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, “अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रममा नतिजाको आधारमा भुक्तानी दिने व्यवस्थाको प्रभावकारिता अध्ययन गर्नको लागि बोलपत्रसम्बन्धी सूचना”, गोरखापत्र, (वर्ष १०६, अङ्क ३१४, संवत् २०६३, चैत्र ११) पृ. ८ ।

^{१५} केदार न्यौपाने, गणेश विषम, पूर्ववत्, पृ. २५ ।

वाच्यान्तरण गरिन्छ दा यस्तो भाववाच्य पनि अभ्यास पक्षमा मात्र हुन्छ,
जस्तै^{१७} :

(५०) पहिले केटी हेरिन्छ ।

(५१) त्यसपछि पुरेत बोलाइन्छ र लगन तोकिन्छ ।

(५२) बेहुला बेहुली अगाडि राखिन्छ र कुरो छिनिन्छ ।

(च) एउटा व्यक्तिले गरेको, कतै रहेको तथा घटित विषयहरूलाई अर्को कुनै व्यक्तिले वर्णन गर्दा पनि वाच्यपरिवर्तन गरिन्छ,^{१८} जस्तै :

(५३) युनानी ९न्वभभप० भाषामा मेसोको अर्थ माभ र मोटामोसको अर्थ 'नदीहरू' भन्ने बुझिन्छ । दुई नदीको माभमा रहेको ठाउँ भएको हुनाले यस ठाउँलाई मेसोपोटामिया भनिएको हो ।^{१९}

(५४) ठूलो पर्खालको प्रत्येक हजार मिटरमा दुई तले हेर्ने घर ९ध्वतअज त्यधभच० बनाइएको छ, घरको माथिल्लो तलाबाट वरिपरिको टाढाको दृश्य देख्न सकिन्छ ।^{२०}

छ) घटनावाचक सकर्मक क्रियायुक्त वाक्यमा आउने उद्देश्य करणकर्तृक भएमा तर त्यसमा कुनै पुरुषकर्ता उपस्थित हुन सक्ने देखिएमा पनि कर्तृवाच्यबाट कर्म-भाववाच्यमा परिवर्तन हुन सक्छ, जस्तै:^{२१}

कर्तृवाच्य : यस्तो कुराले हाम्रो घर भाँड्यो ।

कर्मवाच्य : यस्ता कुराले हाम्रो घर भाँडिन्छ ।

(ज) घटनावाचक अकर्मक क्रियाको वास्तविक पुरुषात्मक कर्ता पनि प्रथम र द्वितीय पुरुषमध्ये कुनै एउटा पुरुषको हुनैपर्छ अनिमात्र कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा रूपान्तरण हुन सक्छ, जस्तै:^{२२}

कर्तृवाच्य : हामी अब तल भरिँदैनौं ।

भाववाच्य : अब तल भरिँदैन ।

कर्तृवाच्य : तिमि लडौला ।

^{१७} माधवप्रसाद पोखरेल, नेपाली वाक्य व्याकरण, दो.सं. (काठमाडौं : एकता बुक्स, २०५६), पृ. २२ ।

^{१८} गणेश विषम, केदार न्यौपाने, पूर्ववत्, पृ. २६ ।

^{१९} श्री ५ को सरकार, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, हाम्रो सामाजिक अध्ययन, (सानोठिमी : पाठ्यक्रम विकासकेन्द्र, २०६१), पृ. ९० ।

^{२०} ऐजन, पृ. ८९ ।

^{२१} टङ्कप्रसाद न्यौपाने, नेपाली भाषामा वाच्यपरिवर्तन, (अप्रकाशित परियोजना लघु अनुसन्धान, त्रि.वि., मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र अध्ययन संस्थान, २०३७), पृ. १०० ।

^{२२} ऐजन, पृ. १०१ ।

भाववाच्य : लडिएला ।

भ) घटनावाचक अकर्मक क्रियाको उद्देश्य विवक्षित कर्ता भएमा पनि वाच्यपरिवर्तन हुन सक्छ तर, यदि प्रथम वा द्वितीय पुरुषको छ भने; जस्तै:^{२३}

कर्तृवाच्य : म सेतै फुलें ।

भाववाच्य : सेतै फुलियो ।

कर्तृवाच्य : तँ पैसामा विक्लास नि ।

भाववाच्य : पैसामा विकिएला नि ।

ज) असत्यर्थक 'हु' धातुको सत्ता अर्थ बुझाउने वर्तमान कालबाहेक अरू कालका क्रियामा आउने अवस्थाधिकारी कर्ता प्रथम वा द्वितीय पुरुषको भएमा कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा रूपान्तरण हुन सक्छ, जस्तै:^{२४}

कर्तृवाच्य : तिमि त्यहीं थियौ ?

भाववाच्य : त्यहीं थिइयो ?

३.७ करण र अकरण क्रियाको वाच्यान्तरण

अनिषेधात्मक वाक्यलाई नु द्वारा निषेधात्मक तुल्याउने प्रक्रियालाई अकरण भन्दछन् भने निषेधात्मक वाक्यलाई नु भिकेर अनिषेधात्मक तुल्याउने प्रक्रियालाई करण भन्दछन् ।^{२५}

करण र अकरण कर्तृवाच्यको वाक्यबाट कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण गर्दा कर्मका लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसारको क्रियापद राखिन्छ । क्रियापदमा धातुको पछाडि कर्मवाच्य प्रत्यय 'इ' र त्यसपछि अरू प्रत्यय जोडिन्छ । कर्तृवाच्यको कर्ता हटाइन्छ अथवा द्वारा/बाट जोडेर अवनत वा गौण बनाएर राखिन्छ, जस्तै :

(५५) पुलिसले अपराधीलाई सजाय दिन्छन्/दिँदैनन् श्र अपराधीलाई सजाय दिइन्छ/दिँइदैन ।

(५६) उनीहरूले सीतालाई हेरे/हेरेनन् श्र सीता हेरिई/हेरिइन ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा सकर्मक क्रियापद भएका करण र अकरण कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण गर्दा कर्मको लिङ्ग, वचन र पुरुषका आधारमा क्रियापद रहेका छन् । क्रियाको धातुपछि कर्मवाच्य प्रत्यय 'इ' र त्यसपछि अन्य प्रत्यय जोडिएको छ ।

^{२३} ऐजन, पृ. १०२ ।

^{२४} ऐजन ।

^{२५} मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २५० ।

भाववाच्यमा क्रियापदले दिने अर्थ वा भाव वा व्यापार प्रमुख हुने भएकोले कर्ता र कर्मअनुसारको क्रियापद रहँदैन । यसमा जुनसुकै लिङ्ग, वचन र पुरुषको करण र अकरण कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा क्रियापदको स्वरूप एउटै रहन्छ, अर्थात् क्रियापद जहिल्यै तृतीय पुरुष, एकवचन र पुलिङ्गी हुन्छ ।

(५७) मैले धेरै गरें/गरिन । श्र धेरै गरियो/गरिएन ।

(५८) तिमीले धेरै गर्‍यो/गरेनौ ? श्र धेरै गरियो/गरिएन ?

माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा करण र अकरण कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा कर्तृवाच्यको कर्ता लोप भएका छन् । क्रियापद तृतीय पुरुष, एकवचन र पुलिङ्गमा छन् भने क्रियाको धातुपछि भाववाच्य प्रत्यय 'इ' जोडिएका छन् र त्यसपछि अन्य प्रत्यय जोडिएका छन् ।

३.८ सकर्मक र अकर्मक क्रियाको वाच्यान्तरण

वाक्यमा प्रयुक्त क्रियापदले कर्म लिन्छ भने त्यसलाई सकर्मक क्रिया र कर्म लिँदैन भने त्यसलाई अकर्मक क्रिया भनिन्छ ।^{२६} नेपालीमा सकर्मक क्रियाको कर्तृवाच्य कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्य दुवैमा वाच्यान्तरित हुन्छन् भने अकर्मक क्रियाको कर्तृवाच्य भाववाच्यमा वाच्यान्तरण हुन्छ ।

सकर्मक क्रियाको कर्तृवाच्य कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरित हुँदा कर्मको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरअनुसार क्रियापद रहन्छ । क्रियापदको धातुपछि कर्मवाच्यबोधक 'इ' प्रत्यय लाग्छ र त्यसपछि मात्र अरू प्रत्यय लाग्छ । कर्तृवाच्यको कर्ता या त लोप हुन्छ या द्वारा/बाट जोडिएर अवनत वा गौण भएर रहन्छ, जस्तै :

(५९) म धेरैका माझमा पनि तिमीलाई चिन्छु । श्र धेरैका माझमा पनि तिमी चिनिन्छौ ।

(६०) उसले मलाई पनि भोजमा बोलाएछ । श्र म पनि भोजमा बोलाइएछु ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरू सकर्मक क्रिया भएका कर्तृवाच्य हुन् र यिनीहरूलाई कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण गर्दा कर्मकै लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसारका क्रियापद प्रयोग भएका छन् भने यिनका क्रियापदमा कर्मवाच्य प्रत्यय 'इ' लागेको छ र कर्तृवाच्यका कर्तालाई हटाइएको छ ।

नेपालीमा सकर्मक क्रियाबाट भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुने व्यवस्था पनि छ, यसको विशेष अध्ययन पछि गरिएको छ ।

नेपालीमा अकर्मक क्रियापद प्रयोग भएका कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा वाच्यान्तरण गरिन्छ । यसरी अकर्मक क्रियाबाट भाववाच्यमा वाच्यान्तरण गर्दा

^{२६} मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ७६ ।

क्रियापदको सङ्गति कर्तासँग नभई जहिल्यै तृतीय पुरुष, एकवचन र पुलिङ्गमा हुन्छ । क्रियापदको धातुपछि भाववाच्य प्रत्यय 'इ' र त्यस पछि मात्र अरू प्रत्यय जोडिन्छ भने कर्तृवाच्यको कर्ता लोप हुन्छ अथवा द्वारा/बाट विभक्ति लागेर अवनत/गौण भएर रहन्छ, जस्तै :

(६१) मैले सकेसम्म गरें । श्र सकेसम्म गरियो ।

(६२) हामी यहाँबाट रातमा हिँड्छौं । श्र यहाँबाट रातमा हिँडिन्छ ।

माथि उदाहरणमा दिएका अकर्मक कर्तृवाच्यका वाक्यहरू भाववाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा कर्तृवाच्यका क्रियापद लोप भएका छन् । क्रियापद तृतीय पुरुष, एकवचन र पुलिङ्गमा छन् भने क्रियामा भाववाच्यप्रत्यय 'इ' जोडिएको छ । नेपालीमा अकर्मक कर्तृवाच्यमा कर्म नहुने भएकोले यस्ता वाक्यबाट कर्मवाच्य बन्दैन केवल भाववाच्य मात्रै बन्दछ ।

३.९ द्विकर्मक क्रिया र वाच्यान्तरण

दुईवटा कर्म लिने सकर्मक क्रियालाई द्विकर्मक क्रिया भन्दछन् । यस्तो क्रियालाई चाहिने एउटा कर्म प्रत्यक्ष कर्म हुन्छ र अर्को कर्म अप्रत्यक्ष हुन्छ । नेपालीमा द्विकर्मक क्रियासँग आउने अप्रत्यक्ष कर्म चिह्नित ('लाई' परसर्ग लागेको) र सजीव नामिक हुन्छ भने प्रत्यक्ष कर्मचाहिँ अचिह्नित (लाई परसर्ग नलागेको) र निर्जीव नामिक हुन्छ ।^{६३}

द्विकर्मक क्रियापद प्रयोग भएका कर्तृवाच्य कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा प्रत्यक्ष कर्मसँग क्रियापदको सङ्गति हुन्छ, गौण (अप्रत्यक्ष) कर्मसँग क्रियापदले सङ्गति राख्दैन, जस्तै^{६४} :

(६३) म भाइलाई पुस्तक दिन्छु । श्र भाइलाई पुस्तक दिइन्छ ।

(६४) तिमी दिदीलाई चिठी लेख्छौ । श्र दिदीलाई चिठी लेखिन्छ ।

माथिका कर्तृवाच्यबाट वाच्यान्तरित द्विकर्मक कर्मवाच्यका वाक्यमा क्रियापदको सङ्गति अप्रत्यक्ष कर्मसँग नभई प्रत्यक्ष कर्मसँग छ ।

कहिलेकाहीं प्रत्यक्ष कर्मको लोप हुँदा अप्रत्यक्ष कर्मसँग पनि क्रियापदको सङ्गति हुन्छ, जस्तै^{६५} :

(६५) हरिले विमलालाई पैसा ठग्यो । श्र विमला ठगिई ।

(६६) म बहिनीहरूलाई प्रश्न सोध्छु । श्र बहिनीहरू सोधिन्छन् ।

^{६३} ऐजन, पृ. ७८ ।

^{६४} केदार न्योपाने, गणेश, विषम, पूर्ववत्, पृ. ३० ।

^{६५} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. १७० ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा वाच्यान्तरित कर्मवाच्यमा अप्रत्यक्ष कर्मसँग क्रियापदको सङ्गति कायम भएको छ ।

यसप्रकार द्विकर्मक क्रियाको कर्तृवाच्यबाट वाच्यान्तरित कर्मवाच्यमा प्रत्यक्ष कर्मका लिङ्ग, वचन र पुरुषका आधारमा क्रियापद रहन्छ, भने अन्य नियम कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुने नियमसँग मिल्दछ । कहिलेकाहीं प्रत्यक्ष कर्म लोप भएका स्थितिमा भने अप्रत्यक्ष कर्मको लिङ्ग, वचन र पुरुषका आधारमा क्रियापद रहन्छ ।

३.१० पूरकापेक्षी क्रिया र वाच्यान्तरण

वाक्यमा कर्ता र कर्मको पूरक भई आउन सक्ने क्रिया पूरकापेक्षी मानिन्छ ।^{३०} पूरकको अपेक्षा गर्ने हुँदा नै यस्ता क्रियाको नाम पूरकापेक्षी रहन गएको हो । पूरकापेक्षी क्रिया सकर्मक भए कर्तृवाच्यबाट वाच्यान्तरण गर्दा पूरकपद विधेय विशेषण हुन्छ, जस्तै^{३१} :

कर्तृवाच्य

कर्मवाच्य

(६७) भतिजीले मलाई सानोबुबा भन्छिन् । श्र म सानोबुबा भनिन्छु ।

(६८) उसले मलाई विद्यार्थी भन्यो । श्र म विद्यार्थी भनिँँ ।

माथिका कर्तृवाच्यमा पूरकका रूपमा आएका पद कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा विधेय विशेषण बनेका छन् भने कर्म र क्रियाको बीचमा सङ्गति भएको छ ।

पूरकापेक्षी क्रिया अकर्मक भए कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा वाच्यान्तरण गर्दा पूरकपद विधेय विशेषण हुन्छ, जस्तै :

(६९) म विद्यार्थी भएँ । श्र विद्यार्थी भइयो ।

(७०) हामी मूर्ख बन्यौँ । श्र मूर्ख बनियो ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा पूरकका रूपमा आएका पद भाववाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा विधेय विशेषण बनेका छन् ।

३.११ प्रेरणार्थक क्रियाको वाच्यान्तरण

जुन वाक्यको क्रिया प्रेरणार्थक हुन्छ, त्यो प्रेरणार्थक वाक्य हो । प्रेरणार्थक क्रिया भनेको त्यस्तो क्रिया हो जसले कुनै कार्यव्यापार वा अवस्था कसै वा केहीबाट प्रेरित भएर अर्थात् कारण बनेर भएको हो भन्ने जनाउँछ ।^{३२} प्रेरणार्थक क्रियाले प्रेरणा

^{३०} ऐजन, पृ. १०५ ।

^{३१} केदार न्यौपाने, गणेश विषम, पूर्ववत्, पृ. ३१ ।

^{३२} मोहनराज शर्मा, पूर्ववत् पृ. २५३ ।

बुझाउँछ । प्रेरणार्थक वाक्यको प्रेरणार्थक क्रियाले कर्ता स्वयम्ले कार्यव्यापार नगरी अरू कसैलाई (कर्मलाई) कार्य गर्न प्रेरित गरेको कुरा जनाउँछ ।

प्रेरणार्थक क्रिया सकर्मक मात्र हुन्छन् । प्रेरणार्थक क्रिया बनाउँदा अकर्मक क्रिया पनि सकर्मक बन्दछ । प्रेरणार्थक क्रियालाई वाच्यान्तरण गर्दा 'इ' प्रत्यय भई 'आउ' को उकारको लोप हुन्छ, जस्तै :

(७१) सेविका रागीलाई बसाउँछे । श्र सेविकाद्वारा रोगी बसाइन्छ ।

(७२) म भाइलाई चिठी लेखाउँछु । श्र मद्वारा भाइलाई चिठी लेखाइन्छ ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरू प्रेरणार्थक क्रिया भएका कर्तृवाच्य हुन् । यी वाक्य कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा कर्मको लिङ्ग, वचन र पुरुषअनुसार क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ । प्रेरणार्थक कर्तृवाच्यको कर्तामा 'द्वारा' विभक्ति लागी अवनत/गौण भएको छ भने क्रियापदमा धातुका पछाडि कर्मवाच्य प्रत्यय 'इ' लागी 'आउ' को उकारको लोप भएको छ ।

'न' कृदन्तीय क्रिया र त्यससँग संयुक्त भई आउने प्रथम प्रेरणार्थक क्रियामध्ये दोस्रो क्रियामा वाच्यान्तरण प्रक्रिया घटित हुन्छ, जस्तै :

(७३) रामले भाइलाई भात खान लगाउँछ । श्र रामद्वारा भाइलाई भात खान लगाइन्छ ।

(७४) दाजुले मलाई कम्प्युटर सिक्न लगाउनुहुन्छ । श्र दाजुद्वारा मलाई कम्प्युटर सिक्न लगाइन्छ ।

'न' कृदन्तीय क्रिया र त्यससँग संयुक्त भई आउने द्वितीय प्रेरणार्थक क्रियामध्ये दोस्रो क्रियामा नै वाच्यान्तरण प्रक्रिया घटित हुन्छ, जस्तै :

(७५) रामले आमाद्वारा भाइलाई भात खुवाउन लगाउँछ । श्र रामद्वारा आमाद्वारा भाइलाई भात खुवाउन लगाइन्छ ।

(७६) दाजुले साथीद्वारा मलाई कम्प्युटर सिक्न लगाउनुहुन्छ । श्र दाजुद्वारा साथीद्वारा मलाई कम्प्युटर सिक्न लगाइन्छ ।

३.१२ संयुक्त क्रिया र वाच्यान्तरण

मुख्य क्रियासँग एक वा एकभन्दा बढी सहायक क्रिया मिलेर बनेकालाई संयुक्त क्रिया भनिन्छ । अर्थ वा कार्यका दृष्टिले शीर्ष हुन सक्ने क्रिया मुख्य हुन्छ र त्यस शीर्ष क्रियालाई विभिन्न दृष्टिले सघाउने क्रिया सहायक हुन्छ ।^{३३} यहाँ संयुक्त क्रिया र वाच्यान्तरण प्रक्रियालाई देखाइएको छ ।

^{३३} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. ११२ ।

(क) असमापिका मुख्य क्रिया (कृदन्त) र सहायक क्रियाको संयोगले बनेका विभिन्न काल र पक्षका रूपहरूमा मुख्य क्रियामा वाच्यान्तरण प्रक्रिया घटित हुन्छ, जस्तै^{३४} :

(७७) राम काम गर्दो थियो । श्र काम गरिँदो थियो ।

(७८) रामले चिठी लेख्यो होला । श्र चिठी लेखियो होला ।

(ख) 'न' कृदन्तीय क्रिया र त्यससँग संयुक्त भई आउने सहायक क्रियामध्ये कुनै एकमा कर्मवाच्य चिह्नित हुन सक्छ । यस्तो हुँदा वाक्य सङ्गति र अर्थगत दृष्टिले पनि केही भिन्नता बुझिने हुन्छ, जस्तै^{३५} :

(७९) म हरिलाई भेट्न सक्छु । श्र हरि भेटिन सक्छु । / हरि भेट्न सकिन्छु ।

(८०) रमेश उनीहरूलाई गुरु मान्न सक्छु । श्र उनीहरू गुरु मानिन सक्छन् । / उनीहरू गुरु मान्न सकिन्छन् ।

उल्लिखित प्रयोगहरूले शक्यार्थको सम्भावना र सामर्थ्यसम्बन्धी अर्थगत भिन्नता दर्शाएका छन् ।

(ग) 'इ' कृदन्तीय क्रिया र त्यससँग संयुक्त भई आउन सक्ने सहायक क्रियामध्ये दोस्रो क्रियामा नै कर्म वा भाववाच्य चिह्नित हुन सक्छ, जस्तै^{३६} :

(८१) मैले उसको काम गरिदिएको छु । श्र उसको काम गरिदिइएको छ ।

(८२) हामी सामानहरू किनिहाल्छौं । श्र सामानहरू किनिहालिन्छन् ।

(घ) 'नु' कृदन्तीय क्रिया र त्यससँग संयुक्त भई आउने सहायक क्रियामध्ये पहिलो क्रियामै कर्मवाच्य चिह्नित हुन्छ, जस्तै^{३७} :

(८३) तिमीले प्रश्नहरू सोध्नुपर्छ । श्र प्रश्नहरू सोधिनुपर्छ ।

(८४) उनीहरूले मेलामा चित्र देखाउनुहुन्छ । श्र मेलामा चित्रहरू देखाइनुहुन्छ ।

(ङ) कालहरूमा विशेष अर्थ बुझाउनेभैं अरू विशेष अर्थ बुझाउने गरी नु, नै, तै, दै, न प्रत्ययान्त क्रिया जोडिएर बनेको क्रियालाई पनि मिलित क्रिया भनिएको छ ।^{३८} यस्ता क्रियापदहरूमा एउटा असमापिका क्रिया या कृदन्त र एउटा समापिका हुने हुँदा समापिका क्रियामा मात्र वाच्यान्तरणको प्रक्रिया घटित हुन्छ, जस्तै :

(८५) म हाँस्तै जान्छु । श्र हाँस्तै गइन्छु ।

(८६) तिमी नाच्तै आऊ । श्र नाच्यै आइयोस् ।

^{३४} केदार न्यौपाने, गणेश विषम, पूर्ववत्, पृ. ३१ ।

^{३५} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. १७१ ।

^{३६} ऐजन ।

^{३७} ऐजन ।

^{३८} सोमनाथ शर्मा, मध्यचन्द्रिका, तेह्रौं संस्करण, (काठमाडौं : पुस्तक संसार, २०३४), पृ. १२८ ।

(८७) हामी कविता भन्दै हिड्छौं । अ कविता भन्दै हिँडिन्छ ।

(८८) म डुल्दै खान्छु । अ डुल्दै खाइन्छ ।

माथिका मिलित क्रियामा सकर्मक र अकर्मक दुवै किसिमका धातुहरूको योग भएको छ । कतै सकर्मक धातु कृदन्त या असमापकको रूपमा, कतै अकर्मक धातु कृदन्त या असमापकको रूपमा रहेको देखिन्छ । ती वाक्यहरूको वाच्यान्तरण गर्दा जुन समापक छ त्यसमा नै 'इ' प्रत्यय थपिएको छ ।

यसरी संयुक्त क्रिया र वाच्यान्तरण प्रक्रियालाई देखाउन सकिन्छ ।

च) जानु, हिड्नु, गर्नु, रहनु सहायक क्रियासित ने, तै, दै प्रत्ययान्त धातु जोडिएर बन्ने विशेषण संयुक्त क्रियापद सातत्यबोधक अर्थात् निरन्तरता बुझाउने हुन्छ । यस्तो क्रियाको वाच्यपरिवर्तन हुँदा मुख्य धातु अकर्मक, सहायक चाहिँ सकर्मक (प्रायः 'गर' धातु) भएमा कर्तृवाच्य र भाववाच्य हुन्छ । भाववाच्यमा सहायक धातुमा भावेप्रयोग हुन्छ, मूल धातु कर्तृवाच्य कर्तृवाच्यअनुसारकै रहन्छ, जस्तै-^{३९}

कर्तृवाच्य : हामी यही बस्दै गछौं ।

भाववाच्य : यही बस्दै गरिन्छ ।

कर्तृवाच्य : तिमी जाँदै गर ।

भाववाच्य : जाँदै गरियोस् ।

३.१३ जटिल वाक्य र वाच्यान्तरण

जटिल वाक्यभित्र संयुक्त, मिश्र र मिलित वाक्यहरू पर्दछन् । नेपालीमा जटिल वाक्यहरूकै अध्ययन त्यति नभएको सन्दर्भमा वाच्यमा यस्ता जटिल वाक्यहरू कसरी प्रकट हुन्छन् भनी अध्ययन गर्नु कठिन विषय हो तापनि यहाँ सामान्यरूपमा तिनको स्थिति हेर्न खोजिएको छ ।

३.१३.१ मिश्रवाक्य र वाच्यान्तरण

एउटा प्रधान उपवाक्य र एक वा एकभन्दा बढी आश्रित उपवाक्यको सम्बन्ध १दयलमबनभ० बाट निर्मित सिङ्गो संरचनालाई मिश्रवाक्य भनिन्छ ।^{४०} मिश्रवाक्य एककर्तृक र द्विकर्तृक गरी दुई किसिमका हुन्छन् । एककर्तृक मिश्रवाक्यको वाच्यान्तरण हुन्छ भने द्विकर्तृक मिश्रवाक्यको वाच्यान्तरण हुँदैन ।^{४१} जस्तै :

^{३९} टङ्कप्रसाद न्यौपाने, पूर्ववत्, पृ. ८८ ।

^{४०} मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १७५ ।

^{४१} केदार न्यौपाने, गणेश विषम, पूर्ववत्, पृ. ३४ ।

३.१३.१.१ एककर्तृक मिश्रवाक्य र वाच्यान्तरण

एउटा मात्र कर्ता भएको मिश्रवाक्यलाई एककर्तृक मिश्रवाक्य भनिन्छ । एककर्तृक मिश्रवाक्यको वाच्यान्तरण हुँदा सकर्मक र अकर्मक कर्तृवाच्यको वाच्यान्तरण हुँदा घटित हुने नियम नै यसमा पनि घटित हुन्छ, जस्तै^{४२} :

(८९) म पढ्छु भने सफल पनि हुन्छु । श्र पढिन्छ भने सफल पनि भइन्छ ।

(९०) तिमी जस्तो परिश्रम गर्छौं त्यस्तै फल पाउँछौं । श्र जस्तो परिश्रम गरिन्छ त्यस्तै फल पाइन्छ ।

३.१३.१.२ द्विकर्तृक मिश्रवाक्य र वाच्यान्तरण

द्विकर्तृक मिश्रवाक्य भनेको मिश्रवाक्यमा दुईवटा कर्ता रहेको अवस्था हो । द्विकर्तृक मिश्रवाक्यको वाच्यान्तरण हुँदा किनभने वाच्यान्तरण प्रक्रियामा कर्ता आदिको अस्तित्व गौण हुने हुँदा द्विकर्तृक मिश्रवाक्यलाई वाच्यान्तरण गर्दा कर्तालाई गरेका खण्डमा अनावश्यक कुरा थपिई प्रसङ्ग बिथोलिन जान्छ, जस्तै^{४३} :

(९१) जहाँ हामी सबै बस्छौं, म त्यहाँ सुत्छु । श्र ञ

(९२) तिमी जहाँ बस्छौ, यिनी त्यहाँ बस्छन् । श्र ञ

(९३) ऊ जति खान्छ राम त्यति नै सुत्छ । श्र ञ

(९४) तिमी जहाँ बस्छौ म त्यहाँ बस्छु । श्र ञ

माथि उदाहरणमा दिएका वाक्यहरूको वाच्यान्तरण अस्वाभाविक हुन्छ ।

३.१३.२ संयुक्त वाक्य र वाच्यान्तरण

दुई वा दुईभन्दा बढी स्वतन्त्र उपवाक्यहरूको संयोजनबाट निर्मित सिङ्गो संरचनालाई संयुक्तवाक्य भनिन्छ ।^{४४} संयुक्तवाक्य पनि एककर्तृक र द्विकर्तृक गरी दुई किसिमका हुन्छन् । एककर्तृक र द्विकर्तृक दुवै संयुक्त वाक्यको वाच्यान्तरण हुन्छ । संयुक्त वाक्यको वाच्यान्तरण हुँदा उपवाक्यको क्रिया सकर्मक छ भने तीनऔँटै पुरुषमा कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुन्छन् भने अकर्मक क्रियापद भए तृतीय पुरुषको कर्ता हुँदा वाच्यपरिवर्तन उपयुक्त देखिँदैन । क्रियापदको सङ्गति कर्मवाच्यको उपवाक्यमा कर्मसँग हुन्छ भने भाववाच्यमा कर्ता, कर्मसँग नभई व्यापारसँग हुन्छ, जस्तै^{४५} :

^{४२} ऐजन ।

^{४३} ऐजन, पृ. ३३ ।

^{४४} मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १८५ ।

^{४५} केदार न्यौपाने, गणेश विषम, पूर्ववत्, पृ. ३५ ।

३.१३.२.१ एककर्तृक संयुक्त वाक्यको वाच्यान्तरण

- (९५) म गीत लेख्छु र गाउँछु । श्र गीत लेखिन्छ र गाइन्छ ।
(९६) म यहीं बसुँ कि आऊँ । श्र ढ
(९७) राम सबेरै सुत्छ सबेरै उठ्छ । श्र ढ
(९८) बहिनी हेर किनभने तिमी धेरै हिँड्यौ । श्र हेरियोस् किनभने तिमीद्वारा धेरै हिँडियो ।
(९९) ऊ बेलुका भात खाँदैन किनभने ऊ रोटी खान्छ । श्र उसद्वारा बेलुका भात खाँदैन किनभने उसद्वारा रोटी खाइन्छ ।
(१००) महेश सिनेमा हेर्छ अनि छिट्टै फर्कन्छ । श्र महेशद्वारा सिनेमा हेरिन्छ अनि ऊ छिट्टै फर्कन्छ ।

माथिका उदाहरणमा दिएका एककर्तृक कर्तृवाच्यहरू (तृतीय पुरुष अकर्मक र प्रथम पुरुष इच्छार्थक बाहेक) वाच्यान्तरित भएका छन् ।

३.१३.२.२ द्विकर्तृक संयुक्तवाक्यको वाच्यान्तरण

- (१०१) म आऊँ कि तिमी आउँछौ ? श्र म आऊँ कि तिमीद्वारा आइन्छ ?
(१०२) राम ढिलो सुत्छ तर तिमी सबेरै सुत्छौ । श्र राम ढिलो सुत्छ तर तिमीद्वारा सबेरै सुतिन्छ ।
(१०३) त्यो आउने भए आओस् होइन भने म जान्छु । श्र त्यो आउने भए आओस होइन भने आफू गइन्छ ।

माथि उदाहरणमा दिइएका द्विकर्तृक संयुक्त वाक्यहरू (प्रथम पुरुष इच्छार्थक र तृतीय पुरुष अकर्मक बाहेक) भाववाच्य र कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरित भएका छन् ।

३.१३.३ मिलित वाक्य र वाच्यान्तरण

संयुक्त र मिश्रवाक्यको मेलबाट बनेको वाक्यलाई मिलित वाक्य भन्दछन् । मिलित वाक्यको वाच्यान्तरण हुँदा वक्ताको चाहनाअनुसार कहिले सबै उपवाक्य या वाक्यखण्डको परिवर्तन हुन्छ भने कहिले कुनै खण्डको मात्र परिवर्तन हुन्छ, जस्तै^{४६} :

कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण :

- (१०४) यस विद्यालयका विद्यार्थीहरू धेरै पढ्छन् तापनि यो सफलता यिनीहरूलाई प्राप्त भएको छैन जुन अरू विद्यालयका विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेका छन् । श्र यस विद्यालयका विद्यार्थीहरूद्वारा धेरै पढिन्छ तापनि त्यो सफलता यिनीहरूलाई प्राप्त भएको छैन जुन अरूद्वारा प्राप्त गरिएको छ ।

कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा वाच्यान्तरण :

^{४६} ऐजन, पृ. ३६ ।

(१०५) तिमी जान्छौ र आउँछौ तापनि त्यसरी आउने जाने क्रम सबैले राख्न सक्दैनन् जसरी तिमीले सकेका छौ । श्र तिमीद्वारा जाइन्छ र आइन्छ तापनि त्यसरी आइने गइने क्रम सबैद्वारा राख्न सकिँदैन जसरी तिमीद्वारा सकिएको छ ।

कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण :

(१०६) तिमी को हौ र म को हुँ ? भन्ने कुरा थाहा पाएर पनि जुन प्रश्न उठाएका छौ त्यो गलत हो । श्र को हौ र को हुँ ? भन्ने कुरा थाहा पाएर पनि जुन प्रश्न उठाइएको छ त्यो गलत हो ।

माथि उदाहरणमा दिइएका वाक्यहरू मिलित वाक्य हुन् । यिनीहरू क्रमशः सकर्मक मिलित वाक्यको कर्तृवाच्य कर्मवाच्यको मिलित वाक्यमा र अकर्मक मिलित वाक्यको कर्तृवाच्य भाववाच्यको मिलित वाक्यमा वाच्यान्तरण भएका छन् । यिनमा वाच्यपरिवर्तन हुन सक्ने परिवेशमा परेका क्रियाहरूको वाच्यपरिवर्तन गरिएको छ भने कुनै कुनै वाच्यपरिवर्तन हुन नसक्ने परिवेशमा परेका क्रियाको वाच्यपरिवर्तन गरिएको छैन ।

३.१४ सकर्मक क्रिया र भावकर्मवाच्य

नेपालीमा सकर्मक क्रियायुक्त कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्यमा र अकर्मक क्रियायुक्त कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा वाच्यान्तरण गरिन्छ । यसको सट्टा नेपालीमा कतिपय यस्ता सकर्मक क्रियायुक्त कर्तृवाच्य पनि छन् जुन कर्मवाच्य र भाववाच्य दुवैमा वाच्यान्तरण हुन्छन् । यस्ता सकर्मक क्रियाबाट भाववाच्यमा वाच्यान्तरण हुने वाच्यलाई भावकर्मवाच्य भनिन्छ ।

नेपालीमा सकर्मक क्रियाबाट कर्मवाच्य र भाववाच्य दुवैमा वाच्यान्तरण गर्न सकिन्छ भन्दै यसको बारेमा सर्वप्रथम अध्ययन गर्ने विद्वान भेषराज शर्मा हुन् । उनले 'नेपाली वाच्यव्यवस्था' (युगभाषा : २०२७) शीर्षकको लेखमा सकर्मक कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्य र भाववाच्यमा हुने वाच्यान्तरणलाई निम्न उदाहरणबाट स्पष्ट पारेका छन् :

१. कर्तृवाच्य : हामीले रा.पं.स. हरूलाई बोलाएका थियौं ।
२. कर्मवाच्य : (हामीहरूबाट) रा.पं.स.हरू बोलाइनुभएको थियो ।
३. भाववाच्य : (हामीहरूबाट) रा.पं.स.हरूलाई बोलाइएको थियो ।

टङ्कप्रसाद न्यौपानले आफ्नो लघुअनुसन्धान 'नेपाली भाषामा वाच्यपरिवर्तन' (२०३७) मा पनि सकर्मक क्रियाबाट पनि भाववाच्य बन्न सक्छ भन्दै निम्न उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन्, जस्तै :

कर्तृवाच्य

भाववाच्य

हाकिमले मलाई त्यस पदमा राखेन । श्र मलाई त्यस पदमा राखिएन ।

हामी जडीबुटीलाई पातलो गरी सुकाउँछौं । श्र जडीबुटीलाई पातलो गरी सुकाइन्छ ।

‘नेपाली शिक्षण निर्देशन’ले सकर्मक क्रियाका साथ ‘लाई’ विभक्ति रहेका कर्मयुक्त कर्तृवाच्यको वाक्यलाई कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण गर्दा त्यस्ता वाक्यहरू दुई प्रकारका देखिन्छन् भन्दै सकर्मक कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्य दुवैमा वाच्यान्तरण भएको उपयुक्त उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ तर यसले नामाकरण गरेको छैन ।

भेषराज शर्माले ‘नेपाली भाषामा भाववाच्यको सवाल’ (गरिमा : २०५० फागुन) शीर्षकको लेखमा सकर्मक कर्तृवाच्यबाट, कर्मवाच्य र भाववाच्यमा वाच्यान्तरण भएका केही उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन्, जस्तै :

१. कर्तृवाच्य : विद्यार्थीहरूलाई पठायौं ।

कर्मवाच्य : विद्यार्थीहरू पठाइए ।

भाववाच्य : विद्यार्थीहरूलाई पठाइयो ।

२. कर्तृवाच्य : सांसदहरूलाई बोलाएका थियौं ।

कर्मवाच्य : सांसदहरू बोलाइएका थिए ।

भाववाच्य : सांसदहरूलाई बोलाइएको थियो ।

‘नेपाली वाक्य व्याकरण’ ले पनि सकर्मक क्रियाबाट कर्मवाच्य र भाववाच्य दुवैमा वाच्यान्तरण गर्न सकिन्छ भन्दै निम्न उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ :

मैले बेहुली देखें ।

बेहुली देखिई ।

आफूले बेहुली देखियो ।

माथिका उदाहरणबाट अकर्मक क्रियाबाट मात्र नेपालीमा भाववाच्य बन्छ भन्ने नेपाली व्याकरणकारहरूको धारणा गलत देखिन्छ । हो, अकर्मक क्रियाबाट कर्मवाच्य बन्दैन; तर सकर्मक क्रियाबाट तीनवटै वाच्य बन्छ ।^{४७}

‘शिक्षक निर्देशिका’ (२०५७) ले सकर्मक क्रिया प्रयुक्त भएका परिवेशमा कर्मवाच्य हुने नियम रहे पनि नेपालीमा यिनको भाववाच्यवत् प्रयोग गर्ने प्रचलन पनि रहेको देखिन्छ भन्दै निम्न उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ :

कर्मवाच्य

तिमी भेटियौ ।

विमला देखिई ।

म हँसाइन्छु ।

भाववाच्यवत् प्रयोग

तिमीलाई भेटियो ।

विमलालाई देखियो ।

मलाई हँसाइन्छ ।

^{४७} माधवप्रसाद पोखरेल, पूर्ववत्, पृ. १९ ।

‘आधारभूत नेपाली व्याकरण तथा रचना’ ले सकर्मक क्रियाबाट वाच्यपरिवर्तन गर्दा कर्मबाट विभक्ति वा नामयोगी हटेनन् भने त्यस्तो कर्मले क्रियापदसँग अन्विति कायम राख्न सक्दैन अर्थात् यस्ता वाक्यमा क्रियापदले वचन र पुरुषको सङ्गति लिँदैन भन्दै यसलाई पुरुष अविशेषित वाक्य वा भाव/कर्मवाच्य भनेको छ, जस्तै:
मैले केटीलाई देखें । श्र केटीलाई देखियो । हामीहरूले चारलाई पिट्यौं । श्र चोरलाई पिटियो ।

‘समसामयिक नेपाली व्याकरण’ ले पनि सकर्मक क्रियाबाट कर्मवाच्य र भाववाच्यमा वाच्यान्तरण गर्न सकिन्छ भन्दै निम्न उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ :

बाटोमा केटी भेटिई/बाटोमा केटी भेटियो ।

बाटोमा राजा देखिए/बाटोमा राजा देखियो ।

यसप्रकार नेपालीमा सकर्मक क्रियाबाट हुने भावकर्मवाच्यको बारेमा विभिन्न विद्वानहरूले एकाध उदाहरण दिएर चर्चा गरे पनि खासै धेरै अध्ययन गरेका छैनन् । यिनै अग्रज विद्वानहरूले गरेका अध्ययनको आधारमा नेपालीमा के कस्ता सकर्मक कर्तृवाच्यबाट भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुन सक्छन् तिनीहरूको बारेमा यहाँ अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

३.१४.१ एककर्मक क्रिया र भावकर्मवाच्य

एउटा मात्र कर्म लिने क्रियालाई एककर्मक क्रिया भनिन्छ । एककर्मक क्रियाका मानवीय कर्म प्रायः ‘लाई’ विभक्तियुक्त हुन्छन् । यस्ता एककर्मक क्रियाबाट भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा कर्तृवाच्यको कर्ता प्रायः लोप हुन्छ वा द्वारा, बाट विभक्ति लिई अवनत वा गौण भएर पनि रहन सक्छ भने कर्ममा चाहिँ ‘लाई’ विभक्ति अनिवार्य रूपमा रहन्छ, जस्तै :

(१०७) हरिले बहिनीलाई पिट्यो । श्र हरिद्वारा बहिनीलाई पिटियो ।

(१०८) उसले मलाई बोलायो । श्र उद्वारा मलाई बोलाइयो ।

माथिको उदाहरणमा कर्तृवाच्यमा प्रयोग भएका क्रियापद एककर्मक क्रियापद हुन् । यिनमा प्रयोग भएका कर्म क्रमशः ‘बहिनी’ र ‘म’ लाई विभक्तियुक्त मानवीय कर्म हुन् । यी भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा कर्मको ‘लाई’ विभक्ति लोप भएका छैनन् । कर्तामा ‘द्वारा’ विभक्ति लागी अवनत भएर रहेका छन् भने क्रियापदको सङ्गति कर्ता र कर्म दुवैसँग नभई तृतीय पुरुष, पुलिङ्ग र एकवचनमा रहेका छन् ।

एककर्मक क्रियाको वाक्यमा प्रयोग भएको कर्म मानवेतर छ भने त्यस्तो वाक्य भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदैन केवल कर्मवाच्यमा मात्र वाच्यान्तरण हुन्छ, जस्तै :

(१०९) रामले भात खान्छ । श्र रामद्वारा भात खाइन्छ । श्र ८

(११०) म काम गर्छु । श्र मद्वारा काम गरिन्छ । श्र ८

माथिको उदाहरणमा ढ (तारा) चिह्नले भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदैन भन्ने सङ्केत गर्छ । तर मानवेतर कर्म यदि बहुवचनबोधक छ भने त्यस्तो वाक्य भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुन सक्छ, जस्तै :

(१११) भाइले कलमहरू भाँच्यो । श्र (भाइद्वारा) कलमहरू भाँचिए । श्र (भाइद्वारा) कलमहरू भाँचियो ।

(११२) सीताले चिठीहरू लेखी । श्र (सीताद्वारा) चिठीहरू लेखिए । श्र सीताद्वारा चिठीहरू लेखियो ।

माथिका दुई कर्तृवाच्यका वाक्यहरूमा प्रयुक्त मानवेतर कर्म बहुवचनबोधक भएकोले यिनीहरू कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्य दुवैमा वाच्यान्तरण भएका छन् । यसरी भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरित वाक्यमा क्रियापदको सङ्गति कर्ता र कर्म दुवैसँग नभई तृतीय पुरुष, पुलिङ्गी र एकवचनमा रहेका छन् । कर्ममा रहेको विभक्तिको पनि लोप भएको छैन । कर्तृवाच्यको कर्ता द्वारा/बाट लिई अवनत भएर रहेका छन् ।

३.१४.२ द्विकर्मक क्रिया र भावकर्मवाच्य

दुईवटा कर्म लिने क्रियालाई द्विकर्मक क्रिया भनिन्छ । द्विकर्मक क्रिया भएको कर्तृवाच्यबाट भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदैन, कर्मवाच्यमा मात्र वाच्यान्तरण हुन्छ, जस्तै :

(११३) श्यामले बहिनीलाई पैसा ठग्यो । श्र श्यामद्वारा बहिनीलाई पैसा ठगियो । श्र ढ

(११४) म भाइलाई प्रश्न सोध्छु । श्र मद्वारा भाइलाई प्रश्न सोधिन्छ । श्र ढ

माथिका द्विकर्मक कर्तृवाच्यका वाक्यहरू कर्मवाच्यमा मात्र वाच्यान्तरण भएका छन्, भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण भएका छैनन् ।

द्विकर्मक क्रिया भएका कर्तृवाच्यमा प्रत्यक्ष कर्म बहुवचनबोधक छ भने त्यो कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्य दुवैमा वाच्यान्तरण हुन्छ, जस्तै :

(११५) मैले भाइलाई कलमहरू दिएँ । श्र (मद्वारा) भाइलाई कलमहरू दिइए । श्र (मद्वारा) भाइलाई कलमहरू दिइयो ।

(११६) रामले प्रेमीकालाई चिठीहरू पठायो । श्र रामद्वारा प्रेमीकालाई चिठीहरू पठाइए । श्र रामद्वारा प्रेमीकालाई चिठीहरू पठाइयो ।

(११७) मैले गोठालोलाई गाईहरू दिएँ । श्र मद्वारा गोठालोलाई गाईहरू दिइए । श्र मद्वारा गोठालोलाई गाईहरू दिइयो ।

माथिका उदाहरणमा रहेका द्विकर्मक कर्तृवाच्यका वाक्यहरू कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण भएका छन् । यदि द्विकर्मक क्रिया भएका कर्तृवाच्यमा

प्रत्यक्ष कर्म एकवचनबोधक छ, भने त्यसको वाच्यान्तरण गर्दा क्रियाको सङ्गति प्रत्यक्ष कर्मसँग हुन्छ। यतिवेला यो भाववाच्य नभई कर्मवाच्य बन्न जान्छ, जस्तै :

(११८) मैले भाइलाई कलम दिएँ । श्र मद्वारा भाइलाई कलम दिइयो ।

(११९) रामले प्रेमिकालाई चिठी पठायो । श्र रामद्वारा प्रेमिकालाई चिठी पठाइयो ।

माथिका कर्तृवाच्यबाट वाच्यान्तरित वाक्य भावकर्मवाच्य नभई कर्मवाच्य बन्न पुगेका छन् ।

३.१४.३ पूरकापेक्षी क्रिया र भावकर्मवाच्य

पूरकापेक्षी क्रियाको कर्तृवाच्य (पूरकापेक्षी क्रिया सकर्मक हुन्छ) पनि भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुन्छ। यसरी पूरकापेक्षी क्रियापद प्रयोग भएका वाक्यहरू भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा कर्तृवाच्यको पूरकपद भावकर्मवाच्यमा विधेय विशेषण बन्दछ, कर्ता लोप हुन्छ, या द्वारा/बाट विभक्ति लिई अवनत/गौण भएर रहन्छ, कर्मको 'लाई' विभक्ति जस्ताको तस्तै रहन्छ, र क्रियापद जहिल्यै तृतीय पुरुष, एकवचन र पुलिङ्गी हुन्छ, जस्तै :

(१२०) भतिजीले मलाई सानोबुबा भन्छन् । श्र भतिजीद्वारा म सानोबुबा भनिन्छु । श्र भतिजीद्वारा मलाई सानोबुबा भनिन्छ ।

(१२१) हरिले तिमीलाई बेइमान ठान्यो । श्र तिमी बेइमान ठानियो । श्र तिमीलाई बेइमान ठानियो ।

माथिका उदाहरणमा पूरकापेक्षी क्रियापद प्रयोग भएका कर्तृवाच्यका वाक्यहरू कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्य दुवैमा वाच्यान्तरित भएका छन् । यसरी भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा पूरकपद विधेय विशेषण बनेका छन् भने क्रियापदको सङ्गति कर्ता र कर्मसँग नभई तृतीय पुरुष, पुलिङ्गी, एकवचनमा आई भाव वा व्यापार प्रमुख बनेका छन् ।

३.१४.४ संयुक्त क्रिया र भावकर्मवाच्य

संयुक्त क्रिया भएका सकर्मक वाक्यबाट भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा मुख्य (कृदन्त) क्रिया र सहायक (समापिका) क्रियामध्ये कुनै एकमा वाच्यान्तरण प्रक्रिया घटित हुन्छ, जस्तै :

(१२२) रामले बहिनीलाई पिट्छहोला । श्र रामद्वारा बहिनी पिटिन्छेहोला । श्र रामद्वारा बहिनीलाई पिटिन्छहोला ।

(१२३) पुलिसले तिनीहरूलाई समात्न सके । श्र पुलिसद्वारा तिनीहरू समात्न सकिए । श्र पुलिसद्वारा तिनीहरूलाई समात्न सकियो ।

माथिका उदाहरण वाक्यमा पहिलो वाक्यको भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा संयुक्त क्रियाको मुख्य क्रियामा र दोस्रो वाक्यको भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा सहायक क्रियामा वाच्यान्तरण प्रक्रिया घटित भएको छ ।

‘न’ कृदन्तीय क्रिया र त्यससँग संयुक्त भई आउने सहायक क्रियामध्ये दुवैमा भावकर्मवाच्य चिह्नित हुन सक्छ, जस्तै :

(१२४) रमेशले उनीहरूलाई गुरु मान्न सक्छ । श्र रमेशद्वारा उनीहरू गुरु मानिन सक्छन् । श्र रमेशद्वारा उनीहरूलाई गुरु मानिन सक्छे/मान्न सकिन्छ ।

(१२५) मैले बहिनीलाई भेट्न सक्छु । श्र बहिनी भेटिन सक्छे/भेट्न सकिन्छे । श्र बहिनीलाई भेटिन सक्छे/भेट्न सकिन्छ ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा ‘न’ कृदन्तीय क्रिया र त्यससँग संयुक्त भई आएका सहायक क्रियाहरू दुवैमा भावकर्मवाच्य वाच्यान्तरित भएका छन् ।

३.१४.५ करण, अकरण क्रिया र भावकर्मवाच्य

करण र अकरण क्रियापद प्रयोग भएका सकर्मक क्रियाको कर्तृवाच्य भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुन सक्छन्, जस्तै :

(१२६) त्यो मलाई पिट्छ । श्र त्यसद्वारा म पिटिन्छु । श्र त्यसद्वारा मलाई पिटिन्छ ।

(१२७) त्यो मलाई पिट्दैन । श्र त्यसद्वारा म पिटिन्न । श्र त्यसद्वारा मलाई पिटिँदैन ।

(१२८) राम भाइहरूलाई हेर्छ । श्र रामद्वारा भाइहरू हेरिन्छन् । श्र रामद्वारा भाइहरूलाई हेरिन्छ ।

(१२९) राम भाइहरूलाई हेर्दैन । श्र रामद्वारा भाइहरू हेरिँदैनन् । श्र रामद्वारा भाइहरूलाई हेरिँदैन ।

माथिका करण र अकरण क्रियापदयुक्त दुवै सकर्मक कर्तृवाच्य भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरित भएका छन् । वाच्यान्तरित करण र अकरण भावकर्मवाच्यमा क्रियापदको सङ्गति कर्ता र कर्मसँग नभई यी सबै तृतीय पुरुष, एकवचन र पुलिङ्गमा छन् ।

यसरी नेपालीमा सकर्मक क्रियाबाट वाच्यान्तरित हुने भावकर्मवाच्यलाई देखाउन सकिन्छ ।

३.१५ वाच्यान्तरणमा प्रतिबन्ध

सबै नेपाली वाक्यको वाच्यान्तरण हुँदैन । वाच्यान्तरण हुन नसक्ने अवस्थालाई वाच्यपरिवर्तनमा प्रतिबन्ध भनिन्छ ।^{४६} यहाँ वाच्यपरिवर्तन हुन नसक्ने अवस्थाहरूको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

^{४६} मोहनराम शर्मा, पूर्ववत् पृ. २४९ ।

३.१५.१ परिचयात्मक 'हो' क्रिया भएका वाक्यको वाच्यान्तरण कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा हुँदैन, जस्तै^{४९} :

(१३०) ऊ राम हो । श्र ८ (ऊबाट) राम होइन्छ ।

(१३१) तिमी विद्यार्थी हो । श्र ८

(१३२) तिनीहरू सिपाही हुन् । श्र ८

३.१५.२ अस्तित्ववाचक 'छ' क्रिया भएका वाक्यको वाच्यान्तरण कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा हुँदैन, जस्तै^{५०} :

(१३३) यहाँ फूल छ । श्र ८ यहाँ फूल छइन्छ ।

(१३४) राम घरमा छ । श्र ८

(१३५) छोराहरू यहीं छन् । श्र ८

३.१५.३ मानवेतर उद्देश्य भएको अकर्मक वा सकर्मक वाक्यको कर्तृवाच्यबाट प्रायः वाच्यान्तरण हुँदैन, जस्तै^{५१} :

(१३६) घोडा दौडन्छ । श्र ८ घोडा दौडिन्छ ।

(१३७) घाम भुल्क्यो । श्र ८

(१३८) परेवाले ढुङ्गा खान्छ । श्र ८

३.१५.४ अनुभावक कर्ता लिने मनोवैज्ञानिक क्रियापद भएका कर्तृवाच्यको अन्य वाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदैन, जस्तै^{५२} :

(१३९) मलाई भोक लाग्यो । (१४०) तिमीलाई पीर पऱ्यो ।

(१४०) उसको मन दुख्यो । (१४२) जीउ भ्रमभ्रमायो ।

३.१५.५ उद्धरणहरू जहाँबाट जसरी लिइएका छन् त्यसैअनुरूप हुने हुँदा तिनको वाच्यान्तरण हुँदैन किनभने त्यस्ता उद्धरणको वाच्यान्तरण गरेमा पहिलेका वक्ता वा लेखकले भनेको वाक्यको रूप विग्रन्छ, जस्तै :

(१४३) अनि ऊ सावधानपूर्वक तुलेगाँडालाई भाग लिन अनुरोध गर्दछ । आङ्गनै सभापतित्वमा सिङ्गो राष्ट्रका तुलेगाँडालाई सम्मेलनमा उपस्थित गराउन पाउँदा एकातिर खुसीले गाँड फुलाउन लागेको छ ।^{५३}

^{४९} ऐजन ।

^{५०} ऐजन ।

^{५१} ऐजन ।

^{५२} केदार न्यौपाने, गणेश विषम, पूर्ववत्, पृ. २७ ।

^{५३} राजेन्द्र सुवेदी, अब मेरो क्यासेट बन्द हुन्छ, (काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०५६), पृ. १८ ।

(१४४) जब हामी खाली चोरमा दोष खोज्छौं, खाली हत्यारामा अपराध देख्छौं, अपहरण र व्यभिचार गर्नेहरूमा पाप केलाउँछौं, तब हामीले न अपराध देख्न सक्छौं, न त अपराधी नै ।^{४४}

३.१५.६ उखानहरूको वाच्यपरिवर्तन हुँदैन किनभने उखानहरू पनि उद्धरणसमान नै आङ्गना खास स्वरूपमा रहन्छन् । वाच्यान्तरण गरेका खण्डमा उखानको स्वरूप विग्रिई उखान उखानको रूपमा रहँदैन, जस्तै^{४५} :

(१४५) लागे लाग मोहनी नभए घरकी बूढी छँदैछ ।

(१४६) जसको जऊ खानु उसैका जुँगा निमठ्नु ।

(१४७) कहाँ जालास मछली मेरै ढडिया ।

३.१५.७ अकर्मक क्रियाको प्रयोग हुँदा यदि तृतीय पुरुष उद्देश्य छ भने त्यस्तो कर्तृवाच्यको वाच्यान्तरण हुँदैन, जस्तै^{४६} :

(१४८) हिजो महेश रोयो ।

(१४९) हरि निदायो ।

(१५०) चोर भागछ ।

(१५१) ऊ सुत्यो ।

३.१५.८ उत्तम पुरुषको इच्छार्थबोधक क्रियाको वाच्यान्तरण हुँदैन, जस्तै^{४७} :

(१५२) म लाऊँ ।

(१५३) हामी हाँसौँ ।

(१५४) म खेलौँ त ।

(१५५) हामी मिहिनेत गरेर पढौँ ।

यस्ता इच्छार्थक वाक्यहरूको वाच्यान्तरण गरेमा इच्छा अर्थ लोप भई सामान्य अर्थ बुझिने हुन्छ ।

३.१५.९ शक्ति कारक (प्राकृतिक शक्ति) कर्ता भए त्यसको वाच्यपरिवर्तन हुँदैन, जस्तै^{४८} :

(१५६) सूर्य पूर्वबाट उदाउँछ । (१५७) पृथ्वी सूर्यको वरिपरि घुम्छ । (१५८) आकाश गर्ज्यो । (१५९) पहिरो गयो । (१६०) आगो बल्यो ।

^{४४} कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, सालिक, चौ.सं., (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५२), पृ. २१ ।

^{४५} केदार न्यौपाने, गणेश विषम, पूर्ववत्, पृ. २८ ।

^{४६} ऐजन ।

^{४७} ऐजन ।

^{४८} डी.पी. भट्टराई 'प्रकाश', "नेपाली वाच्यव्यवस्था र परिवर्तनका सीमा" गरिमा, (वर्ष १६, अङ्क १२, २०५५, मंसिर), पृ. ७६-८० ।

३.१४.१० कर्ता अप्रेरित र निष्क्रिय एवम् अस्वैच्छिक भए वाच्यपरिवर्तन हुँदैन, जस्तै^{५९} :

(१६१) पात भ्रूयो । (१६२) फूल फूल्यो ।

(१६२) मान्छे मर्यो । (१५४) बत्ती निभ्यो ।

३.१५.१० प्रायः कर्तामा 'ले' बाहेक अन्य विभक्ति (लाई, बाट) लागेमा वाच्यपरिवर्तन हुँदैन, जस्तै^{६०} :

(१६५) मन्त्रीज्यूबाट पुलको उद्घाटन भयो ।

(१६६) मबाट गल्ली भयो ।

(१६७) नदीमा माछा पाइन्छन् ।

(१६८) हरिलाई सर्पले टोक्यो ।

३.१५.११ कर्ममा जोड पर्ने वाक्यको वाच्यपरिवर्तन हुँदैन, जस्तै^{६१} :

(१६९) मैदानमा खेल भइरहेको छ ।

(१७०) क्लबमा लडाइँ हुँदैछ ।

(१७१) त्यहाँ नाचगान भइरहेको छ ।

३.१५.१२ सकर्मक घटनावाचक क्रियापदमा निष्क्रिय कर्ता वा अपुरुषात्मक कर्ता आएमा पनि कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्यमा परिवर्तन हुँदैन किनभने कर्मवाची क्रियाले कुनै पुरुष कर्ताकै अपेक्षा गर्छ, जस्तै^{६२}

गाईले धेरै दूध दियो । बौलाहा कुकुरले रामलाई टोकेछ ।

३.१५.१३ अधिकरण कर्ता भएको वाक्य पनि कर्तृवाच्यको मात्र हुन्छ, अन्य वाच्यमा परिवर्तित हुँदैन, जस्तै^{६३}

यो बाटो कतिको चल्छ ? मेरो तिघ्रो चिलायो ।

३.१५.१४ अकर्तृक प्रयोगमा (कसै कसैका विचारमा सम्प्रदान उद्देश्य) तृतीय पुरुषको उद्देश्य पद लुप्त हुने अकर्मक (खास गरेर चिलाउ धातु) क्रिया भएमा कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यमा परिवर्तित हुँदैन, जस्तै^{६४} मलाई चिलायो ।

३.१६ केही विशेष प्रयोगहरू

५९ ऐजन ।

६० ऐजन ।

६१ ऐजन ।

६२ टङ्गप्रसाद न्यौपाने, पूर्ववत्, पृ. १०५ ।

६३ ऐजन ।

६४ ऐजन, पृ. १०६ ।

केही धातुबाट बनेका प्रयोगहरू अर्थको हिसाबले कर्तृवाच्यका र रूपको दृष्टिले कर्मवाच्यका जस्ता देखिन्छन् । त्यस्तै केही प्रयोगहरू कर्तृवाची रूपमा रहेर पनि भाव या कर्मवाच्यको अर्थ दिन्छन्^{६५} । यस्ता किसिमका प्रयोगहरूलाई यहाँ विशेष प्रयोग अन्तर्गत राखेर चर्चा गरिएको छ, जस्तै :

- (१७२) मलाई किताब चाहियो ।
- (१७३) तिम्रो मगज सड्कियो ।
- (१७४) यहाँ के के सामानहरू पाइन्छन् ?
- (१७५) बस टक्क रोकियो ।
- (१७६) मकै राम्रोसँग पिल्सियो ।
- (१७७) हाँगा आफैं भाँचियो ।
- (१७८) हिमालय देखियो ।
- (१७९) यो काम हरिबाट सम्भव छैन ।
- (१८०) बुबाबाट आज्ञा भयो ।
- (१८१) मलाई भोक लाग्यो ।
- (१८२) मबाट यो काम हुँदैन ।

माथिका उदाहरण (१७२) देखि (१७८) सम्मका वाक्यहरूमा प्रयुक्त क्रियाका रूपलाई हेर्दा कर्म या भाववाच्यजस्तो लाग्ने भए तापनि वस्तुतः यी कर्तृवाच्यकै रूप हुन् । 'हाँगो भाँचियो' भन्दा हाँगो भाँचनमा सक्रिय उद्देश्यको अस्तित्व देखिन्छ, र कर्मवाच्यको रूप बन्छ भने यहाँ त्यसो नभई 'आफैं भाँचियो' मा कर्तृवाच्य कर्मवाच्य जस्तो देखिएको छ ।^{६६} उदाहरण (१७९) देखि (१८२) सम्मका वाक्यहरू कर्तृवाच्यका रूपमा छन् र पनि भाववाच्यकै अर्थ दिन्छन् ।

३.१७ निष्कर्ष :

यसप्रकार वाक्यमा प्रयुक्त क्रियापदले कर्ता, कर्म र भावसँग प्रमुखरूपमा राख्ने आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्धलाई वाच्य भनिन्छ । नेपाली भाषामा कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य, भाववाच्य र भावकर्मवाच्य गरी चार प्रकारका वाच्यहरू प्रयुक्त छन् । अकर्मक कर्तृवाच्यको वाक्य भाववाच्यमा वाच्यान्तरण हुन्छ भने सकर्मक कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्य र भाववाच्य दुवैमा वाच्यान्तरण हुन्छ । यसरी एक वाच्यलाई अर्को वाच्यमा वाच्यान्तरण गर्ने प्रक्रियालाई वाच्यपरिवर्तन वा वाच्यान्तरण भनिन्छ । नेपालीमा विभिन्न क्रियापदयुक्त कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य, भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुन्छन् भने सबै अवस्थाका वाक्यहरू वाच्यान्तरण हुन सक्दैनन् । वाच्यान्तरण हुन नसक्ने अवस्थालाई वाच्यान्तरणमा प्रतिबन्ध भनिन्छ । यसरी नेपाली वाच्यको परिभाषा, वाच्यको प्रकार, वाच्यान्तरणको सन्दर्भ, वाच्यान्तरण प्रक्रिया र वाच्यान्तरण हुन नसक्ने अवस्थालाई स्पष्ट्याउन सकिन्छ ।

^{६५} केदार न्यौपाने, गणेश विषम, पूर्ववत्, पृ. ३७ ।

^{६६} ऐजन ।

परिच्छेद चार

वाच्य र अन्य व्याकरणिक पक्षहरूका बीच सम्बन्ध

४.१ विषयप्रवेश

वाच्य व्याकरणका विभिन्न कोटिहरू जस्तै एक कोटि हो । नेपाली वाच्यको सम्बन्ध अन्य व्याकरणिक कोटि एवम् पक्षहरूसँग पनि छ । वाच्यको विस्तृत अध्ययनका लागि अन्य व्याकरणिक कोटिहरूसँग हुने सम्बन्धको बारेमा निकर्षण गरिनुपर्दछ । यस अध्यायमा नेपाली वाच्य र व्याकरणमा अन्य कोटि एवम् पक्षहरू पुरुष, आदर, क्रिया, विभक्ति, पदसङ्गति, चेतनकर्ता, आत्मबोधक, सर्वार्थी र अर्थसुरक्षण बीच हुने सम्बन्धको खोजी गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

४.२ वाच्य र पुरुष

कथनका सन्दर्भमा संलग्न भएका सहभागीहरूको प्रकृतिलाई जनाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई पुरुष भनिन्छ।^{६७} नेपालीमा पुरुष तीन किसिमका छन् :

प्रथम पुरुष : म, हामी (वक्ता)

द्वितीय पुरुष : तँ, तिमी आदि (श्रोता)

तृतीय पुरुष : त्यो, तिनीहरू आदि (कुराकानीमा असहभागी)

नेपालीमा कर्तृवाच्यमा तीनओटै पुरुषको प्रयोग हुन्छ । तीनओटै पुरुषका सन्दर्भमा कर्मवाच्यको प्रयोग भए तापनि यसमा प्राथमिकताको क्रम भने देखाउन सकिन्छ।^{६८} कर्मवाच्यको प्रयोग प्रथम पुरुषमा बढी हुन्छ भने त्यसपछि प्राथमिकताको क्रम कम हुँदै जान्छ ।

(१८३) रामद्वारा म पिटिएँ ।

(१८४) मद्वारा तिमी ठगियो ।

(१८५) तिमीद्वारा ऊ बोलाइयो ।

माथिका उदाहरणहरूमा (१८३) मा प्रथम पुरुषीय कर्मवाच्य, (१८४) मा द्वितीय पुरुषीय कर्मवाच्य र (१८५) मा तृतीय पुरुषीय कर्मवाच्यको प्रयोग भएको छ ।

भावकर्मवाच्यको प्रयोग पनि तीनओटै पुरुषका सन्दर्भमा हुन सक्छ । तीनओटै पुरुषका सन्दर्भमा भावकर्मवाच्यको प्रयोग भए तापनि क्रिया र पुरुषका बीचमा भने सङ्गति हुँदैन, जस्तै :

(१८६) रामद्वारा मलाई पिटियो ।

(१८७) मद्वारा तिमीलाई ठगियो ।

(१८८) तिमीद्वारा उसलाई बोलाइयो ।

^{६७} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत् पृ. ८८ ।

^{६८} ऐजन ।

माथिका उदाहरण (१८६), (१८७) र (१८८) मा तीनवटै पुरुषका सन्दर्भमा भावकर्मवाच्यको प्रयोग भएको छ तर क्रियापदको सङ्गति भने कर्ता र कर्म दुवैसँग छैन ।

भाववाच्यका प्रयोगहरू कर्तृवाच्यमा प्रथम पुरुष (म, हामी) कर्ता भएको सन्दर्भसँग प्रायः सम्बद्ध हुन्छन् । द्वितीय पुरुषको सन्दर्भमा यदि भाववाच्यको प्रयोग हुन्छ भने यस्ता प्रयोगहरू प्रश्नात्मक अथवा संवादात्मक सन्दर्भमा प्रायः सीमित रहन्छन्, जस्तै^{६९} :

(१८९) तिमी कहाँ सुत्छौ ? अथवा कहाँ सुतिन्छ ?

(१९०) तपाईंहरू कहिले पुग्नुभयो ? अथवा कहिले पुगियो ?

तृतीय पुरुषको सन्दर्भमा भाववाच्यको प्रयोग अस्वाभाविक देखिन्छ, जस्तै^{७०} :

(१९१) ऊ/विमल धेरै मोटायो । अथवा ऊ/विमलद्वारा धेरै मोटाइयो ।

उदाहरण (१९१) को कर्तृवाच्यबाट भाववाच्यको प्रयोग अस्वाभाविक देखिएको छ । यहाँ ञ (तारा) चिह्नले अन्य पुरुष कर्ता हुँदा अकर्मक क्रियाबाट भाववाच्य बन्दैन भन्ने कुरा देखाउँछ ।

प्रथम र द्वितीय पुरुषको अर्थात् कुराकानीमा भाग लिने (सहभागी सर्वनाम) भए मात्र नेपालीमा कर्तृवाच्य क्रियाबाट भाववाच्य बन्छ अन्य पुरुषको कर्ता भएमा कर्तृवाच्य क्रियाबाट नेपालीमा भाववाच्य बन्दैन, जस्तै^{७१} :

(१९२) म आएँ । अथवा आफू आइयो ।

(१९३) तपाईं आउनुभयो ? अथवा आफू आइयो ?

(१९४) राम आयो । अथवा ञ रामबाट आइयो/आइयो ?

माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा कर्तृवाच्यबाट भाववाच्य बनाइएको छ । यसमा पहिलो वाक्यको कर्तृवाच्यबाट भाववाच्य बनाउँदा प्रथम पुरुषको कर्ता प्रयोग भएकोले भाववाच्यको प्रयोग स्वाभाविक देखिएको छ । त्यस्तै दोस्रो वाक्यको कर्तृवाच्यमा द्वितीय पुरुषको कर्ता प्रश्नात्मक सन्दर्भमा प्रयोग भएकोले यसबाट पनि भाववाच्यको प्रयोग स्वाभाविक नै देखिएको छ तर तेस्रो कर्तृवाच्यमा तृतीय पुरुषको कर्ता प्रयोग भएको हुँदा यसबाट बनेको सामान्य वा प्रश्नात्मक भाववाच्य अस्वाभाविक देखिएको छ ।

^{६९} ऐजन ।

^{७०} ऐजन ।

^{७१} माधवप्रसाद पोखरेल, पूर्ववत्, पृ. २० ।

यसरी नेपालीमा कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्यको प्रयोग तीनओटै पुरुषका सन्दर्भमा स्वाभाविक भए पनि भाववाच्यको प्रयोग प्रथम र द्वितीय पुरुषका सन्दर्भमा मात्र स्वाभाविक देखिन्छ ।

४.३ वाच्य र क्रियापद

वाच्यको सम्बन्ध क्रियासँग हुन्छ । क्रियाको प्रकृतिका आधारमा वाच्य निर्धारित हुन्छ । वाक्यमा प्रयुक्त क्रियापदको आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्ध कर्तासँग भए कर्तृवाच्य, कर्मसँग भए कर्मवाच्य र कर्ता र कर्मसँग नभई भाव अर्थात् व्यापार प्रमुख भए भावकर्मवाच्य अथवा भाववाच्य हुन्छ । यसरी क्रियाले राख्ने सम्बन्धका आधारमा वाच्य निक्क्यौल हुने हुँदा नेपाली वाच्यको अध्ययनका सन्दर्भमा यिनलाई एक अर्काबाट पृथक राखेर हेर्न सकिँदैन ।

कर्तृवाची क्रियामा कर्मवाच्य, भावकर्मवाच्य र भाववाच्यबोधक 'इ' प्रत्यय लागेर भाववाच्य, भावकर्मवाच्य वा कर्मवाच्य बन्दछ । कर्तृवाच्यको क्रियाले अन्य वाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा धातुले 'इ' प्रत्यय लिन्छ र त्यसपछि मात्र अन्य प्रत्यय लिन्छ, जस्तै :

(१९५) त्यो मलाई पिट्दैन (कर्तृवाच्य) श्र त्यसद्वारा म पिटिन्छ । श्र त्यसद्वारा मलाई पिटिँदैन ।

(१९६) म सबेरै सुतें । श्र मद्वारा सबेरै सुतियो ।

उदाहरण (१९५) र (१९६) का कर्तृवाच्यबाट वाच्यान्तरित क्रियापदले धातुपछि पहिले 'इ' प्रत्यय लिएका छन् र त्यसपछिमात्र अन्य प्रत्यय लिएका छन् ।

नेपाली भाषामा कर्मवाच्य, भाववाच्य र भावकर्मवाच्यबोधक 'इ' प्रत्यय समानरूपको छ । यो कर्तृवाच्यको आधारपदमा थपिएर कर्मवाच्य, भाववाच्य र भावकर्मवाच्यको आधारपद बन्दछन्, जस्तै :

	कर्तृवाच्य आधारपद		कर्म र भाववाची प्रत्यय		कर्म वा भाववाची आधारपद
सकर्मक	लेख्	+	इ	☐	लेखि
	ठग्	+	इ	☐	ठगि
अकर्मक	वस्	+	इ	☐	बसि
	मर्	+	इ	☐	मरि

भाववाच्य र कर्मवाच्यको आधारपद निर्माण हुँदा केही रूपवार्णिक प्रक्रिया (सन्धि) र रूपतात्विक प्रक्रियासमेत सक्रिय हुन्छन् । रूपवार्णिक प्रक्रिया मूलत :

वार्षिक परिवेशमा घटित हुन्छ भने रूपतात्विक प्रक्रियाचाहिँ व्याकरणात्मक परिवेशमा घटित हुन्छ।^{७२}

कर्तृवाच्यमा आधार क्रियाको संयुक्त व्यञ्जनका पछि आउने अन्त्यको /इ/ वा /अ/ स्वर 'इ' प्रत्ययका अगाडि लोप हुन्छ^{७५} :

जस्तै :

व्य + व्य + इ वा अ > φ - इ

पक/पकि + इ - पकि

(१९७) पुलिसले चोरलाई पक्र्यो । > चोर पक्रियो ।

(१९८) पुलिसले चोरलाई पक्रियो । > चोर पक्रियो ।

माथिका (१९७) र (१९८) का उदाहरण वाक्यका क्रियापदमा 'पक्र' धातुको अन्त्यको 'अ' को अगाडि 'क' तथा 'र' व्यञ्जन संयुक्त भएर आएका छन् भने यसबाट कर्मवाच्य बन्दा 'इ' प्रत्ययका अगाडि धातुका अन्त्यको 'अ' वा 'इ' को लोप भएको छ ।

भावकर्मवाच्यमा पनि यही प्रक्रिया घटित हुन्छ । माथि उदाहरण (१९७) र (१९८) का कर्तृवाच्यलाई भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण गर्दा कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण गर्दा घटित हुने वार्षिक नियम घटित हुन्छ, जस्तै :

(१९९) पुलिसद्वारा चोरलाई पक्रियो ।

(२००) पुलिसद्वारा चोरलाई पक्रियो ।

कर्तृवाच्यको द्विस्वरान्त धातुको 'उ' वाच्यपरिवर्तन हुँदा लोप हुन्छ^{७३}, जस्तै :

(२०१) रामले गीत गाउँछ । > गीत गाइन्छ ।

(२०२) उसले केटीहरू हँसाउँछ । > केटीहरू हँसाइन्छन् । > केटीहरू हँसाइन्छ ।

माथिका उदाहरण (२०१) र (२०२) का वाच्यान्तरित क्रियामा कर्तृवाच्यका क्रियामा रहेका 'आउ' द्विस्वरान्त धातुको 'उ' लोप भई 'इ' मा परिवर्तन भएका छन् ।

कर्तृवाच्यका उकारान्त धातु वाच्यपरिवर्तन हुँदा ओकारान्त बन्छ, जस्तै^{७४} :

(२०३) उनीहरू लुगा धुन्छन् । > लुगा धोइन्छन् । > लुगा धोइन्छ ।

उदाहरण (२०३) वाक्यमा कर्तृवाच्यमा रहेको उकारान्त धातु कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्यमा परिवर्तन हुँदा ओकारान्त भएको छ ।

^{७२} केदार न्यौपाने, गणेश विषम, पूर्ववत्, पृ. १४ ।

^{७३} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. १७० ।

^{७४} ऐजन् ।

कर्तृवाच्यबाट भावकर्मवाच्यको रूप बन्दा भाव वा कर्मवाच्यबोधक 'इ' प्रत्ययका अगाडि 'हु' तथा 'जा' धातु भए तिनका 'भ' र 'ग' वैकल्पिक संरूप हुन्छन् जस्तै^{५५} :

(२०३) हामी घर जान्छौं । > घर गइन्छ/जाइन्छ ।

(२०४) म शिक्षक हुन्छु । > शिक्षक भइन्छ/होइन्छ ।

यसप्रकार नेपाली वाच्य र क्रियाको सम्बन्ध स्पष्ट हुन्छ र क्रियालाई पृथक राखेर नेपाली वाच्यलाई स्पष्ट पार्न सकिँदैन ।

४.४ वाच्य र आदर

आदरले पनि व्याकरणात्मक कोटि दर्साउँछ । यो मानवीय प्रसङ्गमा बहुवचन वा संयुक्त क्रियाद्वारा व्यक्त हुन्छ । आदर मूलतः श्रोता (द्वितीय पुरुष) र अन्य सन्दर्भ (तृतीय पुरुष) मा व्यक्त हुन्छ । यसका लागि श्रोतासन्दर्भमा आदरार्थी सर्वनामको र अन्य सन्दर्भमा चाहिँ सर्वनामका साथै आदरसूचक नामको प्रयोग हुन सक्छ^{५६} ।

नेपालीमा आदरका पाँच तह छन्^{५७} :

- मध्यम आदर : तिमी
- उच्च आदर : तपाईं, उहाँ
- विशेष आदर : आफू, यहाँ
- उच्चतर आदर : हजुर
- उच्चतम् आदर (दरबारी आदरार्थी) : मौसुफ

नेपालीमा दरबारी आदरार्थीमा बाहेक अन्य आदरार्थीमा 'ले' प्रत्यय (विभक्ति) भएका कर्तासँग क्रियाले सङ्गति कायम गर्छ र ती कर्तृवाच्य हुन्छन्, जस्तै :

(२०५) तिमीले खाना खायौ ? (मध्यम आदर)

(२०६) तपाईंले उहाँलाई बोलाउनुभयो । (उच्च आदर)

(२०७) यहाँले मलाई बोलाउनुभयो । (विशेष आदर)

(२०८) हजुरले उसलाई पैसा दिबक्सियो । (उच्चतम् आदर)

दरबारी आदरार्थी (उच्चतम् आदर) मा कर्तामा 'बाट' विभक्ति आउँदा पनि क्रियाले सङ्गति कायम राख्ने हुँदा कर्तृवाच्य हुन्छ, जस्तै :

(२०९) मौसुफबाट प्रदर्शनी नजर गरिबक्सिन्छ ।

^{५५} केदार न्यौपाने, गणेश विषम, पूर्ववत्, पृ. १६ ।

^{५६} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. ९१ ।

^{५७} ऐजन ।

(२१०) श्री ५ बाट पुलको उद्घाटन गरिबक्सियो ।

कर्मवाच्यमा आदरार्थीको प्रयोग निकै सीमित हुन्छ।^{५८} आदरार्थीका सबै तहमा कर्मवाच्यको प्रयोग भए तापनि सबै क्रियापदले कर्मसँग सङ्गति कायम गर्न नसक्ने हुँदा कर्मवाच्यमा आदरार्थीको प्रयोग सीमित मात्रामा हुन्छ, जस्तै :

(२११) हरिले तिमीलाई भेट्यो । > तिमी भेटियौ ।

(२१२) मैले तपाईंलाई देखें । > तपाईं देखिनुभयो ।

(२१३) उसले यहाँलाई भेट्यो । > यहाँ भेटिनुभयो ।

(२१४) रामले हजुरलाई देख्यो । > हजुर देखिइबक्सियो ।

(२१५) हामीले दरबारमा राजालाई भेट्यौं । > दरबारमा राजा भेटिइबक्सियो ।

उच्च आदरार्थी जनाउन कर्मवाच्यमा संयुक्त क्रियाको उपयोग हुन्छ । यस्ता संयुक्त क्रियामा मुख्य क्रियाका रूपमा आएको कृदन्तीय अंशले कर्मवाच्य जनाएको हुन्छ, जस्तै^{५९} :

(२१६) मैले उहाँलाई बोलाएँ । > उहाँ बोलाइनुभयो ।

(२१७) उसले हजुरलाई देख्यो । > हजुर देखिइबक्स्यो ।

विध्यर्थमा चाहिँ कर्मवाच्य आदरनिरपेक्ष रहेको देखिन्छ, जस्तै^{६०} :

(२१८) तपाईंहरू उहाँहरूलाई बोलाउनुहोस्/तिमीहरू उहाँलाई बोलाओ/तँ उहाँलाई बोला । > उहाँलाई बोलाइयोस् ।

नेपालीमा भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा क्रियापदको स्वरूप एउटै हुने भएकोले आदरार्थीको प्रयोग हुँदैन, जस्तै :

(२१९) तिमी कहिले आयौ ?, तपाईं कहिले आउनुभयो ?, यहाँ कहिले आउनुभयो ?, हजुर कहिले आइबक्स्यो ? > कहिले आइयो ? (भाववाच्य)

(२२०) हरिले तिमीलाई भेट्यो ।, हरिले तपाईंलाई भेट्यो ।, हरिले यहाँलाई भेट्यो ।, हरिले हजुरलाई भेट्यो । > तिमीलाई/तपाईंलाई/यहाँलाई/हजुरलाई भेटियो । (भावकर्मवाच्य)

उदाहरण (२१९) र (२२०) मा आदरार्थीका विभिन्न तहका अकर्मक कर्तृवाच्य र सकर्मक कर्तृवाच्यलाई क्रमशः भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण गर्दा वाच्यान्तरित भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा आदर निरपेक्ष रूपको प्रयोग भएको छ ।

^{५८} ऐजन, पृ. १७१ ।

^{५९} ऐजन ।

^{६०} ऐजन, पृ. १७२ ।

अतः नेपालीमा आदरार्थीको प्रयोग कर्तृवाच्य र कर्मवाच्यमा भए पनि भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा हुँदैन ।

४.५ वाच्य र विभक्ति

नामिकका पछाडि आएर विभिन्न कारक बुझाउने चिह्नकलाई विभक्ति भनिन्छ ।^{५१} नेपालीका विभक्तिहरू बद्ध शब्द हुन् । यिनीहरूको स्वतन्त्र अर्थ पनि हुँदैन र स्वतन्त्र प्रयोग पनि हुँदैनन् । विभक्तिको सम्बन्ध वाच्यसँग के कस्तो रहेको छ, त्यसको निकर्षाल गर्ने प्रयास यहाँ गरिएको छ ।

कर्तृप्रधान क्रियापदमा कर्तावाच्य भई प्रथमान्त हुँदा 'ले' विभक्तिको प्रयोग हुन्छ, सो विभक्ति सकर्मक क्रिया भूतकालको भए नित्यै रहन्छ, र अरू काल अर्थको भए विकल्पले लोप हुन्छ^{५२}, जस्तै :

- (२२१) रामले काम गर्‍यो ।
- (२२२) हामीले पाठ पढ्यौं ।
- (२२३) तँ/तैले भात खाइस् ।
- (२२४) राम/रामले काम गर्छ ।
- (२२५) हामी/हामीले पाठ पढौंला ।

माथिको उदाहरण (२२१) र (२२२) को कर्तृवाच्यमा भूतकालिक क्रियाको प्रयोग भएकोले यिनको कर्तामा 'ले' विभक्ति अनिवार्यरूपमा आएका छन् भने उदाहरण (२२३), (२२४) र (२२५) को कर्तृवाच्यका क्रिया अन्य कालिक भएकोले यिनको कर्तामा 'ले' विभक्तिको प्रयोग ऐच्छिकरूपमा भएको छ ।

अकर्मक क्रिया छ भने सबै काल, अर्थमा विभक्तिको लोप हुन्छ, जस्तै^{५३} :

- (२२६) राम सुत्यो/सुत्छ/सुत्नेछ/सुतोस्/सुत्ला ।
- (२२७) हामी उठ्छौं/उठ्यौं/उठौं ।

कर्मप्रधान क्रियामा कर्मवाच्य भई प्रथमान्त हुँदा जस्तोसुकै कर्म भए पनि प्रत्ययको नित्यै लोप हुन्छ^{५४}, जस्तै :

- (२२८) मैले भाइलाई पिटें । > मद्वारा भाइ पिटियो ।
- (२२९) म रामचन्द्रलाई मान्छु । > मद्वारा रामचन्द्र मानिन्छु ।

^{५१} मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २२७ ।

^{५२} हेमराज पण्डित, चन्द्रिका गोरखा भाषा व्याकरण (काठमाडौं : लेखक स्वयम्, १९६९), पृ. ६३ ।

^{५३} ऐजन्, पृ. ६४ ।

^{५४} ऐजन्, पृ. ६४ ।

कर्तृप्रधान क्रियामा वाच्य नभएको कर्म द्वितीयान्त हुँदा विशेषनाममा 'लाई' नित्यै रहन्छ, प्राणीवाचक सामान्य नाममा विकल्पले लोप हुन्छ, निर्जीव कर्ममा प्रायः नित्यै लोप हुन्छ, कहीं कहीं निर्जीव कर्ममा पनि केही विशेष अर्थ बुझिँदा 'लाई' रहने हुन्छ^{८५}, जस्तै :

- (२३०) मैले गोपाललाई डाकेँ ।
 (२३१) गोविन्द काम गर्छ ।
 (२३२) राम काम (लाई) त गर्छ तर धेरै दिने मानिस (लाई) खोज्छ ।
 (२३३) रामले गाई (लाई) चराउँछ ।

सामान्यतः कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा कर्ता अवनत हुने भएकोले त्यसमा द्वारा/बाट विभक्तिको प्रयोग हुन्छ तर कतिपय मानसिक क्रियाले कर्मवाच्यको अवनत कर्तामा (लाई) विभक्ति लिएको पनि भेटिन्छ, जस्तै^{८६} :

- (२३४) उनीहरू सामान चाहान्छन् । > उनीहरूलाई सामान चाहिन्छ ।
 (२३५) म यहाँबाट हिमाल देख्छु । > मलाई यहाँबाट हिमाल देखिन्छ ।

'लाई' विभक्ति प्रयोगको यस्तै स्थिति नामिक अकर्मक क्रियाहरूमा पनि देखिन्छ, जस्तै^{८७} :

- (२३६) मलाई भोक लाग्यो । (२३७) उसलाई घिउ मन पयो ।

तर यी वाक्यको वर्णन भाववाच्यका रूपमा गरिनु उपयुक्त हुँदैन किनभने यस्ता क्रियापदको वाक्यात्मक संरचना अकर्मक क्रियाबाट व्युत्पादित प्रकृतिको देखापर्दैन ।^{८८}

कर्मवाच्यमा प्रेरणार्थक क्रियाले लिने कर्ममा 'लाई' विभक्ति प्रायः लोप नभएको देखिन्छ, जस्तै^{८९} ।

- (२३८) नयाँ हाकिमलाई कुर्सीमा बसाइयो ।
 (२३९) उसलाई पानीमा रुभाइयो ।
 (२४०) उनीहरूलाई सामान बुभाइयो ।

दुईवटा कर्म हुने धातुको गौण कर्म सम्प्रदान भई चतुर्थी विभक्ति हुने हुनाले मुख्य कर्म मात्र उक्त भई प्रथमान्त हुन्छ र विभक्ति प्रत्यय दबिन्छ, जस्तै^{९०} :

^{८५} ऐजन ।

^{८६} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. १७२ ।

^{८७} ऐजन ।

^{८८} ऐजन ।

^{८९} ऐजन ।

(२४१) अध्यापकद्वारा छात्रलाई प्रश्न सोधियो ।

(२४२) हाकिमद्वारा घुस्याहालाई पाँचसय दण्ड गरियो ।

कर्मवाच्य र भाववाच्यको अवनत/गौण कर्तामा प्रायः द्वारा/बाट विभक्ति लागेको हुन्छ तर कतिपय स्थिति आत्मवाचकता, सर्वार्थ, सामर्थ्य आदिका सन्दर्भमा कर्मवाच्यमा अवनत कर्ताले 'ले' विभक्ति पनि लिने गर्छ, जस्तै^{९१} :

(२४३) आफूले त रोटी खाइयो ।

(२४४) सबैले भोला किनियो ।

(२४५) हामी दुई जनाले त्यति काम भ्याइयो ।

भाववाच्यको प्रयोगमा चाहिँ उक्त स्थितिमा आएको अवनत कर्ता विभक्तिविहीन नै रहेको हुन्छ, जस्तै^{९२} :

(२४६) आफू त मस्तसँग सुतिन्छ ।

(२४७) आफू त घर गइन्छ ।

सकर्मक क्रियाबाट बन्ने भावकर्मवाच्यको ऐच्छिक कर्तामा द्वारा/बाट विभक्ति लागि अवनत वा गौण भएर रहन्छ भने 'लाई' विभक्तियुक्त कर्म अनिवार्यरूपमा रहन्छ, जस्तै :

(२४८) (हरिद्वारा) विमलालाई पिटियो ।

(२४९) (मद्वारा) भाइलाई ठगियो ।

मुख्य कर्म लोप भएका स्थितिमा खास क्रियाले गौण कर्मलाई कर्मवाच्यको कर्ता बनाउँछ र यस्तो अवस्थामा प्रयुक्त गौण कर्मको कर्तामा शून्य विभक्ति हुन्छ, जस्तै :

(२५०) हरिले विमलालाई पैसा ठग्यो । > विमलालाई पैसा ठगियो । > विमला ठगिई ।

यसरी नेपाली वाच्य र विभक्तिका बीचमा घनिष्ट सम्बन्ध रहेको छ । कतिपय स्थितिमा विभक्तिको प्रयोगका आधारमा वाच्य निर्धारित हुन्छन् । वाच्यको अध्ययन गर्दा विभक्तिलाई अलग राखेर हेर्न सकिँदैन ।

४.६ वाच्य र पदसङ्गति

सङ्गितिलाई एक प्रकारको संयोजन मानिन्छ । यसले वाक्यीय संरचना (पदसमूह, उपवाक्य र वाक्य) मा प्रयुक्त हुने शब्दहरूको संयोजन गर्छ र तिनमा परस्पर अन्विति, मेल वा समानता ल्याउँछ । वाक्यीय संरचनामा आएका दुई वा दुईभन्दा बढी

^{९०} रोहिणीप्रसाद भट्टराई, बृहद् नेपाली व्याकरण, (काठमाडौँ : रा.प्र.प्र., २०३३), पृ. २०३६ ।

^{९१} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. १७२ ।

^{९२} ऐजन ।

एकाइहरू (शब्दहरू) ले समान रूपगत अभिलक्षण देखाउनु सङ्गति हो ।^{९३} वाच्य प्रयुक्त वाक्यका पदसमूह (कर्ता, कर्म, क्रिया) का बीचमा के कस्तो सङ्गति रहन्छ, त्यसको अध्ययन गर्नु यस शीर्षकको उद्देश्य हो ।

कर्तृवाच्यमा क्रियाको सङ्गति कर्तासँग हुन्छ, कर्मवाच्यमा क्रियाको सङ्गति कर्मसँग हुन्छ भने भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा क्रियाको सङ्गति कर्ता र कर्मसँग नभई भाव अर्थात् व्यापार प्रमुख हुन्छ । कर्तृप्रधानमा कर्ता र कर्मप्रधानमा कर्मवाच्य हुने भएकोले यिनलाई बुझाउने प्रथमान्त शब्द प्रथमपुरुषवाचक सर्वनाम, द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाम, तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाम र अरू सर्वनाम जस्तो छ उही पुरुषको, पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग जस्तो छ उही लिङ्गको, एकवचन, अनेकार्थी, अनेकवचन, आदरार्थी अनेकवचन जस्तो छ उही वचनको क्रियापद हुन्छ, जस्तै^{९४} :

(२५१) म बहिनीलाई पढाउँछु । > बहिनी पढाइन्छे ।

(२५२) तपाईंहरू चिठी लेख्नुहुन्छ । > चिठी लेखिन्छ ।

उदाहरण (२५१) र (२५२) को कर्तृवाच्य र यिनबाट रूपान्तरित कर्मवाच्यमा क्रमशः क्रिया र कर्ताबीच तथा क्रिया र कर्मबीच पदसङ्गति मिलेको देखिन्छ । उदाहरण (२५१) को कर्तृवाच्यको 'म' कर्ता प्रथम पुरुष, उभयलिङ्गी, एकवचनमा भएकोले यसको क्रियापद पनि यही पुरुष, लिङ्ग र वचनमा छ । यसैबाट रूपान्तरित कर्मवाच्यमा 'बहिनी' कर्म तृतीय पुरुष, स्त्रीलिङ्गी, एकवचन, अनादर भएकोले यसको क्रियापद 'पढाइन्छे' पनि कर्मकै लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरको छ । त्यस्तै गरी उदाहरण (२५२) को कर्तृवाच्यमा कर्ता 'तपाईंहरू' द्वितीय पुरुष, उभयलिङ्गी, बहुवचन, र उच्च आदरार्थीमा छ भने यसको क्रियापद 'लेख्नुहुन्छ' पनि यही पुरुष, लिङ्ग, वचन र आदरमा छ । यसैबाट रूपान्तरित कर्मवाच्यमा प्रयुक्त 'चिठी' कर्म नपुंसकलिङ्गी, एकवचनको भएकोले यसको क्रियापद 'लेखिन्छ' पनि यही लिङ्ग र वचनको छ ।

कर्तृवाच्यमा कर्मवाच्य नहुनाले सो भएमा आङ्गनो नियम बमोजिम द्वितीयान्त, कर्मप्रधानमा कर्ता वाच्य नहुनाले आङ्गनो नियम बमोजिम तृतीयान्त हुन्छ, द्वितीयान्त कर्म, तृतीयान्त कर्ता आङ्गना-आफ्ना अर्थका नियम बमोजिम जुनसुकै पुरुष, लिङ्ग, वचनको भए पनि तिनका अनुसारले क्रियापद रहँदैन अर्थात् क्रियापदसँग सङ्गति हुँदैन,^{९५} जस्तै :

(२५३) मैले रामलाई पिटें । > मबाट राम पिटियो ।

^{९३} मोहनराज शमा, पूर्ववत् पृ. १९७ ।

^{९४} हेमराज पण्डित, पूर्ववत् पृ. ६० ।

^{९५} ऐजन ।

उदाहरण (२५३) को कर्तृवाच्यको वाक्यमा 'राम' कर्ममा द्वितीयान्त विभक्ति 'लाई' जोडिएको छ र यससँग क्रियापदले सङ्गति राख्न सकेको छैन भने यही कर्तृवाच्यबाट रूपान्तरित भएको कर्मवाच्यमा 'म' कर्तामा तृतीयान्त विभक्ति 'बाट' जोडिएर क्रियाले यससँग सङ्गति कायम गर्न सकेको छैन ।

एउटा मात्र कर्म भएको कर्मवाच्यको क्रियापदले त्यसैसँग सङ्गति राख्दछ भने दुईवटा कर्म भएको द्विकर्मक कर्मवाच्यको क्रियाले प्रत्यक्ष कर्म (विभक्तिरहित) सँग सङ्गति राख्दछ, जस्तै :

(२५४) (मद्वारा) बहिनी पिटिई ।

(२५५) (मद्वारा) बहिनीलाई पुस्तक दिइयो ।

कहिलेकाहीं प्रत्यक्ष कर्मको लोप हुँदा अप्रत्यक्ष कर्म कर्मवाच्यको कर्ता बन्छ र यतिबेला क्रियाले अप्रत्यक्ष कर्मसँग पनि सङ्गति राख्दछ, जस्तै :

(२५६) रामद्वारा बहिनीलाई पैसा ठगियो । > बहिनी ठगिई ।

भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा कर्ता, कर्म प्रमुख नभई भाव वा व्यापार प्रमुख हुने भएकोले क्रियापदको सङ्गति कर्ता, कर्म दुवैसँग नभई भाव वा व्यापारसँग हुन्छ, जस्तै :

(२५७) मद्वारा सबेरै उठिन्छ ।

(२५८) मबाट केटीलाई चिनियो ।

माथिको उदाहरण (२५७) मा भाववाच्यको प्रयोग भएको छ । यसमा 'उठिन्छ' क्रियापदको सङ्गति 'मद्वारा' कर्तासँग नभई क्रियाको भाव अर्थात् व्यापार नै प्रमुख भएको छ भने उदाहरण (२५८) मा भावकर्मवाच्यको प्रयोग भएको छ । यसमा 'चिनियो' क्रियापदको सङ्गति 'म' कर्ता र 'केटी' कर्म दुवैसँग नभई भाव अर्थात् व्यापार प्रमुख भएर रहेको छ । भाववाच्य र भावकर्मवाच्यका यस्ता क्रियापद सधैं तृतीय पुरुष, एकवचन र पुलिङ्गमा हुन्छन् र यिनको पदसङ्गति निलम्बित हुन्छ ।

आत्मबोधक (आफू) र सर्वार्थी (सबै) कर्तृसन्दर्भक भई आएमा यिनको सङ्गति क्रियासँग हुँदैन, जस्तै :

(२५९) आफू त बसिन्छ ।

(२६०) आफू हाँसियो ।

(२६१) आफूले त रोटी खाइयो ।

(२६२) सबैजना यहीं बसिन्छ ।

(२६३) हिजो सबैले दिनभर पढियो ।

यसप्रकार कर्तृवाच्यमा क्रियाको सङ्गति कर्तासँग, कर्मवाच्यमा क्रियाको सङ्गति कर्मसँग हुन्छ भने भावकर्मवाच्य, भाववाच्यमा क्रियाको सङ्गति कर्ता र कर्मसँग नभई क्रियाको भाव अर्थात् व्यापार नै प्रमुखरूपमा रहेको हुन्छ ।

४.७ वाच्य र चेतनकर्ता

नेपालीमा वाच्य चेतनकर्तासँग सम्बन्धित हुन्छ तर चेतन तथा मानवीय कर्ताको प्रयोग नभएका सन्दर्भका कतिपय सकर्मक क्रियामा कारण, हेतु वा माध्यम बनी आउने नामिकपदले नै कर्ताको स्थान लिन सक्छन् र त्यस स्थितिमा कर्मवाच्यको प्रयोग हुन सक्छ, जस्तै^{९६} :

(२६४) ट्रकले रिक्सा (लाई) किच्यो । > ट्रकद्वारा रिक्सा किचियो ।

(२६५) वृत्तले विन्दुहरूलाई घेरेको छ । > वृत्तद्वारा विन्दुहरू घेरिएका छन् ।

(२६६) बादलले सूर्यलाई ढाकेको छ । > बादलद्वारा सूर्य ढाकिएको छ ।

यस्तो स्थितिमा भावकर्मवाच्यको प्रयोग पनि हुन सक्छ, जस्तै :

(२६७) ट्रकद्वारा रिक्सालाई किचियो ।

(२६८) वृत्तद्वारा विन्दुहरूलाई घेरिएको छ ।

(२६९) बादलद्वारा सूर्यलाई ढाकिएको छ ।

माथिको उदाहरण (२६७), (२६८) र (२६९) वाक्यहरू भावकर्मवाच्यमा छन् । यिनमा प्रयुक्त क्रियाको सम्बन्ध कर्ता र कर्म दुवैसँग नभई क्रिया तृतीय पुरुष, एक वचन र पुलिङ्गमा छन् ।

कतिपय स्थितिमा मानवबाहेक उच्च सजीवमा पनि कर्तृवाच्य र कर्मवाच्य हुन सक्छन्, जस्तै^{९७} :

(२७०) बाघले गाईहरू लखेट्यो । > बाघद्वारा गाईहरू लखेटिए ।

(२७१) चीलले चल्लालाई समात्यो । > चीलद्वारा चल्ला समातिए ।

उदाहरण (२७०) र (२७१) का सकर्मक कर्तृवाच्य भावकर्मवाच्यमा पनि प्रयुक्त हुन सक्छन्, जस्तै :

(२७२) बाघद्वारा गाईहरू लखेटियो ।

(२७३) चीलद्वारा चल्लालाई समातियो ।

मानवहरूको भूमिकासँग सम्बन्धित मानवीय संस्थाहरू कर्ता भएका वाक्यमा पनि कर्तृवाच्य र कर्मवाच्यको प्रयोग हुन्छ, जस्तै^{९८} :

^{९६} हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. १६८ ।

^{९७} ऐजन, पृ. १६७ ।

(२७४) बैङ्गले किसानलाई ऋण दियो । > बैङ्गद्वारा किसानलाई ऋण दिइयो ।

(२७५) जर्मनले दुई महायुद्ध लड्यो । > जर्मनद्वारा दुई महायुद्ध लडियो ।

भाववाच्य प्रथम र द्वितीय पुरुषको कर्तृवाच्यमा मानवीय कर्ता लिन सक्ने सन्दर्भमा मात्र देखापर्दछ, जस्तै^{९९} :

(२७६) (मद्वारा) रोइयो ।

(२७७) (तिमीद्वारा) सुतियो ?

(२७८) (हामीद्वारा) लडियो ।

तृतीय पुरुषका सन्दर्भमा मानवीय कर्ता संलग्न हुँदा पनि भाववाच्यको प्रयोग अस्वाभाविक र अप्रासङ्गिक देखिन्छ^{१००} :

(२७९) रामद्वारा सुतियो ।

(२८०) उद्वारा रोइयो ।

उदाहरण (२७९) र (२८०) मा भाववाच्यको प्रयोग अस्वाभाविक देखिन्छ ।

यसप्रकार नेपालीमा प्रायः सबै वाच्यको प्रयोग मानवीय अर्थात् चेतनकर्तामा मात्र भए पनि कतिपय कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्यको प्रयोग मानवबाहेक उच्च सजीव र अचेतन कर्तामा पनि हुन्छ ।

४.८ वाच्य र आत्मबोधक

नेपाली भाषामा आत्मबोधक शब्द 'आफू' को प्रयोग प्रथम र द्वितीय पुरुषमा कर्तृसन्दर्भका रूपमा हुन्छ । तृतीय पुरुषका सन्दर्भमा यसको प्रयोग हुँदैन । प्रथम र द्वितीय पुरुषको कर्तृसन्दर्भक प्रयोग भई आउने 'आफू' भाववाच्य र कर्मवाच्यमा लोप हुँदैन, जस्तै^{१०१} :

(२८१) म आएँ । > आफू आइयो ।

(२८२) तिमी कहिले आउँछौ ? > आफू कहिले आइन्छ ?

(२८३) म त रोटी खान्छु । > आफूले त रोटी खाइन्छ ।

(२८४) राम आयो । >* आफू आइयो ।

माथिको उदाहरण (२८१), (२८२) र (२८३) का कर्तृवाच्यबाट वाच्यान्तरित कर्मवाच्य र भाववाच्य मा 'आफू' कर्तृसन्दर्भकका रूपमा प्रयोग भएका छन् भने

^{९८} ऐजन ।

^{९९} ऐजन ।

^{१००} ऐजन ।

^{१०१} ऐजन, पृ. १६९ ।

उदाहरण (२८४) को भाववाच्यमा कर्तृसन्दर्भकका रूपमा प्रयोग भएको 'आफू' को प्रयोग अस्वाभाविक देखिन्छ ।

कर्मवाच्यको क्रियापद भूतकाल वा सिद्ध पक्षमा समेत रहेमा 'आफू' सँग 'द्वारा' का सट्टा 'ले' विभक्ति नै प्रयोगमा आउँछ^{१०२}, जस्तै :

(२८५) मैले पिङ्ग खेलें । > आफूले त पिङ्ग खेलियो ।

(२८६) तिमीले रोटी खायौ ? > आफूले रोटी खाइयो ?

उक्त प्रसङ्गमा अकर्तृक वाच्य (कर्मवाच्य र भाववाच्य) मा क्रियापदहरू लिङ्ग र वचनका दृष्टिले निरपेक्ष रहन्छन् । यस्ता प्रयोगहरूमा कर्तृस्थानिक 'आफू' र कर्मस्थानिक अन्य जुनसुकै शब्दको पनि क्रियापदसँग सङ्गति रहँदैन । कर्ता र कर्मको क्रियासँग सम्बन्ध नरहने भएकोले यस्ता प्रयोगका क्रियाले दिने भाव वा व्यापार प्रमुख हुन्छन् अर्थात् यस्ता प्रयोगहरू भाववाच्यवत् हुन्छन् तर कर्मवाच्य र भाववाच्य दुवैमा कर्ताको उपस्थितिले क्रियार्थमा चाहिँ कर्तृत्वको सक्रियताको आभास गराएको पाइन्छ ।^{१०६}

कर्मवाच्य र भाववाच्यमा आत्मबोधक 'आफू' को प्रयोग कर्मसन्दर्भकको रूपमा नभई कर्तृसन्दर्भकका रूपमा मात्र हुने (यसमा पनि प्रथम र द्वितीय पुरुषमा मात्र) भएकोले भावकर्मवाच्यमा पनि यसको प्रयोग कर्तृसन्दर्भकका रूपमा मात्र हुन्छ अर्थात् भावकर्मवाच्यमा आत्मबोधक आफूको प्रयोग प्रथम र द्वितीय पुरुषमा कर्तृसन्दर्भकका रूपमा मात्र हुन्छ, जस्तै :

(२८७) मैले विद्यार्थीहरूलाई पढाएँ । > आफूले विद्यार्थीहरूलाई पढाइयो ।

(२८८) तिमीले रामलाई ठग्यौ । > आफूले रामलाई ठगियो ।

यसरी भावकर्मवाच्यमा कर्तृसन्दर्भकका रूपमा प्रयोग भएको 'आफू' आत्मबोधकमा 'ले' विभक्तिको प्रयोग भए पनि यसले क्रियासँग सङ्गति राख्न सक्दैन ।

यसप्रकार नेपालीमा कर्मवाच्य, भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा कर्तृसन्दर्भकका रूपमा आत्मबोधक 'आफू' को प्रयोग हुन सक्छ ।

४.९ वाच्य र सर्वार्थी

सर्वार्थीलाई समावेशी पनि भनिन्छ । नेपालीमा सर्वार्थीका रूपमा 'सबै' शब्दको प्रयोग गरिन्छ । सर्वार्थी वा समावेशी अभिप्रायमा आत्मबोधकमा जस्तै भाववाच्य वा कर्मवाच्यको वाक्यात्मक संरचना पाइने हुन्छ, जस्तै^{१०३} :

(२८९) आखिर हामी सबै मरिन्छ ।

^{१०२} ऐजन ।

^{१०३} ऐजन ।

(२९०) सबैजना यहीं बसिन्छ ।

यस किसिमका प्रयोगहरू पनि क्रियासँगको सङ्गति निरपेक्षताको आधारमा भाववाच्यवत् देखिन्छन् । सकर्मक क्रियाका यस्ता प्रयोगमा वर्तमानकालमा समेत 'हामी' र 'सबै' शब्दले 'ले' विभक्ति अनिवार्यरूपमा लिएको देखिन्छ^{१०४}, जस्तै :

(२९१) हामी सबैले सिनेमा हेरियो ।

(२९२) सबैले रोटी खाइन्छ ।

पुरुषविहीन वाच्यमा सर्वार्थी (सबै) पुरुषविहीन भएर कर्ताका रूपमा आउन सक्छ, जस्तै^{१०५} :

(२९३) सबैले रातारात ती पुस्तकहरू सिध्याइयो ।

(२९४) सबैले मुटुभरि पीर पालियो ।

सर्वार्थीको प्रयोग भावकर्मवाच्यको ऐच्छिक कर्ताको रूपमा पनि हुन सक्छ । ऐच्छिक कर्ताको रूपमा प्रयोग हुने सर्वार्थी 'सबै' को सङ्गति (भावकर्मवाच्यमा) क्रियासँग हुँदैन । यसमा क्रिया तृतीय पुरुष, एकवचन र पुलिङ्गी हुन्छ, जस्तै :

(२९५) सबैले रामलाई ठगियो ।

(२९६) सबैले बहिनीलाई पिटियो ।

माथिको उदाहरण (२९५), (२९६) मा प्रयुक्त भावकर्मवाच्यमा कर्ताका रूपमा 'सबै' को प्रयोग भएको छ । यिनमा सर्वार्थीको सम्बन्ध क्रियासँग नभई क्रिया तृतीय पुरुष, एकवचन र पुलिङ्गमा छन् । यिनमा कर्ममा 'लाई' विभक्ति पनि अनिवार्य रूपमा प्रयोग भएका छन् र यिनको पनि क्रियासँग कुनै प्रकारको सम्बन्ध छैन ।

यसरी नेपालीमा 'सर्वार्थी' को प्रयोग कर्मवाच्य, भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा ऐच्छिक कर्ताको रूपमा हुन सक्छ ।

४.१० वाच्य र अर्थसुरक्षण

वाच्यपरिवर्तनपश्चात् अर्थमा परिवर्तन हुन्छ या हुँदैन त्यसको अध्ययन यस शीर्षकअन्तर्गत गरिन्छ । वाच्य र अर्थसुरक्षणका सम्बन्धमा कमै विद्वान्ले मात्र अध्ययन गरेको पाइन्छ । यिनमा कोही वाच्य परिवर्तनबाट आधारभूत अर्थ परिवर्तन हुँदैन केवल तिनका शैली अथवा बलका स्तरमा केही भिन्नता आउने कुरा गर्दछन् भने कोही वाच्यपरिवर्तन गर्दा अर्थमा भिन्नता आउने कुरा गर्दछन् ।

वाच्यपरिवर्तन गर्दा नेपालीमा अर्थमा फरक हुने प्रवृत्ति पाइन्छ अर्थात् कर्तृवाच्यलाई भावकर्मवाच्यमा बदल्दा नयाँ अर्थ थपिन्छ ।^{१०६} ।

^{१०४} ऐजन ।

^{१०५} मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २४८ ।

प्रत्येक वाच्यमा आधारभूत अर्थ उही रहे तापनि तिनको शैली अथवा बलका स्तरमा केही भिन्नता आउन सक्छ।^{१०७}

कुनै पनि वाच्यका रूपले वाक्यमा निश्चित अर्थ व्यक्त गरेकै हुनुपर्दछ भने प्रत्येक वाक्यका रूप व्यक्त अर्थमा स्वभावतः भिन्नता आउनुपर्दछ, जस्तै : आज खुब सुतेँ र आज खुब सुतियो जस्ता दुई वाक्यबीच स्पष्ट भिन्नता देखिनुपर्दछ।^{१०८}

वाच्यपरिवर्तनबाट अर्थमा भिन्नता देखा पर्दछ भन्ने कुरा तलको उदाहरणबाट स्पष्ट हुन्छ :

(२९७) रामले मलाई पिट्यो । (कर्तृवाच्य)

(२९८) रामद्वारा म पिटिएँ । (कर्मवाच्य)

(२९९) रामद्वारा मलाई पिटियो । (भावकर्मवाच्य)

माथिको उदाहरण (२९७) मा 'पिट्यो' क्रियापदको आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्ध कर्ता 'राम' सँग छ त्यसैले यो कर्तृवाच्यको वाक्य हो । यसैबाट वाच्यान्तरण भएको उदाहरण (२९८) मा क्रियापद 'पिटिएँ' को आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्ध 'म' कर्मसँग छ त्यसैले यो कर्मवाच्यको वाक्य हो भने (२९७) को कर्तृवाच्यबाट वाच्यान्तरण भएको उदाहरण (२९९) मा क्रियापद 'पिटियो' को आर्थी तथा व्याकरणिक सम्बन्ध न 'राम' कर्तासँग छ न 'म' कर्मसँग नै । बरु यसमा क्रियापदले दिने अर्थ, भाव, व्यापार नै प्रमुख भएकोले यो भावकर्मवाच्यको वाक्य हो । यसप्रकार यी तीनवटै वाच्यले दिने अर्थ फरक फरक छ त्यसैले वाच्यपरिवर्तनबाट अर्थमा परिवर्तन हुन्छ ।

सबै वाच्यले दिने अर्थ एउटै नभई फरक फरक हुने भएकोले नेपाली व्याकरणले वाच्यको वर्गीकरण गरेको हुनुपर्दछ । यसरी कर्तृवाच्य र त्यसबाट वाच्यान्तरित कर्मवाच्य, भाववाच्य र भावकर्मवाच्यका बीच अर्थमा सामञ्जस्यता पाउन सकिँदैन । यी वाच्यहरूका बीचमा संरचनात्मक आधारमा सम्बन्ध देखाउन सकिए तापनि अर्थगत आधारमा सम्बन्ध देखाउन सकिँदैन ।

यसप्रकार कर्तृवाच्यबाट वाच्यान्तरित कर्म र भाववाच्यमा कर्तृवाच्यले दिने अर्थभन्दा भिन्न अर्थ पाइन्छ । कर्मवाच्यमा कर्म र क्रियाको बीचमा आर्थी सम्बन्ध हुन्छ । यसमा कर्म प्रमुख हुन्छ भने भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा क्रियापदले दिने अर्थ/व्यापार प्रमुख हुन्छ ।

^{१०६} माधवप्रसाद पोखरेल, पूर्ववत्, पृ. २३ ।

^{१०७} मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २४६ ।

^{१०८} बलराम अर्याल, "नेपाली भाषामा वाच्य : एक परीक्षणात्मक अध्ययन", गरिमा (वर्ष ८, अङ्क २, २०४६, माघ), पृ. १११ ।

४.११ निष्कर्ष

यसप्रकार कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्यको प्रयोग तीनवटै पुरुषका सन्दर्भमा हुन्छ भने भाववाच्यको प्रयोग प्रथम र द्वितीय पुरुषका सन्दर्भमा मात्र सीमित हुन्छ । तृतीय पुरुषका सन्दर्भमा भाववाच्यको प्रयोग अस्वाभाविक हुन्छ । नेपालीमा कर्मवाच्यको प्रयोग आदरार्थीका सबै तहमा हुन्छ भने भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा क्रियापदको स्वरूप एउटै हुने भएकोले आदरार्थीको प्रयोग हुँदैन । वाच्य क्रियासँग सम्बन्धित व्याकरणिक कोटि भएकोले कर्तृवाच्यमा क्रियाको सङ्गति कर्ताको लिङ्ग, वचन र पुरुषसँग हुन्छ भने भावकर्मवाच्य र भाववाच्यमा क्रियाको सङ्गति कर्ता र कर्मको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरसँग नभई यिनमा क्रियाको भाव वा व्यापार प्रमुख हुन्छ । नेपाली भाषामा कर्मवाच्य, भावकर्मवाच्य र भाववाच्यबोधक 'इ' प्रत्यय समान किसिमको छ । यो 'इ' प्रत्यय कर्तृवाच्यको आधारपदमा थपिएर अन्य वाच्यको आधारपद बन्दछ । कर्मवाच्य, भावकर्मवाच्य र भाववाच्यको आधारपद निर्माण हुँदा केही रूपवार्णिक प्रक्रिया र रूपतात्विक प्रक्रियासमेत सक्रिय हुन्छन् । नेपाली वाच्यको सम्बन्ध विभक्तिसँग पनि छ । विभक्तिको प्रयोगले पनि क्रियासँगको सङ्गतिमा प्रभाव पार्दछ र यसले वाच्यमा नै फरक पार्दछ । विभक्तिको प्रयोग सबै वाच्यमा एकै किसिमले हुँदैन । एउटै वाच्यमा पनि कालको भिन्नताले विभक्तिको प्रयोग हुने र नहुने हुन्छ । कर्तृवाच्यबाट कर्म, भावकर्म र भाववाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदा कर्तृवाच्यको अवनत कर्तामा द्वारा/बाट विभक्तिको प्रयोग हुन्छ । कर्मवाच्यमा कर्म प्रथमान्त हुने भएकोले यसमा विभक्ति प्रत्यय रहँदैन । अप्रत्यक्ष कर्ममा रहेको विभक्ति कर्मवाच्यमा लोप हुँदैन । सकर्मक कर्तृवाच्यबाट बन्ने भावकर्मवाच्यमा कर्ममा रहेको 'लाई' विभक्ति लोप हुँदैन । कर्तृवाच्यमा कर्ता र क्रियाको बीचमा सङ्गति हुन्छ । कर्मवाच्यमा क्रियाको सङ्गति कर्मसँग हुन्छ भने भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा क्रियाको सङ्गति कर्ता र कर्मसँग नभई भाव वा व्यापार प्रमुख हुन्छ । नेपालीमा वाच्य चेतनकर्तासँग सम्बन्धित हुन्छ तर कतिपय कारण, हेतु वा माध्यम बनी आउने अचेतनकर्ता हुँदा पनि कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्यको प्रयोग हुन्छ । भाववाच्यको प्रयोगचाहिँ प्रथम पुरुष र द्वितीय पुरुषको कर्तृवाच्यमा मानवीय कर्ता लिन सक्ने सन्दर्भमा मात्र सीमित हुन्छ । नेपाली वाच्यमा आत्मबोधक आफूको प्रयोग प्रथम र द्वितीय पुरुषमा कर्तृसन्दर्भकको रूपमा हुन्छ । तृतीय पुरुषका सन्दर्भमा यसको प्रयोग हुँदैन । प्रथम र द्वितीय पुरुषको कर्तृसन्दर्भक प्रयोग भई आउने 'आफू' भाववाच्य, कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्यमा लोप हुँदैन र यसको क्रियासँग सङ्गति पनि हुँदैन । सर्वार्थीको प्रयोग आत्मबोधकमा जस्तै भाववाच्य, कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्यमा हुन्छ र यसको पनि क्रियासँग सङ्गति हुँदैन । नेपालीमा सबै वाच्यका बीचमा संरचनात्मक आधारमा सम्बन्ध देखाउन सकिए तापनि अर्थगत आधारमा सम्बन्ध देखाउन सकिँदैन । प्रत्येक वाच्यले दिने अर्थ फरक हुन्छ ।

परिच्छेद-पाँच

उपसंहार

‘नेपाली वाच्यव्यवस्था’ शीर्षकमा लेखिएको प्रस्तुत शोधपत्रमा परम्परागत तथा आधुनिक भाषावैज्ञानिक ढङ्गले संरचना तथा अर्थलाई आधार बनाएर क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणिक कोटि वाच्यको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्र परिच्छेद पाँचमा विभाजित छ । पहिलो परिच्छेदमा शोधपत्रको परिचय, शोधकार्यको प्रयोजन, विषयपरिचय, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, औचित्य, महत्व र उपयोगिता, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि, सामग्री सङ्कलनविधि र शोधपत्रको रूपरेखामाथि प्रकाश पारिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा नेपाली वाच्यव्यवस्थासम्बन्धी पूर्वअध्ययनको समीक्षा गरिएको छ । यसअन्तर्गत परम्परागत तथा आधुनिक मानक नेपाली व्याकरणहरू तथा शोधप्रबन्धहरूले वाच्यसम्बन्धी गरेका सम्पूर्ण अध्ययनलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ । यसका साथै यी व्याकरणिकग्रन्थ तथा शोधप्रबन्धहरूले दिएका वाच्यको परिभाषाहरूमा देखिने साझा कुरा र भिन्न कुराहरू, वाच्यका प्रकारहरूमा देखिने साझा र भिन्न कुराहरू, परिभाषा र उदाहरणमा देखिने असङ्गत पक्षहरूमाथि प्रकाश पारिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा वाच्य र वाच्यान्तरण शीर्षकमा नेपाली वाच्यको परिभाषा, वाच्यको वर्गीकरण, वाच्यान्तरणको परिभाषा, वाच्यान्तरणका सन्दर्भ, वाच्यान्तरण प्रक्रिया (यसअन्तर्गत विभिन्न क्रियापदयुक्त कर्तृवाच्यको कर्मवाच्य, भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा हुने वाच्यान्तरण प्रक्रियालाई देखाइएको छ) र वाच्यान्तरणमा प्रतिबन्धका बारेमा उदाहरणसहित स्पष्ट पारिएको छ । जसअन्तर्गत वाक्यमा प्रयुक्त क्रियापदको कर्ता, कर्म र भावसँगको व्याकरणिक तथा आर्थी सम्बन्धलाई वाच्य भनिन्छ भन्दै नेपाली वाच्यलाई कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य, भाववाच्य र भावकर्मवाच्य गरी चार प्रकारमा विभाजन गरेर यिनीहरूलाई उदाहरणसहित स्पष्ट पारिएको छ ।

कर्ता, कर्म वा भावमध्ये कुनै एउटालाई बुझाउने क्रियापदलाई अर्को वाच्य बुझाउने गरी बदल्नुलाई वाच्यान्तरण वा वाच्यपरिवर्तन भनिन्छ । नेपालीमा वाच्यान्तरण निश्चित सन्दर्भमा मात्र गरिन्छ । व्यक्तिका व्यक्तिगत कुरालाई सामुहिकरूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्दा, कुनै व्यक्तिलाई सम्बोधन गर्दा आदर व्यक्त गर्न कठिनाई उत्पन्न भएमा, व्यक्ति स्वयम् प्रकट नभई उसको पद र कार्यालय नै व्यक्तिको रूपमा प्रस्तुत हुने स्थिति परेमा, पेसागत सम्बन्ध र पारिवारिक सम्बन्धको विभेद भएको स्थितिमा, एउटा व्यक्तिले गरेको कतै रहेको तथा घटित विषयहरूलाई अर्को कुनै व्यक्तिले वर्णन गर्दा, शाश्वत, सार्वकालिक, सार्वभौमिक सत्यको उल्लेख गर्दा वर्णनको कथ्य छैन भने भाववाच्यमा वाच्यान्तरण गरिन्छ । यसअन्तर्गत करण,

अकरण, सकर्मक र अकर्मक, द्विकर्मक, पूरकापेक्षी, प्रेरणार्थक, संयुक्त क्रियापदयुक्त कर्तृवाच्यबाट कर्म र भाववाच्यमा हुने वाच्यान्तरण प्रक्रियालाई उदाहरणसहित स्पष्ट पारिएको छ । त्यस्तै गरी जटिल वाक्यअन्तर्गत मिश्रवाक्य, संयुक्त वाक्य र मिलित वाक्यका कर्तृवाच्यबाट कर्म र भाववाच्यमा हुने वाच्यान्तरण प्रक्रियामाथि पनि प्रकाश पारिएको छ ।

यसमा सकर्मक क्रियाबाट बन्ने भाववाच्यलाई भावकर्मवाच्यको छुट्टै नाम दिई यसको बारेमा अलि विस्तृत अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ । जसअन्तर्गत सकर्मक क्रियाभिन्न पर्ने एककर्मक क्रिया, द्विकर्मक, पूरकापेक्षी क्रिया, संयुक्त क्रिया र करण तथा अकरण क्रियाबाट हुने वाच्यान्तरण प्रक्रियालाई उदाहरणसहित स्पष्ट पारिएको छ ।

सबै नेपाली वाच्यको वाच्यान्तरण हुँदैन । वाच्यान्तरण हुन नसक्ने अवस्थालाई वाच्यान्तरणमा प्रतिबन्ध भनिन्छ । परिचयार्थक 'हुनु' क्रियाबाट बनेका कर्तृवाच्यबाट, स्थित्यात्मक वा अस्तित्वबोधक 'छ' क्रियाबाट बनेका कर्तृवाच्यबाट, मानवेतर उद्देश्य भएका अकर्मक वा सकर्मक वाक्यको कर्तृवाच्यबाट, अनुभावक कर्ता लिने मनोवैज्ञानिक क्रियापद भएका कर्तृवाच्यबाट, उखानहरूबाट, तृतीय पुरुषयुक्त अकर्मक कर्तृवाच्यबाट, उत्तम पुरुषयुक्त इच्छार्थक कर्तृवाच्यबाट, प्राकृतिक शक्तियुक्त कर्ता भएको अवस्थामा, प्रायः कर्तामा 'ले' बाहेक अन्य विभक्तियुक्त कर्तृवाच्यबाट कर्मवाच्य, भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरण हुँदैन भन्दै यसलाई उदाहरणसहित स्पष्ट पारिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा वाच्य र अन्य व्याकरणिक पक्षहरू (पुरुष, क्रियापद, आदर, विभक्ति, पदसङ्गति, चेतनकर्ता, आत्मबोधक, सर्वार्थी/समावेशी र अर्थसुरक्षण) का बीच हुने सम्बन्धको बारेमा प्रकाश पारिएको छ ।

नेपालीमा कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्यको प्रयोग तीनवटै पुरुषका सन्दर्भमा हुन्छ, भने भाववाच्यको प्रयोग प्रथम र द्वितीय पुरुषका सन्दर्भमा मात्र सम्भव हुन्छ, जस्तै :

(३००) हामी आयौं । > (हामीद्वारा) आइयो ।

(३०१) तपाईं आउनुभयो ? > तपाईंद्वारा आइयो ?

(३०२) राम आयो । >* (रामद्वारा) आइयो ।

माथिका उदाहरण वाक्यहरूमा प्रथम र द्वितीय पुरुषका सन्दर्भमा भाववाच्यको प्रयोग सम्भव भएको छ, भने तृतीय पुरुषको कर्तृवाच्यबाट वाच्यान्तरित भाववाच्यको प्रयोग अस्वाभाविक देखिएको छ ।

वाच्य क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणिक कोटि भएकोले वाच्य र क्रियाको बीचमा हुने सम्बन्धलाई पनि देखाइएको छ । यसअन्तर्गत कर्तृवाच्यको क्रियामा कर्म, भावकर्म

र भाववाच्य प्रत्यय 'इ' थपिएर कर्मवाच्य, भावकर्मवाच्य र भाववाच्यको आधारपद निर्माण हुन्छ, भन्दै यसबारे चर्चा गरिएको छ । कर्मवाच्य, भावकर्मवाच्य र भाववाच्यको आधारपद निर्माण हुँदा केही रूपवार्णिक प्रक्रिया (सन्धि) र रूपतात्विक प्रक्रियासमेत सक्रिय हुन्छन् । रूपवार्णिक प्रक्रिया मूलतः वार्णिक परिवेशमा र रूपतात्विक प्रक्रिया व्याकरणिक परिवेशमा घटित हुन्छन् । यसबारेमा पनि उदाहरणसहित स्पष्ट पारिएको छ ।

नेपालीमा कर्मवाच्यका सन्दर्भमा आदरार्थीको प्रयोग सम्भव भए पनि भाववाच्य र भावकर्मवाच्यमा क्रियापदको स्वरूप एउटै हुने भएकोले आदरार्थीको प्रयोग सम्भव हुँदैन । विध्यर्थकमा चाहिँ कर्मवाच्यमा पनि आदरनिरपेक्ष रहेको देखिन्छ, जस्तै :

(३०३) तपाइँहरू उहाँहरूलाई बोलाउनुहोस्/तिमीहरू उहाँहरूलाई बोलाओ/तँ उहाँहरूलाई बोला > उहाँहरूलाई बोलाइयोस् ।

कर्तृवाच्यबाट कर्म, भाव र भावकर्मवाच्यमा वाच्यान्तरित कर्तृवाच्यको अवनत कर्तामा द्वारा/बाट विभक्ति लगाइन्छ । कर्मवाच्यमा कर्म प्रथमान्त हुने हुँदा यसमा कुनै विभक्ति प्रत्यय लगाइँदैन । द्विकर्मक क्रियाको कर्मवाच्यमा भने अप्रत्यक्ष कर्ममा रहेको विभक्ति हटाइँदैन । सकर्मक कर्तृवाच्यबाट बन्ने भावकर्मवाच्यमा कर्तृवाच्यको कर्ममा रहेको विभक्ति हटाइँदैन, जस्तै :

(३०४) रामले भाइलाई पिट्यो (कर्तृवाच्य) । > रामद्वारा भाइ पिटियो (कर्मवाच्य) । > रामद्वारा भाइलाई पिटियो (भावकर्मवाच्य) ।

कर्तृवाच्यमा क्रियाको सङ्गति कर्तासँग हुन्छ, अर्थात् कर्ताको लिङ्ग वचन, पुरुष र आदरका आधारमा क्रियापद रहन्छ, कर्मवाच्यमा कर्मको लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदरका आधारमा क्रियापद रहन्छ, भने भावकर्मवाच्य र भाववाच्यमा क्रियाको सङ्गति कर्ता र कर्मको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरसँग नभई भाव वा व्यापार प्रमुख हुन्छ, जस्तै :

(३०५) म बहिनीलाई पिट्छु । (कर्तृवाच्य)

(३०६) मद्वारा बहिनी पिटिन्छे । (कर्मवाच्य)

(३०७) मद्वारा बहिनीलाई पिटिन्छ । (भावकर्मवाच्य)

(३०८) (हामीद्वारा) सुतियो । (भाववाच्य)

नेपालीमा कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्यको प्रयोग चेतनकर्ताबाहेक कतिपय कारण, हेतु वा माध्यम बनी आउने अचेतनकर्ता, मानवबाहेक उच्च सजीवमा पनि हुन सक्छ, जस्तै :

(३०९) ट्रकले रिक्सालाई किच्यो । > (ट्रकद्वारा) रिक्सा किचियो । > (ट्रकद्वारा) रिक्सालाई किचियो ।

(३१०) बाघले गाईहरू लखेट्यो । > बाघद्वारा गाईहरू लखेटिए । > बाघद्वारा गाईहरू लेखेटियो ।

भाववाच्यको प्रयोग प्रथम र द्वितीय पुरुषमा मानवीय कर्ता लिन सक्ने सन्दर्भमा मात्र देखापर्दछ । तृतीय पुरुषमा मानवीय कर्ता संलग्न हुँदा पनि भाववाच्यको प्रयोग हुँदैन, जस्तै :

(३११) रामद्वारा सुतियो ।

(३१२) ऊद्वारा रोइयो ।

नेपाली भाषामा आत्मबोधक शब्द 'आफू' को प्रयोग प्रथम र द्वितीय पुरुषमा कर्तृसन्दर्भकका रूपमा हुन्छ । प्रथम र द्वितीय पुरुषमा कर्तृसन्दर्भकका रूपमा आउने 'आफू' भाववाच्य, कर्मवाच्य र भावकर्मवाच्यमा लोप हुँदैन, जस्तै :

(३१३) आफू रोइयो । (भाववाच्य)

(३१४) आफू त रोटी खाइन्छ । (कर्मवाच्य)

(३१५) आफूले विद्यार्थीहरूलाई पढाइयो । (भावकर्मवाच्य)

नेपाली वाच्यमा सर्वार्थी/समावेशीको प्रयोग आत्मबोधकमा जस्तै भाववाच्य, भावकर्मवाच्य र कर्मवाच्यको वाक्यात्मक संरचनामा पाइन्छ । यस किसिमका प्रयोगहरू सङ्गति निरपेक्षताका आधारमा भाववाच्यवत् देखिन्छन्, जस्तै :

(३१६) आखिर हामी सबै मरिन्छ ।

(३१७) सबैजना यहीं बसिन्छ ।

नेपालीका कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य, भाववाच्य र भावकर्मवाच्यले दिने अर्थ एउटै नभई फरक फरक हुन्छ । यिनीहरूको बीचमा संरचनात्मक आधारमा समानता देखाउन सकिए तापनि अर्थगत आधारमा समानता देखाउन सकिँदैन । यसको बारेमा उदाहरणसहित स्पष्ट पारिएको छ ।

यसरी प्रस्तुत शोधपत्रमा नेपाली वाच्यको अध्ययन गर्ने क्रममा विविध समस्याहरू आइपरेका छन् । तिनलाई यथासम्भव हल गर्ने प्रयत्न केही मात्रामा भए पनि अन्य थुप्रै बाँकी समस्याहरू यथावत् नै छन् । यसले यिनको अध्ययनमा ढोका घच्चच्याउनेसम्म प्रयत्न गरे तापनि यिनलाई उचित र सही ठाउँमा पुऱ्याउने काम भने यस क्षेत्रमा काम गर्ने भावी शोधार्थीहरूकै जिम्मा रहेको छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अधिकारी, चन्द्रकान्त, नेपाली व्याकरणपरक शब्दकोश, काठमाडौं : दीपतारा अफसेट प्रेस, २०५१ ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज, समसामयिक नेपाली व्याकरण, ते.सं., काठमाडौं : कुञ्जल प्रकाशन, २०६२ ।
- अनिवार्य नेपाली विषय समिति, अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन, काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०४६ ।
-))))), शिक्षक निर्देशिका, काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०५७ ।
- आचार्य, ब्रतराज, आधारभूत नेपाली व्याकरण तथा रचना, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५८ ।
- नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, नेपाली बृहत् शब्दकोश, छैटौं संस्करण, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६० ।
- पण्डित, हेमराज, चन्द्रिका : गोरखा भाषा व्याकरण, काठमाडौं : लेखक स्वयम्, १९६९, भाग ३ ।
- पाण्डे, गोपाल 'असीम', रचना केशर, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०४८ ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद, नेपाली वाक्य व्याकरण, दो.सं., काठमाडौं : एकता बुक्स, २०५६ ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, सालिक, चौ.सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५२ ।
- भट्टराई, रोहिणीप्रसाद, बृहद् नेपाली व्याकरण, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०३३ ।
- शर्मा, मोहनराज, शब्दरचना र वर्णविन्यास, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन, स. २०५४ ।
-))))),)))))), काठमाडौं : नवीन प्रकाशन, २०६१ ।
-)))) र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद, शोधविधि, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५५ ।
- शर्मा, सुकुम, नेपाली व्याकरणको प्रारम्भिक इतिहास, काठमाडौं : निरन्तर पब्लिकेशन्स, २०५८ ।
- _____, नेपाली व्याकरणको ऐतिहासिक सर्वेक्षण, काठमाडौं : वाङ्मय प्रकाशन, २०५९ ।
- शर्मा, सोमनाथ, मध्यचन्द्रिका, काठमाडौं : पुस्तक संसार, २०३५ ।
- शिक्षा पदाधिकारीहरू, माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना, ११ औं संस्करण, गान्तोक : राष्ट्रिय पुस्तक प्रकाशन, १९८५ ।

श्री ५ को सरकार शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, हाम्रो सामाजिक अध्ययन, सानोठिमी : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०६१ ।
सुवेदी, राजेन्द्र, अब मेरो क्यासेट बन्द हुन्छ, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५६ ।
यादव, योगेन्द्रप्रसाद र रेग्मी, भीमनारायण, भाषाविज्ञान, द्वि.सं., कीर्तिपुर : न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज, २०५९ ।

सन्दर्भशोधपत्रसूची

उपाध्याय, मुना, नेपाली भाषा र राष्ट्रिय भाषामा आत्मनेपद र परस्मैपदका व्यतिरेकको अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधप्रबन्ध, त्रि.वि., २०५५ ।
गौतम, देवीप्रसाद, नेपालीमा पदावली व्यवस्था, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०५३ ।
न्यौपाने, केदार र विषम गणेश, वाच्यपरिवर्तन, अप्रकाशित परियोजना शोधप्रबन्ध, त्रि.वि., पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०४५ ।
न्यौपाने, टङ्कप्रसाद, नेपाली भाषा वाच्यपरिवर्तन, अप्रकाशित परियोजना शोधप्रबन्ध, त्रि.वि., मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र अध्ययन संस्थान, २०३७ ।
भट्टराई, धनपति, नेपाली क्रियाका काल..... ६, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधप्रबन्ध, त्रि.वि., २०४५/४६ ।
Regmi, Lokraj (1997), **Passivization in English and Nepali**, Thesis, M.A. Institute of Humanities and Social Sciences, Tribhuvan University.

सन्दर्भपत्रिकासूची

अर्याल, बलराम, “नेपाली भाषामा वाच्य : एक परीक्षणात्मक अध्ययन”, गरिमा, (वर्ष ८, अङ्क २, २०४६, माघ), पृ. १०४-११३ ।
भट्टराई, डी.पी. ‘प्रकाश’, “नेपालीमा वाच्यव्यवस्था र परिवर्तनका सीमा”, गरिमा, (वर्ष १६, अङ्क १२, २०५५ मंसिर) पृ. ७६-८० ।
शर्मा, भेषराज, “नेपाली वाच्यव्यवस्था”, युगभाषा, (अङ्क ६, २०२७), पृ. २-१२ ।
))))), “नेपाली भाषामा भाववाच्यको सवाल”, गरिमा, (वर्ष १२, अङ्क ३, २०५० फागुन), पृ. ८१-८५ ।
शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, “अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रममा नतिजाको आधारमा भुक्तानी दिने व्यवस्थाको प्रभावकारिता अध्ययन गर्नको लागि बोलपत्रसन्धी सूचना”, गोरखापत्र, (वर्ष १०६, अङ्क ३१४, २०६३, चैत्र ११), पृ. ८ ।

परिशिष्ट

वाच्यपरिवर्तन हुने सकर्मक क्रियापदहरूको सूची

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
अँगाल्नु	→	अँगालिनु
अँचेट्नु	→	अँचेटिनु
अँजुल्नु	→	अँजुलिनु
अँठ्याउनु	→	अँठ्याइनु
अट्कल्नु	→	अट्कलिनु
अठोट्नु (निधो गर्नु)	→	अठोटिनु
अड्कल्नु	→	अड्कलिनु
अड्काउनु	→	अड्काइनु
अत्याउनु	→	अत्याइनु
अपनाउनु	→	अपनाइनु
अराउनु	→	अराइनु
अर्चाप्नु	→	अर्चापिनु
अर्पनु	→	अर्पिनु
अह्नाउनु	→	अह्नाइनु
आँट्नु	→	आँटिनु
आर्जनु	→	आर्जिनु
इन्कार्नु	→	इन्कारिनु
उइँट्नु (कपासको वियाँ छान्ने काम)	→	उइँटिनु
उकाल्नु	→	उकालिनु
उकास्नु	→	उकासिनु
उकेर्नु (विरुवाको फेदमा माटो थुपर्ने काम)	→	उकेरिनु
उखाल्नु	→	उखालिनु
उघार्नु	→	उघारिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
उचाल्नु	→	उचालिनु
उतार्नु	→	उतारिनु
उदार्नु	→	उदारिनु
उधिन्नु	→	उधिनिनु
उन्नु	→	उनिनु
उफार्नु	→	उफारिनु
उबाउनु	→	उबाइनु
उभाउनु	→	उभाइनु
उभार्नु	→	उभारिनु
उराल्नु	→	उरालिनु
उसिन्नु	→	उसिनिनु
ऐँठनु	→	ऐँठिनु
ओइरिनु	→	ओइरिइनु
ओकल्नु	→	ओकलिनु
ओगट्नु	→	ओगटिनु
ओट्नु	→	ओटिनु
ओडाल्नु	→	ओडालिनु
ओढनु	→	ओढिनु
ओत्नु	→	ओतिनु
ओराल्नु	→	ओरालिनु
कजाउनु	→	कजाइनु
कत्रनु	→	कत्रिनु
कथनु	→	कथिनु
कप्नु	→	कपिनु
कप्प्याउनु	→	कप्प्याइनु
कप्ल्याउनु	→	कप्ल्याइनु
कबोल्नु	→	कबोलिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
कमाउनु	→	कमाइनु
कस्नु	→	कसिनु
कहनु	→	कहिनु
काटनु	→	काटिनु
काढनु	→	काढिनु
किच्नु	→	किचिनु
किटनु	→	किटिनु
कुटनु	→	कुटिनु
कुर्नु	→	कुरिनु
कुल्चनु	→	कुल्चिनु
केर्नु	→	केरिनु
केलाउनु	→	केलाइनु
कोच्नु	→	कोचिनु
कोतर्नु	→	कोतरिनु
कोपर्नु	→	कोपरिनु
खकाल्नु	→	खकालिनु
खन्नु	→	खनिनु
खफ्कनु	→	खफ्किनु
खफ्टनु	→	खफ्टिनु
खरिदनु	→	खरिदिनु
खर्चनु	→	खर्चिनु
खसाल्नु	→	खसालिनु
खानु	→	खाइनु
खाप्नु	→	खापिनु
खार्नु	→	खारिनु
खिच्नु	→	खिचिनु
खियाउनु	→	खियाइनु
खुटनु	→	खुटिनु
खोप्नु	→	खोपिनु
खोल्नु	→	खोलिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
खोस्नु	→	खोसिनु
खोस्रनु	→	खोस्रिनु
खौरनु	→	खौरिनु
गन्नु	→	गनिनु
गमर्क्याउनु	→	गमर्क्याइनु
गम्कनु	→	गम्किनु
गलहत्याउनु	→	गलहत्याइनु
गाँस्नु	→	गाँसिनु
गाउनु	→	गाइनु
गाडनु	→	गाडिनु
गाभ्नु	→	गाभिनु
गाल्नु	→	गालिनु
गिजल्नु	→	गिजलिनु
गुजार्नु	→	गुजारिनु
गुल्नु	→	गुतिनु
गुथ्नु	→	गुथिनु
गोडनु	→	गोडिनु
घचेटनु	→	घचेटिनु
घस्नु	→	घसिनु
घिच्नु	→	घिचिनु
घिसार्नु	→	घिसारिनु
घुर्नु	→	घुरिनु (नराम्परी हेर्नु)
घेर्नु	→	घेरिनु
घोच्नु	→	घोचिनु
घोल्नु	→	घोलिनु
चपाउनु	→	चपाइनु
चाख्नु	→	चाखिनु
चाटनु	→	चाटिनु
चाल्नु	→	चालिनु
चाहनु	→	चाहिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
चिथोर्नु	→	चिथोरिनु
चिन्नु	→	चिनिनु
चिमोटनु	→	चिमोटिनु
चिम्टनु	→	चिमि्टनु
चिम्लनु	→	चिम्लिनु
चियाउनु	→	चियाइनु
चिर्नु	→	चिरिनु
चिरिनु	→	चिरिइनु
चुंडालु	→	चुंडालिनु
चुदनु	→	चुटिनु
चुन्नु	→	चुनिनु
चुम्नु	→	चुमिनु
चोप्नु	→	चोपिनु
चोबलु	→	चोबलिनु
चोब्लु	→	चोबिनु
चोर्नु	→	चोरिनु
च्याप्नु	→	च्यापिनु
छकाउनु	→	छकाइनु
छफ्काउनु	→	छफ्काइनु
छमछमाउनु	→	छमछमाइनु
छम्किनु	→	छम्किइनु
छल्लु	→	छलिनु
छाँदनु	→	छाँटिनु
छाउनु	→	छाइनु
छान्नु	→	छानिनु
छाम्नु	→	छामिनु
छिनालु	→	छिनालिनु
छिन्कनु	→	छिन्किनु
छिमल्लु	→	छिमलिनु
छुट्याउनु	→	छुट्याइनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
छुनु	→	छोइनु
छेक्नु	→	छेकिनु
छेप्नु	→	छेपिनु
जकडनु	→	जकडिनु
जगाउनु	→	जगाइनु
जडनु	→	जडिनु
जनाउनु	→	जनाइनु
जप्नु	→	जपिनु
जमाउनु	→	जमाइनु
जाँच्नु	→	जाँचिनु
जित्लु	→	जितिनु
जियाउनु	→	जियाइनु
जिलाउनु	→	जिलाइनु
जित्लु	→	जितिनु
जेल्लु	→	जेलिनु
जोखु	→	जोखिनु
जोगाउनु	→	जोगाइनु
जोडनु	→	जोडिनु
जोत्नु	→	जोतिनु
भपार्नु	→	भपारिनु
भम्टनु	→	भमि्टनु
भमि्टनु	→	भमि्टइनु
भोस्नु	→	भोसिनु
टकटकाउनु	→	टकटकाइनु
टाँगनु	→	टाँगिनु
टाँस्नु	→	टाँसिनु
टार्नु	→	टारिनु
टाल्लु	→	टालिनु
टिप्नु	→	टिपिनु
टेक्नु	→	टेकिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
टोक्नु	→	टोकिनु
ठग्नु	→	ठगिनु
ठटाउनु	→	ठटाइनु
ठमाउनु	→	ठमाइनु
ठान्नु	→	ठानिनु
ठेक्नु	→	ठेकिनु
ठेल्लु	→	ठेलिनु
ठोकिनु	→	ठोकिइनु
ठोक्नु	→	ठोकिनु
डाक्नु	→	डाकिनु
डाढ्नु	→	डाढिनु
डाम्नु	→	डामिनु
ढड्नु	→	ढडिनु
ढाँट्नु	→	ढाँटिनु
ढाक्नु	→	ढाकिनु
ढाल्लु	→	ढालिनु
ढिल्याउनु	→	ढिल्याइनु
ढेप्नु	→	ढेपिनु
ढोग्नु	→	ढोगिनु
ढोल्लु	→	ढोलिनु
तक्नु	→	तकिनु
तग्नु	→	तगिनु
तछ्णानु	→	तछ्णारिनु
तप्नु	→	तपिनु (तपस्या गर्नु)
तर्नु	→	तरिनु
तर्पनु	→	तर्पिनु
तर्पिनु	→	तर्पिइनु
तलास्नु	→	तलासिनु
ताक्नु	→	ताकिनु
ताछ्णु	→	ताछ्णिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
तान्नु	→	तानिनु
ताप्नु	→	तापिनु
तार्नु	→	तारिनु
तिखार्नु	→	तिखारिनु
तिर्नु	→	तिरिनु
तुन्नु	→	तुनिनु
तुर्नु	→	तुरिनु
तुल्याउनु	→	तुल्याइनु
तोक्नु	→	तोकिनु
तोड्नु	→	तोडिनु
तौलनु	→	तौलिनु
तौलिनु	→	तौलिइनु
थर्चार्नु	→	थर्चारिनु
थर्चार्नु	→	थर्चारिनु
थपड्याउनु	→	थपड्याइनु
थप्नु	→	थपिनु
थाप्नु	→	थापिनु
थाम्नु	→	थामिनु
थाल्लु	→	थालिनु
थिच्चु	→	थिच्चिनु
थुक्नु	→	थुकिनु
थुल्नु	→	थुतिनु
थुन्नु	→	थुनिनु
थुर्नु	→	थुरिनु
थेग्नु	→	थेगिनु
थोपर्नु	→	थोपरिनु
दन्काउनु	→	दन्काइनु
दर्शाउनु	→	दर्शाइनु
दल्लु	→	दलिनु
दाँज्नु	→	दाँजिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
दागनु	→	दागिनु
दाप्नु	→	दापिनु
दाब्नु	→	दाबिनु
दुहुनु	→	दुहिनु
देखुनु	→	देखिनु
दोबार्नु	→	दोबारिनु
धकेलुनु	→	धकेलिनु
धपाउनु	→	धपाइनु
धम्काउनु	→	धम्काइनु
धसार्नु	→	धसारिनु
धानुनु	→	धानिनु
धिक्कारुनु	→	धिक्कारिनु
धुत्नु	→	धुतिनु
धुनु	→	धोइनु
धुँवाउनु	→	धुँवाइनु
धोक्नु	→	धोकिनु
नाघुनु	→	नाघिनु
नाप्नु	→	नापिनु
नासुनु	→	नासिनु
निकालुनु	→	निकालिनु
निकासुनु	→	निकासिनु
निखनुनु	→	निखनिनु
निखार्नु	→	निखारिनु
निचर्नु	→	निचरिनु
निचोर्नु	→	निचोरिनु
निथार्नु	→	निथारिनु
निमठुनु	→	निमठिनु
निमोठुनु	→	निमोठिनु
निम्तनु	→	निम्ताइनु
नियालुनु	→	नियालिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
निलुनु	→	निलिनु
निहार्नु	→	निहारिनु
नुगाउनु	→	नुगाइनु
पकडुनु	→	पकडिनु
पकाउनु	→	पकाइनु
पकडुनु	→	पकडिनु
पक्रनु	→	पक्रिनु
पखालुनु	→	पखालिनु
पखुनु	→	पखिनु
पगालुनु	→	पगालिनु
पछार्नु	→	पछारिनु
पछाउनु	→	पछाइनु
पछार्नु	→	पछारिनु
पछ्याउनु	→	पछ्याइनु
पटाउनु	→	पटाइनु
पट्याउनु	→	पट्याइनु
पठाउनु	→	पठाइनु
पढुनु	→	पढिनु
पत्याउनु	→	पत्याइनु
पन्साउनु	→	पन्साइनु
पर्खुनु	→	पर्खिनु
पर्खिनु	→	पर्खिइनु
पर्गेलुनु	→	पर्गेलिनु
पसार्नु	→	पसारिनु
पस्कनु	→	पस्किनु
पस्कनु	→	पस्कइनु
पहिरिनु	→	पहिरिइनु
पाँजुनु	→	पाँजिनु
पाँदुनु (पाँजुनु)	→	पाँदिनु
पाउनु	→	पाइनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
पाछ्नु	→	पाछिनु
पार्नु	→	पारिनु
पालु	→	पालिनु
पिँदनु	→	पिँदिनु
पिँधनु	→	पिँधिनु
पिउनु	→	पिइनु
पिटनु	→	पिटिनु
पिन्नु	→	पिनिनु
पियाउनु	→	पियाइनु
पिरल्लु	→	पिरलिनु
पिरोल्लु	→	पिरोलिनु
पिर्नु	→	पिर्निनु
पिस्नु	→	पिसिनु
पुकार्नु	→	पुकारिनु
पुछ्नु	→	पुछिनु
पुज्नु	→	पुजिनु
पुर्नु	→	पुर्निनु
पुऱ्याउनु	→	पुऱ्याइनु
पेल्लु	→	पेलिनु
पैह्नु	→	पैहिनु
पोख्नु	→	पोखिनु
पोतर्नु	→	पोतर्निनु
पोत्नु	→	पोतिनु
पोल्लु	→	पोलिनु
पोस्नु	→	पोसिनु
प्युनु	→	पिइनु
फकाउनु	→	फकाइनु
फट्टाउनु	→	फट्टाइनु
फड्कनु	→	फड्किनु
फहराउनु	→	फहराइनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
फाँक्नु (फाँको मार्नु)	→	फाँकिनु
फाँड्नु	→	फाँडिनु
फार्नु (चिरा पार्नु, च्यात्नु)	→	फारिनु
फाल्लु	→	फालिनु
फुनु	→	फोइनु
फुकाल्लु	→	फुकालिनु
फुटाल्लु	→	फुटालिनु
फॅक्नु	→	फॅकिनु
फेट्नु	→	फेटिनु
फेर्नु	→	फेरिनु
फोड्नु	→	फोडिनु
फोर्नु	→	फोरिनु
फ्याँक्नु	→	फ्याँकिनु
बजार्नु	→	बजारिनु
बटार्नु	→	बटारिनु
बटुल्लु	→	बटुलिनु
बताउनु	→	बताइनु
बत्तिनु	→	बत्तिइनु
बदल्लु	→	बदलिनु
बद्लनु	→	बद्लिनु
बदलिनु	→	बद्लिइनु
बफाउनु	→	बफाइनु
बराल्लु	→	बरालिनु
बल्याउनु	→	बल्याइनु
बाँड्नु	→	बाँडिनु
बाँध्नु	→	बाँधिनु
बाट्नु	→	बाटिनु
बार्नु	→	बारिनु
बिगार्नु	→	बिगारिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
विचारु	→	विचारिनु
विछाउनु	→	विछाडिनु
विथलु	→	विथलिनु
विथोलु	→	विथोलिनु
विराउनु	→	विराडिनु
विसनु	→	विसिनु
बुक्याउनु	→	बुक्याडिनु
बुभनु	→	बुभिनु
बुनु	→	बुनिनु
बुकर्याउनु	→	बुकर्याडिनु
बेचु	→	बेचिनु
बेढाउनु	→	बेढाडिनु
बेधनु (पवाल पार्नु)	→	बेधिनु
बेनु	→	बेरिनु
बेलु	→	बेलिनु
बेसाउनु	→	बेसाडिनु
बेहोनु	→	बेहोरिनु
बोक्नु	→	बोकिनु
बोलाउनु	→	बोलाडिनु
बोलु	→	बोलिनु
भकुनु	→	भकुरिनु
भक्याउनु	→	भक्याडिनु
भजाउनु	→	भजाडिनु
भट्टयाउनु	→	भट्टयाडिनु
भनु	→	भनिनु
भनु	→	भरिनु
भर्याउनु	→	भर्याडिनु
भाँचु	→	भाँचिनु
भाँडु	→	भाँडिनु
भिनु	→	भिरिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
भुटनु	→	भुटिनु
भुलु	→	भुलिनु
भेटनु	→	भेटिनु
भोगनु	→	भोगिनु
भौतानु	→	भौतारिनु
भ्याउनु	→	भ्याडिनु
मडानु	→	मडारिनु
मढनु	→	मढिनु
मत्याउनु	→	मत्याडिनु
मथु	→	मथिनु
मन्तनु	→	मन्तरिनु
मन्नु	→	मन्निनु
मरिमेटनु	→	मरिमेटिनु
मलु	→	मलिनु
मसानु	→	मसारिनु
मागनु	→	मागिनु
माडनु	→	माडिनु
मानु	→	मानिनु
मानु	→	मारिनु
मास्तु	→	मासिनु
मिच्च	→	मिचिनु
मिसाउनु	→	मिसाडिनु
मिस्तु	→	मिसिनु
मुछनु	→	मुछिनु
मुठानु	→	मुठारिनु
मुसानु	→	मुसारिनु
मेटनु	→	मेटिनु
मोडनु	→	मोडिनु
मोलु	→	मोलिनु
रगडनु	→	रगडिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
रगेड्नु	→	रगेडिनु
रगेल्नु	→	रगेलिनु
रड्नु	→	रडिनु
रच्नु	→	रचिनु
रट्नु	→	रटिनु
राख्नु	→	राखिनु
रुड्नु	→	रुडिनु
रुमल्नु	→	रुमलिनु
रेट्नु	→	रेटिनु
रेल्नु	→	रेलिनु
रोक्नु	→	रोकिनु
रोज्नु	→	रोजिनु
रोप्नु	→	रोपिनु
लखेट्नु	→	लखेटिनु
लगाउनु	→	लगाइनु
लगार्नु	→	लगारिनु
लग्नु	→	लगिनु
लघार्नु	→	लघारिनु
लछार्नु	→	लछारिनु
लपेट्नु	→	लपेटिनु
ललकार्नु (हाँक दिनु)	→	ललकारिनु
लानु	→	लगिनु/लइनु
लाउनु	→	लाइनु
लाछ्नु	→	लाछिनु
लाद्नु	→	लादिनु
लिनु	→	लिइनु
लिप्नु	→	लिपिनु
लिप्सनु	→	लिप्सिनु
लुछ्नु	→	लुछिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
लुट्नु	→	लुटिनु
लेख्नु	→	लेखिनु
लेप्नु	→	लेपिनु
लेस्नु	→	लेसिनु
लैजानु	→	लैजाइनु
लोटाउनु	→	लोटाइनु
ल्याउनु	→	ल्याइनु
वैरनु	→	वैरिनु
वैरिनु	→	वैरिइनु
संगाल्नु	→	संगालिनु
संगेट्नु	→	संगेटिनु
संगेल्नु	→	संगेलिनु
सँभाल्नु	→	सँभालिनु
सकार्नु	→	सकारिनु
सक्नु	→	सकिनु
सगाउनु	→	सगाइनु
सघाउनु	→	सघाइनु
सज्नु	→	सजिनु
सताउनु	→	सताइनु
सपार्नु	→	सपारिनु
सप्काउनु	→	सप्काइनु
समाउनु	→	समाइनु
समात्नु	→	समातिनु
समाल्नु	→	समालिनु
समेट्नु	→	समेटिनु
समेल्नु	→	समेलिनु
सम्भ्नु	→	सम्भिनु
सम्हाल्नु	→	सम्हालिनु
सराप्नु	→	सरापिनु
सय्याउनु	→	सय्याइनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
सन्हाउनु	→	सन्हाइनु
सहनु	→	सहिनु
साँचु	→	साँचिनु
साँधु	→	साँधिनु
साउनु	→	साइनु
सादनु	→	साटिनु
साप्नु	→	सापिनु
सानु	→	सारिनु
साँगानु	→	साँगारिनु
साँचु	→	साँचिनु
सिउनु	→	सिइनु
सिउरनु	→	सिउरिनु
सिक्नु	→	सिकिनु
सिलाउनु	→	सिलाइनु
सुन्नु	→	सुनिनु
सुमनु	→	सुमरिनु
सुमसुम्याउनु	→	सुमसुम्याइनु
सुम्पनु	→	सुम्पिनु
सुम्पिनु	→	सुम्पिइनु
सुर्कनु	→	सुर्किनु
सेक्नु	→	सेकिनु
सेनु	→	सेरिनु
सोचु	→	सोचिनु
सोधु	→	सोधिनु
सोहोनु	→	सोहोरिनु
स्याहानु	→	स्याहारिनु
स्वीकारु	→	स्वीकारिनु
हकारु	→	हकारिनु
हडप्नु	→	हडपिनु
हपानु	→	हपारिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
हम्कनु	→	हम्किनु
हनु	→	हरिनु
हसुनु	→	हसुरिनु
हाँक्नु	→	हाँकिनु
हानु	→	हानिनु
हियाउनु	→	हियाइनु
हिकारुनु	→	हिकारिनु
हुलु	→	हुलिनु
हेप्नु	→	हेपिनु
हेनु	→	हेरिनु
हेलु	→	हेलिनु
होम्नु	→	होमिनु
ह्याउनु	→	ह्याइनु

वाच्यपरिवर्तन हुने अकर्मक क्रियापदहरूको सूची

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
अँठिनु	→	अँठिइनु
अकमकाउनु	→	अकमकाइनु
अकमकिनु	→	अकमकिइनु
अकुताउनु (उत्सुक हुनु)	→	अकुताइनु
अकुलाउनु (आत्तिनु)	→	अकुलाइनु
अगाउनु	→	अगाइनु
अघाउनु	→	अघाइनु
अचम्मिनु	→	अचम्मिइनु
अटनु	→	अटिनु
अटाउनु	→	अटाइनु
अट्कनु	→	अट्किनु
अडिनु	→	अडिइनु
अडेसिनु	→	अडेसिइनु
अड्नु	→	अडिनु
अड्कनु	→	अड्किनु
अड्किनु	→	अड्किइनु
अतालिनु	→	अतालिइनु
अतासिनु	→	अतासिइनु
अतास्सिनु	→	अतास्सिइनु
अन्योलिनु	→	अन्योलिइनु
अमिलिनु	→	अमिलिइनु
अरल्लिनु	→	अरल्लिइनु
अलगिगनु	→	अलगिगइनु
अलमलिनु	→	अलमलिइनु
अल्भनु (फँस्नु)	→	अल्भिनु
अल्भिनु	→	अल्भिइनु
अल्पनु	→	अल्पिनु
अल्पिनु	→	अल्पिइनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
अल्लारिनु	→	अल्लारिइनु
आत्तिनु	→	आत्तिइनु
आत्तिनु	→	आत्तिइनु
इखिनु	→	इखिइनु
इतरिनु (ख्याल ठट्टा गर्नु)	→	इतरिइनु
इबिनु (निहँ खोज्नु)	→	इबिइनु
उक्लिनु	→	उक्लिनु
उक्लनु	→	उक्लिनु
उठ्नु	→	उठिनु
उतर्सिनु (भर्कनु)	→	उतर्सिइनु
उत्रनु	→	उत्रिनु
उत्रिनु	→	उत्रिइनु
उफ्रनु	→	उफ्रिनु
उभिनु	→	उभिइनु
उभिन्डनु (उँधमुन्टिनु)	→	उभिन्डिइनु
उम्कनु	→	उम्किनु
उम्तिनु (उन्मत्त हुनु)	→	उम्तिइनु
उराठिनु	→	उराठिइनु
उल्कनु (जिस्कनु)	→	उल्कनु
उल्किनु	→	उल्किइनु
एक्लिनु	→	एक्लिइनु
ओछ्छाउनु (जाँगर गर्नु)	→	ओछ्छाइनु
ओछ्छिनु	→	ओछ्छिनु
ओर्लिनु	→	ओर्लिनु
ओल्टनु	→	ओल्टिनु
औताउनु	→	औताइनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
कचकचाउनु	→	कचकचाइनु
कचेटिनु	→	कचेटिइनु
कच्चेटिनु	→	कच्चेटिइनु
कजिनु	→	कजिइनु
कड्कनु	→	कड्किनु
कन्नु	→	कनिनु
कराउनु	→	कराइनु
कल्पनु	→	कल्पिनु
कसिनु	→	कसिइनु
कहराउनु (भर्किनु)	→	कहराइनु
कहलाउनु	→	कहलाइनु
कहालिनु	→	कहालिइनु
काँतरिनु	→	काँतरिइनु
काँप्नु	→	काँपिनु
कातरिनु	→	कातरिइनु
काम्नु	→	कामिनु
किच्चिनु	→	किच्चिइनु
कुच्चनु	→	कुच्चिनु
कुच्चिनु	→	कुच्चिइनु
कुद्नु	→	कुदिनु
कुर्लनु	→	कुर्लिनु
कुर्लिनु	→	कुर्लिइनु
खटनु	→	खटिनु
खनिनु	→	खनिइनु
खप्नु	→	खपिनु
खस्नु	→	खसिनु
खस्कनु (सुटुक्क हिँडनु)	→	खस्किनु
खिजिनु (चिठिनु)	→	खिजिइनु
खिरिसिनु	→	खिरिसिइनु
खुम्चनु	→	खुम्चिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
खुम्चिनु	→	खुम्चिइनु
खुरमुरिनु	→	खुरमुरिइनु
खुल्नु	→	खुलिनु
खुसखुसाउनु	→	खुसखुसाइनु
खोक्नु	→	खोकिनु
खौलिनु	→	खौलिइनु
गच्चनु	→	गच्चिनु
गच्चिनु	→	गच्चिइनु
गड्कनु	→	गड्किनु
गड्किनु	→	गड्किइनु
गड्नु	→	गडिनु
गडिनु	→	गडिइनु
गढनु	→	गाढिनु
गन्थनाउनु	→	गन्थनाइनु
गम्कनु	→	गम्किनु
गम्किनु	→	गम्किइनु
गर्जनु	→	गर्जिनु
गलहत्तिनु	→	गलहत्तिइनु
गाँसिनु	→	गाँसिइनु
गुजुल्लिनु	→	गुजुल्लिइनु
गुज्नु	→	गुज्जिनु
गुज्जिनु	→	गुज्जिइनु
गुटमुटिनु	→	गुटमुटिइनु
गुटुमुटिनु	→	गुटुमुटिइनु
गुनगुनाउनु	→	गुनगुनाइनु
गुरगुराउनु (रिसले गर्जनु)	→	गुरगुराइनु
गुर्कनु	→	गुर्किनु
गुल्लनु	→	गुल्लिनु
गुल्लिनु	→	गुल्लिइनु
घबडाउनु (हडबडाउनु)	→	घबडाइनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
घबराउनु	→	घबराइनु
घसनु	→	घसिनु
घसिनु	→	घसिइनु
घिसिनु	→	घिसिइनु
घिस्सिनु	→	घिस्सिइनु
घुम्नु	→	घुमिनु
घुर्नु	→	घुरिनु
घुस्नु	→	घुसिनु
घुसिनु	→	घुसिइनु
घोटिनु	→	घोटिइनु
घोत्तिनु	→	घोत्तिइनु
घोप्टनु	→	घोप्टिइनु
घोरिनु	→	घोरिइनु
चड्कनु	→	चड्किनु
चड्किनु	→	चड्किइनु
चढनु	→	चढिनु
चर्पटाउनु (हडबडाउनु)	→	चर्पटाइनु
चलबलाउनु	→	चलबलाइनु
चलबलिनु	→	चलबलिइनु
चलमलाउनु	→	चलमलाइनु
चलमलिनु	→	चलमलिइनु
चलनु	→	चलिनु
चहार्नु	→	चहारिनु
चाहार्नु	→	चाहारिनु
चिघनु	→	चिघिनु
चिच्याउनु	→	चिच्याइनु
चिढनु (क्रुद्ध हुनु)	→	चिढिनु
चिढिनु	→	चिढिइनु
चिप्लनु	→	चिप्लिनु
चिप्लिनु	→	चिप्लिइनु
चिसिनु	→	चिसिइनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
चिहिरिनु	→	चिहिरिइनु
चुकचुकाउनु	→	चुकचुकाइनु
चुकचुकिनु	→	चुकचुकिइनु
चेत्नु	→	चेतिनु
चेप्रिनु	→	चेप्रिइनु
चेभिनु (चेभ्रो हुनु)	→	चेभिइनु
चोखिनु	→	चोखिइनु
च्याँठिनु	→	च्याँठिइनु
च्याउनु	→	च्याइनु
छकिनु	→	छकिइनु
छक्किनु	→	छक्किइनु
छटपटिनु	→	छटपटिइनु
छत्रिनु (जिल्लिनु)	→	छत्रिइनु
छितरिनु (छाडा कुरा गर्नु)	→	छितरिइनु
छिर्नु	→	छिरिनु
छिल्लिनु	→	छिल्लिइनु
छिहिलिनु	→	छिहिलिइनु
छुट्टिनु	→	छुट्टिइनु
छुटनु	→	छुटिनु
जँच्नु	→	जँचिनु
जङ्गिनु	→	जङ्गिइनु
जम्कनु	→	जम्किनु
जम्किनु	→	जम्किइनु
जर्कनु	→	जर्किनु
जर्मराउनु	→	जर्मराइनु
जल्नु	→	जलिनु
जानु	→	गइनु
जाकिनु	→	जाकिइनु
जागनु	→	जागिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
जिउनु	→	जिइनु
जिप्टनु (असफल हुनु)	→	जिप्टिनु
जिप्टिनु	→	जिप्टिइनु
जिल्लिनु	→	जिल्लिइनु
जिस्कनु	→	जिस्कनु
जिस्कनु	→	जिस्कइनु
जुभनु (संघर्ष गर्नु)	→	जुभिनु
जुटनु	→	जुटिनु
जुधनु	→	जुधिनु
जुरमुराउनु	→	जुरमुराइनु
जुरमुरिनु	→	जुरमुरिइनु
जोसिनु	→	जोसिइनु
भकाउनु	→	भकाइनु
भन्कनु	→	भन्कनु
भन्कनु	→	भन्कइनु
भर्नु	→	भरिनु
भर्कनु	→	भर्किनु
भर्कनु	→	भर्किइनु
भल्लिनु	→	भल्लिइनु
भस्कनु	→	भस्कनु
भस्कनु	→	भस्कइनु
भुक्नु	→	भुकिनु
भुक्किनु	→	भुकिइनु
भुम्नु	→	भुमिनु
भुमिनु	→	भुमिइनु
भुल्नु	→	भुलिनु
भेलिनु	→	भेलिइनु
भोकिनु	→	भोकिइनु
भोक्रनु	→	भोकिनु
भोक्राउनु	→	भोक्राइनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
भोकिनु	→	भोकिइनु
टकराउनु	→	टकराइनु
टक्रनु	→	टक्रिनु
टक्रिनु	→	टक्रिइनु
टट्टाउनु	→	टट्टाइनु
टट्टिनु	→	टट्टिइनु
टरिनु (टेढिनु)	→	टरिइनु
टाँसिनु	→	टाँसिइनु
टाक्सिनु	→	टाक्सिइनु
टिक्नु	→	टिकिनु
टिठिनु	→	टिठिइनु
टिमुरिनु	→	टिल्लिइनु
टिल्लिनु	→	टुप्पिइनु
टुप्पिनु	→	टुप्पिहनु
टेढिनु	→	टेढिइनु
टोलाउनु	→	टोलाइनु
ठकठकिनु	→	ठकठकिइनु
ठडिनु	→	ठडिइनु
ठमठमाउनु	→	ठमठमाइनु
ठमठमिनु	→	ठमठमिइनु
ठस्कनु	→	ठस्कनु
ठस्कनु	→	ठस्कइनु
ठस्सिनु	→	ठस्सिइनु
ठहर्नु	→	ठहरिनु
ठहरिनु	→	ठहरिइनु
ठाँटिनु (सिँगारिनु)	→	ठाँटिइनु
ठाडिनु	→	ठाडिइनु
ठिङ्गिनु	→	ठिङ्गिइनु
ठुस्कनु	→	ठुस्कनु
ठुस्कनु	→	ठुस्कइनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
ठुस्सिनु	→	ठुस्सिइनु
ठेउलिनु	→	ठेउलिइनु
ठेस्सिनु	→	ठेस्सिइनु
डगडगाउनु	→	डगडगाइनु
डगडगिनु	→	डगडगिइनु
डगमगाउनु	→	डगमगाइनु
डगमगिनु	→	डगमगिइनु
डगनु	→	डगिनु
डटनु	→	डटिनु
डराउनु	→	डराइनु
डल्लिनु	→	डल्लिइनु
डुब्नु	→	डुबिनु
डुल्लु	→	डुलिनु
ढल्लु	→	ढलिनु
ढल्लुनु	→	ढल्लुनु
ढल्लुनु	→	ढल्लुइनु
ढिलाउनु	→	ढिलाइनु
ढुनमुनाउनु	→	ढुनमुनाइनु
ढुनमुनिनु	→	ढुनमुनिइनु
ढेपिनु	→	ढेपिइनु
तड्कनु	→	तड्किनु
तड्किनु	→	तड्किइनु
तड्पनु	→	तड्पिनु
तड्पिनु	→	तड्पिइनु
तन्कनु	→	तन्किनु
तन्किनु	→	तन्किइनु
तम्सनु	→	तम्सिनु
तम्सिनु	→	तम्सिइनु
तरखराउनु	→	तरखराइनु
तरखरिनु	→	तरखरिइनु
तर्कनु	→	तर्किनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
तर्किनु	→	तर्किइनु
तर्सिनु	→	तर्सिइनु
तात्तिनु	→	तात्तिइनु
तेर्सिनु	→	तेर्सिइनु
थकथकाउनु	→	थकथकाइनु
थकथकिनु	→	थकथकिइनु
थचारिनु	→	थचारिइनु
थच्चनु	→	थच्चिनु
थच्चिनु	→	थच्चिइनु
थन्कनु	→	थन्किनु
थन्किनु	→	थन्किइनु
थरथराउनु	→	थरथराइनु
थरथरिनु	→	थरथरिइनु
थर्कनु	→	थर्किनु
थर्किनु	→	थर्किइनु
थलिनु	→	थलिइनु
थाक्नु	→	थाकिनु
थामिनु	→	थामिइनु
थुरथुराउनु	→	थुरथुराइनु
थेचरिनु	→	थेचरिइनु
थेच्चरिनु	→	थेच्चरिइनु
दगुनु	→	दगुरिनु
दच्चनु	→	दच्चिनु
दच्चिनु	→	दच्चिइनु
दप्कनु	→	दप्किनु
दप्किनु	→	दप्किइनु
दब्नु	→	दबिनु
दुगुनु	→	दुगुरिनु
दौडनु	→	दौडिनु
धकाउनु	→	धकाइनु
धक्नु	→	धकिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
धताउनु (बौलाउनु)	→	धताइनु
धतुराउनु	→	धतुराइनु
धतुरिनु	→	धतुरिइनु
धपिनु (खेदिनु)	→	धपिइनु
धपेडिनु/धपेरिनु	→	धपेडिइनु
धम्किनु	→	धम्किइनु
धसारिनु	→	धसारिइनु
धाउनु	→	धाइनु
धुम्मिनु	→	धुम्मिइनु
धुरिनु	→	धुरिइनु
नकचरिनु	→	नकचरिइनु
नजिकिनु	→	नजिकिइनु
नाच्नु	→	नाचिनु
नापिनु	→	नापिइनु
निक्लनु	→	निक्लिनु
निक्लिनु	→	निक्लिइनु
निमठिनु	→	निमठिइनु
निमोठिनु	→	निमोठिइनु
निम्तिनु	→	निम्तिइनु
निसासिनु	→	निसासिइनु
निसास्सिनु	→	निसास्सिइनु
निस्कनु	→	निस्कनु
निहुरनु	→	निहुरिनु
निहुरिनु	→	निहुरिइनु
नुगनु	→	नुगिनु
नुगिनु	→	नुगिइनु
नुहाउनु	→	नुहाइनु
नुहिनु	→	नुहिइनु
नुहुनु	→	नुहुइनु
पछुताउनु	→	पछुताइनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
पछाडिनु	→	पछाडिइनु
पन्छनु	→	पन्छिनु
पन्छिनु	→	पन्छिइनु
पन्सनु	→	पन्सिनु
पन्सिनु	→	पन्सिइनु
पर्सनु	→	पर्सिनु
पर्सिनु	→	पर्सिइनु
पल्कनु	→	पल्किनु
पल्किनु	→	पल्किइनु
पल्टनु	→	पल्टिनु
पसारिनु	→	पसारिइनु
पस्नु	→	पसिनु
पातालिनु (मासिनु)	→	पातालिइनु
पिछाडिनु	→	पिछाडिइनु
पिरलिनु	→	पिरलिइनु
पिरिनु	→	पिरिइनु
पुगनु	→	पुगिनु
पुस्टाउनु	→	पुस्टाइनु
पुस्टिनु	→	पुस्टिइनु
पुलिनु	→	पुलिइनु
पोसिनु	→	पोसिइनु
पौडनु	→	पौडिनु
पौडिनु	→	पौडिइनु
फतरिनु	→	फतरिइनु
फनफनाउनु	→	फनफनाइनु
फनफनिनु	→	फनफनिइनु
फन्कनु	→	फन्किनु
फुत्कनु	→	फुत्किनु
फुत्किनु	→	फुत्किइनु
फुर्कनु	→	फुर्किनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
फुर्किनु	→	फुर्किइनु
वगालिनु	→	वगालिइनु (बाटो बिराउनु)
वच्नु	→	वचिनु
वजारिनु	→	वजारिइनु
वज्जनु	→	वज्जिनु
वटारिनु	→	वटारिइनु
वतासिनु	→	वतासिइनु
वदलिनु	→	वदलिइनु
वरबराउनु	→	वरबराइनु
वरालिनु	→	वरालिइनु
वस्नु	→	वसिनु
वहकनु	→	वहकिनु
वहकिनु	→	वहकिइनु
वहलाउनु	→	वहलाइनु
वहुलाउनु	→	वहुलाइनु
वाङ्गिनु	→	वाङ्गिइनु
वाभ्नु	→	वाभिनु
विग्रनु	→	विग्रिनु
विग्रिनु	→	विग्रिइनु
विटुलिनु	→	विटुलिइनु
वेग्लिनु	→	वेग्लिइनु
भक्कानिनु	→	भक्कानिइनु
भटभटाउनु	→	भटभटाइनु
भनभनाउनु	→	भनभनाइनु
भनभनिनु	→	भनभनिइनु
भन्कनु	→	भन्किनु
भाँडिनु	→	भाँडिइनु
भागनु	→	भागिनु
भासिनु	→	भासिइनु
भिज्नु	→	भिजिनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
भिडनु	→	भिडिनु
भित्रनु	→	भित्रिनु
भित्रिनु	→	भित्रिइनु
भोकाउनु	→	भोकाइनु
भौँतारिनु	→	भौँतारिइनु
मच्चनु	→	मच्चिनु
मच्चिनु	→	मच्चिइनु
मडारिनु	→	मडारिइनु
मातिनु	→	माचिइनु
मात्तिनु	→	मात्तिइनु
मिल्नु	→	मिलिनु
मुस्कुराउनु	→	मुस्कुराइनु
मोडिनु	→	मोडिइनु
रतिनु	→	रतिइनु
रन्कनु	→	रन्किइनु
रन्किनु	→	रन्किइनु
रन्थनाउनु	→	रन्थनाइनु
रन्थनिनु	→	रन्थनिइनु
रमाउनु	→	रमाइनु
रम्नु	→	रमिनु
राँकिनु	→	राँकिइनु
रिभिनु	→	रिभिइनु
रिसाउनु	→	रिसाइनु
रिसिनु	→	रिसिइनु
रुनु	→	रोइनु
रुज्नु	→	रुजिनु
रुमलिनु	→	रुमलिइनु
रोकिनु	→	रोकिइनु
रोगाउनु	→	रोगाइनु
लँगडाउनु	→	लँगडाइनु
लकपकाउनु	→	लकपकाइनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
लकपकिनु	→	लकपकिइनु
लजाउनु	→	लजाइनु
लट्ठिनु	→	लट्ठिइनु
लठारिनु	→	लठारिइनु
लडखडाउनु	→	लडखडाइनु
लड्नु	→	लडिनु
लतारिनु	→	लतारिइनु
लत्रनु	→	लत्रिनु
लरखरिनु	→	लरखरिइनु
लरबरिनु	→	लरबरिइनु
लर्खराउनु	→	लर्खराइनु
लर्खरिनु	→	लर्खरिइनु
लागनु	→	लागिनु
लुक्नु	→	लुकिनु
लुटिनु	→	लुटिइनु
लोत्रिनु	→	लोत्रिइनु
लोभिनु	→	लोभिइनु
वाक्नु	→	वाकिनु
वैलनु	→	वैलिनु
व्यक्तिनु	→	व्यक्तिइनु
सकसकाउनु	→	सकसकाइनु
सगवगाउनु	→	सगवगाइनु
सचिनु	→	सचिइनु
सट्कनु	→	सट्किनु (भागनु)
सड्नु	→	सडिनु
सड्कनु	→	सड्किनु
सन्कनु	→	सन्किनु
सन्किनु	→	सन्किइनु
सप्रनु	→	सप्रिनु
सप्रिनु	→	सप्रिइनु
समालिनु	→	समालिइनु

क्रियामूल		वाच्यान्तरित क्रियापद
सर्सराउनु	→	सर्सराइनु
सलबलाउनु	→	सलबलाइनु
सलबलिनु	→	सलबलिइनु
सल्कनु	→	सल्किनु
सल्किनु	→	सल्किइनु
सिंंगारिनु	→	सिंंगारिइनु
सुत्नु	→	सुतिनु
सुरिनु	→	सुरिइनु
हक्नु	→	हक्किनु
हक्किनु	→	हक्किइनु
हटनु	→	हटिनु
हडबडाउनु	→	हडबडाइनु
हडबडिनु	→	हडबडिइनु
हतपताउनु	→	हतपताइनु
हतारिनु	→	हतारिइनु
हराउनु	→	हराइनु
हल्लनु	→	हल्लिनु
हाँस्नु	→	हाँसिनु
हिँडनु	→	हिँडिनु
हिचकिचाउनु	→	हिचकिचाइनु
हिनहिनाउनु	→	हिनहिनाइनु
हुत्तिनु	→	हुत्तिइनु
हेलिनु	→	हेलिइनु
हौसनु	→	हौसिनु
हौसाउनु	→	हौसाइनु
हौसिनु	→	हौसिइनु

वाच्यपरिवर्तन नहुने क्रियापदहरूको सूची

क्रियामूल
अखनु (अलि-अलि सुक्नु)
अखिनु
अङ्कुराउनु
अचकल्टनु
अधकल्चिनु
अरखरिनु (अधकल्चो हुनु)
अररिनु (कक्रक्क हुनु)
अस्ताउनु
आग्लिनु
उकल्चिनु
उक्कनु
उगल्चिनु
उगलनु
उघनु
उछनु
उजिलिनु
उदाउनु
उद्रनु
उधनु
उप्कनु
उप्किनु
उब्जनु
उब्रनु
उब्रिनु
उम्रनु
उर्लनु
उल्छिनु (ब्रोका नङ्गिनु)

क्रियामूल
उल्टनु
उल्थिनु
एकसरिनु
ओभिनु
ओदारिनु (भत्किनु)
ओल्छनु
ओल्छिनु
ओल्सनु
ओल्सिनु
ओसिनु
कटकटाउनु
कटकटिनु
कनिकिनु
कप्टेरिनु
कलकलाउनु
कलकलिनु
कुच्चिनु
कुट्किनु/कुड्किनु
कुहुनु
कुहिनु
केलिनु
केसिनु
कोक्किनु
कोट्टिनु
कोत्रिनु
खजमजिनु
खट्कनु
खट्किनु
खण्डिनु
खरिनु

क्रियामूल
खसखसाइनु
खसखसिनु
खसमसाउनु
खसमसिनु
खसिनु
खिइनु
खिच्याउनु
खिहियाउनु
खिहिरिनु
खुइलिनु
खुकुलिनु
खुट्टिनु
खुत्तिनु
खुम्रनु
खुम्रिनु
खुरिनु
खोटिनु
खोत्तिनु (छाला उप्काउनु)
खोल्सिनु
खोसल्टिनु
खोसिनु
खोसेल्टिनु
खोस्टिनु
खोस्याउनु
गड्कनु
गन्हाउनु
गल्कनु
गल्किनु
गाँजिनु
गानिनु

क्रियामूल
गुब्जनु
गुठुरिनु
गुड्गुडिनु
गुड्नु
गुम्नु
गोटाउनु
गोटिनु
गोलिनु
घडघडाउनु
घतघतिनु
घन्कनु
घन्किनु
घस्टनु (मैलनु)
घुँगरिनु
घुँड्किनु
घुड्किनु
चमकिनु
चमचमाउनु
चर्कनु
चर्चराउनु
चर्चरिनु
चर्नु
चस्कनु
चहकनु
चहकाउनु
चहकिनु
चह्याउनु
चिलाउनु
चुड्किनु
चुड्किनु

क्रियामूल
चुक्किनु
चुक्तिनु
चुमुर्किनु
चुरचुराउनु
चुरचुरिनु
चुहिनु
चुहुनु
चेष्टिनु
चोइटिनु
चोइलिनु
छर्चल्किनु
छट्कनु
छड्कनु
छड्किनु
छल्किनु
छिट्याउनु
छिन्नु
छोट्टिनु
छयासमिसिनु
जम्नु
जिलौटिनु
भन्भनाउनु
भप्कनु
भप्किनु
भमभमाउनु
भम्कनु
भम्किनु
भलभलाउनु
भल्कनु
भाडिनु
भिम्कनु
भुम्कनु

क्रियामूल
भुत्तिनु
भुत्रिनु
भुन्डिनु
भुप्पिनु
भुरिनु
भुल्कनु
भुल्किनु
टन्कनु
टन्किनु
टप्किनु
टम्कनु
टरटराउनु
टर्नु
टलपलाउनु
टलपलिनु
टल्कनु
टल्किनु
टहकनु (थिग्रनु)
टहकिनु
टुकिनु
टुङ्किनु
टुटनु
टुसाउनु
ठिहिरिनु
ठुन्कनु
ठुन्किनु
डढनु
डबलिनु
डम्कनु
डम्किनु
डुक्रनु
डुक्रिनु

क्रियामूल
ढकढकिनु
ढडिनु
ढुस्सिनु
तपतपाइनु
तपतपिनु
तप्कनु
तप्किनु
तहरिनु
तिरमिराउनु
तिरमिरिनु
तुरतुरिनु
तुरतुराउनु
तुहुनु
तेत्रिनु
थिग्रनु
थिग्रिनु
थुँगाउनु
थुँगिनु
थोत्रिनु
दगल्चिनु
दनदनाउनु
दन्कनु
दन्किनु
दरफरिनु
दर्कनु
दर्खरिनु
दर्फरिनु
दुख्नु
दुनिनु
दोवरिनु
दोत्रिनु
दोहोरिनु

क्रियामूल
धड्कनु
धमिलिनु
धस्कनु (जीर्ण हुनु)
धस्किनु
धुजिनु
धुलिनु
धोकिनु
धोत्रिनु
नासिनु
निखनु
निखिनु
निथ्रिनु
निभनु
निस्तिनु
पग्रनु
पगलनु
पगिलनु
पघनु
पघिनु
पच्नु
पट्कनु
पट्किनु
पट्टाउनु
पड्कनु
पसाँगिनु
पसाउनु
पहेँलिनु
पाँजिनु
पाक्नु
पातलिनु
पाप्रिनु

क्रियामूल
पित्कनु
पिलिकिनु
पिल्लिनु
पिल्लिनु
पिसिनु
पुछिनु
पुतपुताउनु
पुतपुत्तिनु
पोखिनु
पोल्टिनु
फक्रनु
फच्चिनु
पट्टिनु
फत्कनु
फरफराउनु
फल्नु
फाट्नु
फुक्लनु
फुक्लिनु
फुट्नु
फुर्नु
फुस्कनु
फुस्कनु
फुसिनु

क्रियामूल
फैलिनु
फोक्सिनु
फोसिनु
वगनु
वज्नु
वयलिनु (स्वाद विग्रनु)
वर्सिनु
वल्नु
वल्कनु
वल्किनु
वल्किनु
वहनु
वाक्लिनु
वास्नु
विक्नु
विभाउनु
विभनु
वित्नु
वुजिनु
बुरबुराउनु
बुरबुरिनु
बुर्कनु
बोक्रिनु

क्रियामूल
भत्कनु
भरभराउनु
भर्सनु
भर्सिनु
भन्कनु
भस्कनु
भस्किनु
भाँचिनु
भुक्नु
भुङ्गिनु
भुत्तिनु
भुत्लिनु
भुनभुनाउनु
भुल्कनु
भुल्किनु
मकाउनु
मकिनु
मट्टिनु
महाँगिनु
मासिनु
मास्सिनु
मुठिनु
मेटिनु
मैलिनु

क्रियामूल
मोटाउनु
मौलाउनु
रुखिनु
रुच्नु
लच्चनु
लच्चिनु
लछारिनु
लहराउनु
लहरिनु
लहलहाउनु
लाम्बिनु
वैलनु/ओइलनु
वैलाउनु
वैलिनु
सगिलनु
सङ्गलिनु
सिद्धिनु
सुलिनु (चुक्ता हुनु)
सुल्नु
सोसिनु
हस्कनु
हाँगिनु